

ZÁGONI
MIKES KELEMEN
ÉLETE

IRTA
TONCS GUSZTÁV

BUDAPEST
1897
LAMPEL RÓBERT BIZOMÁNYA

Székely Simon könyvnyomdájából Szabadkán.

Előszó.

A midőn munkámat közrebocsátom, meg kell jegyeznem, hogy Mikes életének és műveinek ismeretéhez, Mikesnek sajátos helyzetében gyökerező okoknál fogva, új adatokkal nem járulhatok, hanem arra fektetem a súlyt, hogy az eddigi részletes kutatások eredményeit összefoglalva, őt magát természetes környezetében mutatva be, a *Törökországi Levelek* alapján főként egyéniségét, emberi és írói jellemét domborítsam ki egységesebben és teljesebben, mint a hogy eddig előttünk állott. És ebből a szempontból, szabad reménylenem, sem fölösleges munkát nem végeztem, sem nem pusztá ismételését adom annak, a mi az egyes, elszórtan megjelent, de nem mindenkinek hozzáférhető cikkekből ismeretes. S ha talán Mikes életében és munkáiban avatott olvasóm művemben az elbeszélő részt sokallaná, legyen szabad utalnom a feldolgozott anyag természetére, mely javarészen érdekes eseményekből áll,

Előszó.

másrészt arra, hogy műveltebb ifjúságunknak könnyen érthető s gyönyörködtető olvasmányt is akartam nyújtani. Ez nem szorúl magyarázatra az előtt, a ki tudja, hogy Mikes levelei a magyar középiskolai ifjúságnak kedves olvasmányai. — Végül megemlítem, hogy a szöveg alatti jegyzeteket hely- és költségkimélelésből mellőztem s forrásaimat a kötet végén irtam össze jegyzékbe, mely talán néhány hirlapi czikket nem számítva, a Mikes-irodalom — úgy hiszem — teljes összeállításának tekinthető.

Szabadka, 1897. márczius 1.

T. G.

I.

A Mikes-család Erdély történetében a XVII. században — Mikes Pál és Torma Éva. — Kelemen gyermekkora. — A jezsuiták kolozsvári convictusában. A róm. kath. vallásra tér. — Mint „belső inas“ II. Rákóczi Ferencz udvarában. Rákóczi udvara. — A szabadságharcz hanyatlása. — Mikes Rákóczival Lengyelországba megy.

A XVI. században még egyszerú nemesi rangban élő Mikes-családot Erdély nagy, történeti családjai közé a XVII. század zivataros napjai emelték ép úgy, mint a Bethleneket s Rákócziakat, a melyekkel bár a Mikes-család jelentőségben nem versenyezhet, eljutott arra a magaslatra, melyen hírneves tagjainak hosszú sora által nevét Erdély történetének évkönyveibe iktatta. Közvetlen a század küszöbén (1603) tűnnek föl *Benedek* és *György* testvérek, a kik, mint Székely Mózes pártfelei, Bástá ellen harcolnak s a vesztett csatában Bástának foglyaivá lesznek, de szabadságukat csak hamar vissza is nyerik. Közvetlen utánok Mikes *Zsigmond*, e néven az első, emelkedik ki a család-

I. fejezet.

ból; mint Bethlen Gábornak többszörös követje, politikai küldetéseket végzett s ebbeli érdemeinek elismeréseül kapta birtokul a háromszék-megyei Zágont (1626), a honnan a család *zágoni* ágának előneve. A *második Zsigmond* néven ismeretes Mikes Báthori Gábortól kapott adományt, de mikor az ellene szervezett összeesküvésben (1610) részt vett, Báthorinak haragját vonta magára, melylyel szemben a keményen sujtott férfiúnak Bethlen Gábor szolgáltatott elégtételt. Ezen második Zsigmondnak a fiai: Mihály és Kelemen jeles államférfiak voltak. *Mihályt* a két Rákóczi György követéseggel bizta meg Lengyelországban és Velenzében s 1657-ben erdélyi kancellár lett. *Kelemen* több alkalommal szintén politikai küldetéseket végzett. Erdély hanyatlásának korában Apafinak belső emberei közé tartozott s befolyt Uzoni Béli Pál megbuktatására. Ennek a Kelemennek a fia, szintén *Mihály*, kiről később többször lesz szó, a Rákóczi-féle szabadsághareznak egyik ismert tábornoka volt; benne a család előbb bárói (1693), később grófi rangra (1698) emelkedett. Tőle származik a ma is virágzó s a mult nagy hagyományait féltékenyen őrző és követő gróf Mikes-család, mely egyik ősi birtoka után a *zabolai* előnevet viseli.

E korból ismeretes még *Zágoni Mikes Pál*, Thököly híve, és ennek fia, életrajzunk hőse, az író és bujdosó *Mikes Kelemen*, a ki 1690-ben

augusztus havában székely földön, Zágonban született. Születésének napját nem tudjuk, mivel az anyakönyv, melybe bejegyeztetett, nem maradt fenn, sem Mikes nem említi. Az új szülöttre, fájdalom, csak hamar ráborult az árvaság szomorú köde. A szerencsétlen Mikes Pál nem sokáig örvendhetett fiának. Ugyanis a mikor Thököly Imre, a kurucz király 1790. augusztus 15-dikén a töresvári szoroson át Erdélybe tört s a meglepett Heiszler seregét a zernyesti csatában (aug. 21.) szétverte, a székelyek hozzá csatlakoztak; Mikes Pál követte őket s valószínűleg részt vett a fejedelem-választó keresztszegi országgyűlésen (szept. 15.) s Thököly beiktatásán, mely amazt néhány nap múlva (szept. 25.) követte. Azonban Thököly uralma pünkösdi királyság volt. A gyorsan visszatérő Badeni Lajos serege elől híveinek folytonos apadása közben a bozzai szoroson át Havasalföldre menekült; azonban Erdély birtokáról nem mondott le. Vele futott Erdélyből Mikes Pál is, de csakhamar visszatért (nov. 14.), hogy Thököly megbízása folytán bosszút álljon az elpártoltakon s Zágonban, melynél beljebb a német sereg miatt nem merészkedett, három nemest, Cserei szerint személyes ellenségeit, megöletett. Azután megint visszatért Thökölyhöz. Gonosz tettéért azonban kegyetlenül megakolt, mert a miként Cserei elbeszéli, Bukarestben az oláh vajda, ki rájött, hogy Mikes az ő titkos összeköttetését az erdélyi német

csapatok tábornokával Thökölynek elárulta, szolgálival együtt elfogatta s büntetés végett az erdélyi tábornoknak beküldötte. Ez aztán Fogaras várában elzáratta s iszonyú kínzások közt kivégeztette. „Elsőben szemeit tolták ki, azután mindennap egy-egy lába- s kezeújját elvagdaltván és egész testét megsütögetvén, úgy kellett meghalni; éjszaka kivitték a testét és eltemették.“ Így írja Cserei, azonban szavaiból kiérzik a káröröm és bosszú érzete. Kérdés tehát, hogy igazat ír-e, vagy csak mende-mondát, melyet kiszínezni az ő képzelete is segített? A kétség annál jogosultabb, mert Mikes Pál haláláról, mely Cserei szerint Thököly beütése után csak néhány évvel, talán 1792—95 közt esett meg, Apor mindössze ennyit ír: „ut fama fert, mortuus Fogarasini.“ Bármiként pusztult el, bizonyos, hogy fiát alig néhányszor láthatta, Kelemen pedig őt sohasem ismerte.

Édes, és nem mostoha anyja, miként Szilágyi állítja, *Torma Éva* volt, Csicsó-keresztúri Torma Györgynek és Huszár Borbálának leánya. Férjének kínos halála után, melyről ő is csak a szállongó hírekből értesülhetett, egy ideig özvegységben élt s a század vége felé, valószínűleg 1698—1699 közt*) újból férjhez ment

*) A számítás ez. Mikes báró Huszár Józsefet 1760. márczius 25-ikén irt levelében 58—59 esztendősnak mondja; tehát 1701-ben vagy 1702-ben született. Ő azonban anyja második házasságából második gyermek volt. Föltehetjük tehát, hogy a házasság megkötése és Huszár József születése közt 3 év telt el, miből következik, hogy Torma Éva 1698—99-ben mehetett férjhez.

és pedig Kövesdi Boer Ferenczhez, kiről Cserei szintén nem hízegően nyilatkozik. Azt írja róla, hogy lány, félénk ember volt, a ki, bár vitéz katonák voltak keze alatt, mint Somlyóvár kapitánya a reá bízott várat a kuruczoknak gyáván feladta s beszökött Erdélybe, hol aztán Rabutin rangjától és becsületétől megfosztotta; de életének megkegyelmeztek. Boer ekkor, bátorítva mások példájától is, átesapott Rákóczi Ferenczhez s részt vett a szabadságharez mozgalmaiban. A szatmári béke után meghódolt s 1720 elején mint Krasznamegye főispánja halt meg. Torma Évának második házasságából egy korán elhalt leánya s egy fia, József született, a ki 1730-ban báróságot kapott. Ugyanekkor anyja tanácsára a Huszár-család kihalása után, melynek anyai ágon sarjadéka volt, fölvette a Huszár nevet s megalapította a Mező-kövesdi báró Huszár-családot. Hogy fiának ezen rangbeli emelkedését a már 60 év körül járó Torma Éva meddig élte túl, nem tudjuk. 1759-ben már nem élt. Kocsiját egy alkalommal a megszilajult lovak elragadták, ő halálosan megsérült s a halotti szentségek ájtatos felvétele után meghalt. Mikes Kelemennek tehát anyja is gyászos véget ért, ha nem is oly borzasztót, mint — Cserei szerint — atyja, Mikes Pál.

Kelemen gyermekkoráról keveset tudunk. Anyja az 1722-ben hozzá írt levelében emlegeti, hogy őt végtelenül szerette s ha csak a szom-

széd faluba boesátotta is, „micsoda bánatot nem vitt végbe érte.“ Nem csoda. Férjét korán elvesztvén, boldogtalan házasságának Kelemen volt egyetlen gyümölcse. Szívének minden szeretetét reá halmozta s ez a nagy szeretet Kelemenben „erős és kitartó vonzalmat szült övéi,“ különösen anyja irányában. A családi élet iránt való szeretet anyai öröksége volt.

Első tanulmányait valószínűleg ott kezdte, a hol abban az időben az erdélyi nemes ifjak nevelése -- Mikes egyik törökországi levele szerint -- kezdődött, t. i. otthon a falusi iskolában; mert azt, hogy nevelését nagybátyja, *Mikes Mihály* gróf udvarában, Szilágyi Sándor szerint -- mint belső inas, azaz apród kezdte volna, semmi adat nem támogatja. Zabolán azonban többször megfordulhatott s játszótársa lehetett Mikes Ferencz, Mikes Mihálynak első született fia, a kivel később együtt ment a jezsuiták kolozsvári convictusába. Valami jó barátok azonban nem lehettek, mert Ferencz változó természetű volt, a ki nem fért össze Kelemennel, bár sok „pirongást“ szenvedett érte. Nem is volt hosszabb életű; ifjúságát folytonos betegségek közt töltötte, megnősült s 1727-ben már meghalt. Kelemen Mikes Mihálynak kisebbik fiát, Istvánt, kit élete végén Rodostóból levélben felkeresett, nem ismerte; ez 1707-ben született azután, hogy Kelemen Rákóczi udvarába került. Azonban féltestvérére, Boer (a későbbi Huszár) Józsefre még késő

A jezsuitáknál.

öregségében is emlékezett. A hozzá írt levélben emlegeti játékaikat, „a szürke lovat, a fűrjészetet, a fűtő házat“; viszont Huszár József sem feledte, hogy egy alkalommal Kelemen őt valami keményebb esinnyel megbántotta.

Valószínűleg 1701—2-ben, pár évvel anyjának második házassága után lépett Kelemen Mikes Ferenczettel együtt a jezsuiták kolozsvári convictusába, az erdélyi nemes ifjak egyik fő nevelő helyére. Mint convictor az intézetben lakott, a tanításon kívül nevelésben is részesült. Kötelességei közé tartozott a feladott leczkét megtanulni, részt venni a kitűzött tételekről tartott vitatkozásokban és az ismétlő órákon, a mint az a jezsuitáknál szokásban volt. Azonban az akkori tanítás nem sokat ért; úgy szólván egyetlen studium a latin nyelv volt, meg a grammatikai s rhetorikai szabályok betanulása. A tárgyi ismerettel, mely a szellemet tartalommal, eszmékkal látja el, nem törődtek s az ifjak az örökös formalis képzés mellett a köznapi ismeretekben egészen tudatlanok maradtak. Mikes a grammatikai, humanitási és rhetorikai fokozatokat megfutotta, de philosophiát már nem tanult. Érett észszel visszatekintvén tanuló éveire, szigorral, de igazságosan ítél, mikor az eredménynyel nem volt megelégedve. Aligha nem önmagára gondolva írta, hogy a kollegiumból kikerülő ifjak a latin nyelv tudásán kívül semmit sem hoznak magukkal az életbe; nem értenek sem a geometriához, sem a törté-

nelemhez, sem a földrajzhoz. Tudatlanok mindenben; ismereteiknek hasznát nem vehetik, de nem is tudják. Mindazonáltal a convictusi évek, melyek — Apornak a Metamorphosis Transsylvaniae-ban a kolozsvári convictusi életről adott rajza szerint — kellemesen folyhattak, Mikes szellemi életében maradandó nyomot hagytak hátra: ugyanis a protestáns vallásban született Mikes áttért a katolikus vallásra, a miben a saját nyilatkozata szerint befolyással volt reá mostoha atyja, Boer Ferencz is. A katholicismusnak e hódító korában az áttérés különben napirenden volt. A Mikes-családban több eset fordult elő, így tudjuk, hogy Mikes édes anyja, a protestáns Torma Éva, továbbá gróf Mikes Mihályné is áttértek a katolikus vallásra. Kelemen vallásos hajlamai már az intézetben kitűntek. Érdekes emléke ennek tanuló korából fenmaradt egyetlen rajza, a hit, remény és szeretet jelképes ábrázolása. Rajzával névnapi üdvözetül gróf Petky Dávidnak kedveskedett s a rajzlap hátsó felére latinul odajegyezte, hogy az üdvözölt Petky Dávidnak lelki üdveért három gyónást és áldozást fog végezni, háromszor elimádkozza a rózsafüzért, négyszer testsanyargatást végez, ötször elmondja a lauretanumi és hatszor a Jézus nevéről szóló litániát. A szerzetes nevelés mély hatással volt érzelmeire s alapjában itt kezdett fejlődni benne az az erős, jellemének mintegy tengelyét tevő conservatismus, mely

II. Rákóczi Ferencz udvarában.

az életnek nyugodt, obiectiv felfogására és a sors csapásainak bámulatos türelemmel való elviselésére képessé tette.

1707-ben újabb fordulat állt be Mikesünk életében. Ennek az évnek a tavaszán került *Rákóczi Ferencz* fejedelemnek, — ki Mikesnek távoli vérszerinti atyafia volt, de miről egyikük sem tudott, — udvarába anyjának szavaiként az ő híre és akarata ellen „külső experientiára.“*) A hazátlanul bujdosó gyermeke hazatéréseért esdő anyai szívnek megbocsáthatjuk, ha idézett szavaiban jobb színben tünteti fel magát a valóságnál; hiszen az ő férje maga is Rákóczi-párti volt, hiába mondja tehát, hogy ez idő tájt férjével együtt Brassóban volt „ő felsége hívségében.“ Alig hihetjük, hogy fia életének ezen nagy fordulatáról előlegesen ne tudott volna s hogy ebben egyedül Mikes Mihály gróf akarata döntött volna. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy Kelemen Mikes Mihály útján jutott a fejedelem mellé, a ki 1707. tavaszán, ápril 5-én tartotta beiktató ünnepélyét Maros-Vásárhelyt, melyen maga Mikes Mihály, Rákóczi megválasztatásának (1704) egyik főtényezője is jelen volt.

Ezen erdélyi időzése alkalmával élesztette fel a fejedelem uralkodó őscinek egyik intézményét, az úgy nevezett nemesi társaságot és vett

*) Mikes Kelemen anyjának levele gróf Károlyi Sándorhoz. 1720. május 12-én kelt, tehát abban az időben, a mikor Rákóczi és hívei Rodostóba telepítettek.

fel udvarába erdélyi nemes ifjakat. Mikes a fejedelmi udvar kötelékébe mint hivatalnok, úgy nevezett „belső inas“ (apród) lépett és 1709. januárban már „bejárói“ rangra*) (belső palota-apród) emelkedett s urának kitűntető kogyét csak hamar megnyerte. Hogy tehát Mikes Rákóczi udvarába jutott, azt főként Rákóczinál befolyásos nagybátyjának köszönhette, a ki valószínűleg így akarta biztosítani árva és nem épen gazdag rokonának jövendő pályáját; de hogy ez a lépés reá oly végzetes lesz; hogy fénynyel és pompával kezdődő élete valamikor távol délkeleten, a Márvány-tenger partján, Rodostóban fog lealkonyodni hosszas bújdosás után: azt senki sem sejtette, legkevésbé a jövendővel még akkor nem sokat törődő Mikes Kelemen. A fejedelmi udvarba lépése után aligha látta többé Zágont, legalább hosszabb időre nem, legföllebb, ha egyszer-kétszer haza látogatott édes anyjához.

Élete ezentúl Magyarorszáiban folyt. Valószínűleg színről-színre látta már a híres ónodi országgyűlést, melyen Rákóczi egész udvartartásával jelen volt s melynek tartama alatt Rákóczi az országgyűlés tagjait fejedelmi módon megvendégelte. Rákóczi ekkor hatalma tetőpontján állott. Mint a szövetséges rendek vezérlő s Erdély valóságos fejedelme, bálványozott vezér,

*) Járandóságait nem ismerjük, de a teljes ellátáson kívül, melybe az udvari ruházat (liberia) is bele értendő, minden bizonynyal készpénz-fizetése is volt.

Rákóczi udvara.

a külföldön elismert hatalom, roppant vagyon ura, utolsó volt, kinek udvarában a régi országnagyok udvartartásának fénye és pompája még egyszer lobbot vetett, fényesebbet, pompásabbat valamennyinél. De a bekövetkező hanyatlás hírnökei már jelentkeztek : kimondatott az ausztriai háztól való elszakadás s e határozatot vér pecsételte meg.

Rákóczi udvara Mikes, az egyszerű erdélyi nemes ifjú előtt az önképzésnek gazdag forrását nyitotta meg. Első sorban itt szerezte gazdag ember- és világismeretét és a finom műveltség feltételeit itt sajátította el. Rákóczi udvara természetesen középpontja volt az összes magyarországi mozgalmaknak. Nap-nap után élénk sürgés-forgás uralkodott itt. Az ország minden részéből jöttek a jelentések, kurírok, tábornokok, küldöttségek ; a francia követ állandóan udvarában tartózkodott, többször orosz követség is megfordult nála. Mikes közelről szemlélhette a magyarországi előkelő urakat ; ismerkedhetett francziákkal, kik Rákóczi udvarában számosan voltak s talán a velök való érintkezésben tanulgatta első ízben a francia nyelvet, melylyel maga Rákóczi is örömet élt. De azért az európaias színezet mellett Rákóczi udvara mindenek felett magyar nemzeti szellemű volt nyelvében, fényűzésében egyaránt és ezekben az ország előkelői őt híven utánozták. Illembeli szertartások tekintetében a francia udvar szolgált mintául. A nagy ünnepeken „az egyen-

ruhás inasok, az apródok s nemes származású étekgótok egész serege“*) szolgált fel. Pompa tekintetében első helyen állanak a széchenyi, maros-vásárhelyi és ónodi országgyűlések s gyakran teljes fényvel történtek a nagyobb városokba való bevonulások. Ilyen alkalommal előre ment egy karabélyos zászló-alj, aztán következtek a nemesi társaság tagjai, az aranyos szerszámokkal felöltötött vezetékek, inasok, étekgótok, bejárók, főemberszolgák s más fejedelmi udvari nép. Rákóczi mindig teljes udvarát vitte magával s Mikes táborozásai közben is vele volt. Bejárta csaknem egész felső Magyarországot, Munkáctól Trenesénig, hol Rákóczi csatát veszítve lováról lebukott. Némely helyeken hosszabb időre megállapodott, így Munkácson, az ősi várban, hol Mikest kinevezte bejárónak, Sárospatakon, szerenesi kastélyában, Kassán és más helyeken, a mikor egymást érték a pazarul díszes multságok, melyeknek tartásában a fejedelmet utánzó Bercsényi is nagy fényt fejtett ki ungvári kastélyában. Kiválóan fényesek voltak az 1708. telén tartott kassai ünnepségek Rákóczi lengyelországi rokonainak Sieniawszky, született Lubomirska hercegnőnek s leányának fogadtatása, a kiknek a tiszteletére rendezett ünnepségeken 1707. jún. 6-án Kelemen nagybátyja, Mikes Mihály, szintén jelen volt. Mikes Mihály különben a fejedelem udvarában gyakran meg-

*) Thaly K. szavai.

A szabadságharcz hanyatlása.

fordult, tehát Kelemennek volt alkalma vele találkozni és tőle hazuról híreket vennie.

Mindez gyaníthatólag mély benyomást gyakorolt a fogékony lelkű Mikesre. A nagy napok emlékei mellett különösen Rákóczi egyénisége vésődött szívébe, a kiben nem csak a pompakedvelő, hanem a hazaszerető, az ép oly nagy eszű, mint jellemű, a tudományért és művészetért egyaránt rajongó ember ragadta meg lelkét.

Mikes azonban nem csak a dicsőség verőfényes napjait látta, hanem nem sokára a gyászos vereségeket is. A diadalok után következték a nagy csapások. Az elszakadás kimondása után Rákóczi magára maradt; XIV. Lajos az országot, miután javíthatatlan ballépésre esábitotta, magára hagyta s Rákóczitól a hadi segélyt megvonta. Különben Franciaország maga is a végkimerülés szélén állott; Ramilliesnél (1707), Oudenardenál (1708) és Malplaquetnél (1709) döntő csatákat veszített. Azért hajlandó volt a békére. Ezzel kapcsolatosan fokról-fokra hanyatlik Rákóczi szerencsesillaga. A trencsényi csatavesztést (1708 nyarán) a nemzet köz-elcsüggedése és Erdélyelhódítása követte. Seregei fogytak, hívei cserben hagyták vagy elárulták. A romhányi vereség után (1710) a harczt nem képes tovább folytatni s 1711 tavaszának első napjaiban Munkács mellől, a honnét a lefolyt dicsőséges szabadságharcz kiindult, elhagyta a hazai földet és Lengyelor-

I. fejezet.

szágba távozott, hogy lengyel vagy orosz segítséggel térjen vissza. Míg ő segítség után járt, hogy az eltiport zászlót ismét magasra emelhesse a híres jelszóval „pro deo et libertate“, ide haza *Károlyi Sándor*, kurucvezér sietve megkötötte a szatmári békét s a majtényi síkon letette a fegyvert.

Rákóczi Lengyelországba Mikes Keleмент is magával vitte. Itt az idegeni országban suj-totta le őket a szatmári béke hire s mindket-tőjüket a legnehezebb kétség elé állította: idegen országba menni s földön-futóvá lenni vagy hazatérni és meghódolni a diadalmas magyar király előtt. Rákóczi a béke föltételeit nem fogadta el, inkább földön-futóvá lett, sem hogy a független Magyarország eszméjéről lemondjon. Ezzel el volt döntve sorsa, mert a szatmári béke minden további sikerének útját vágta. Azonban miért nem tért vissza hazájába Mikes, a ki mint katona a szabadságharcban nem vett részt s minden kegyelem nélkül haza tér-hetett volna.

Megfelel maga Mikes a *Törökországi Le-velek*-ben, hol tragikus életének a nyitját tárja fel előttünk, midőn kimondja, hogy neki a hazát elhagyni nem volt oka, de oly nagyon szerette a fejedelmet, hogy nem válhatott el tőle. Ez a „vak szeretet“ a kulcsa egész életének, haszon-talan bújdosásának. Mert Mikesnek Rákóczi bálvány képe volt, mely ellenállhatatlanul von-

zotta magához, mint mágnes a vasat, miképen mindazokat, kik e nagy jellemnek valaha önzetlen szívvel néztek belsejébe. Mily megható pillanat volt, mikor Lengyelországban a nemesi társaság kísérő tagjainak tudtára adta, hogy nincs módjában őket tovább rangjuknak megfelelő módon tartani, kérte őket, hagyják el és térjenek hazájukba; de az ifjak készek voltak őt ingyen szolgálni, csak hogy vele maradhassanak s mikor még is el kellett válniok, zokogva vettek tőle búcsút. Ilyen hatást gyakorolt Rákóczi az önzetlen ifjú szívekre,ilyent gyakorolt a tiszta és nemes Mikesre is, és Mikes nem tudott megválni tőle, vele maradt mind végig!

Föltételezhetjük azonban, hogy Mikeset a Rákóczi mellett való maradásra az a remény is vitte, hogy nem sokára segítséggel fognak visszatérni s folytatni fogják a harcot, mely téren eddig a maguk részéről úgy is mindent kockáztattak. Ez a remény, mint látni fogjuk, 1717-ben Törökországban még él benne, bár az ő jövődjük a sors könyvében másként volt megírva; még sem szabad kétségbe vonnunk Mikes Kelemen szavainak igazságát: a mi őt a hazából kivitte, az csakugyan Rákóczi bálványozása, az ő vakszeretete volt.*) Ha nem

*) 1710. vége felé Rákóczi már elveszettnek látván ügyét a hazában, lassanként előkészítette útját menekülésének és fogadtatásának a külföldi udvaroknál. 1710. október hóban a porosz királynál tudakozódott, hogy híveivel menedéket találhat-e Poroszországban? A vele menni szándékozók névsorában ott található egy *gróf*

I. fejezet.

az lett volna, visszatérhetett volna Lengyelországból vagy Danczigról, sőt haza térhetett volna Franciaországból, honnét egyesek szintén váltak el Rákóczitól, mint egyik kedvelt udvari embere, az ifjú Szatmári Király Ádám. Mikes Rákóczi mellett maradt. Valóban a visszatérhetés pusztá reménye magában véve nem lehetett ok arra, hogy a hazából eltávozzék s idegen országokra menjen. És az amnestia folytán egyenest haza is jöhetett volna! De nem jött; lelkét lekötve tartotta Rákóczi nagy jelleme és esze s ő követte vakon, egyedül szívére hallgatva, követte, mint bolygó az ő nap-csillagát!

Mikes (a ki csak Mihály lehet) családostul és a nemesek közt is egy *Mikes* (sic!), de utána vetve, hogy „családostul és protestáns.“ Ha ezen *Mikes* alatt Kelemen kell érteni, pedig valószínűleg őt, az utána vetett megjegyzés nem reá, hanem felsorolt társaira vonatkozik. Megjegyzendő, hogy ugyanazon névsorban Rákóczi hivatalnokai közül fel van sorolva egy Zsibrik is, talán a későbbi udvarmester. Ha a névsor Mikese a mi Kelemenünk, ez nyilván mutatja, hogy ő már 1710-ben el volt tőkélve követni urát idegen országokra s így tette nem ötletből, hanem megfontolt elhatározásból folyt. (Regesták a külföldi levéltárakból. Magyar tört. tár. 1882. évf. 166—167. l.)

II.

Mikes lengyelországi életéről kevés adatunk van. — Rákóczi helyzete Lengyelországban. — Utazás Danzigba. — A Balti- és az Északi-tengeren át. — Párisban. — Rákóczi és XIV. Lajos udvara. — Mikes párisi élete. Önképzése. Erkölcsi hatás. — Rákóczi a kamalduliaknál Grosboisban. — Háború Ausztria és a török közt. — A porta felhívása Rákóczihoz. Törökország felé.

Mikes Kelemennek lengyel- és franciaországi tartózkodásáról (1711. tavaszától 1717. augusztus haváig) még kevesebb tudósításunk van, mint gyermekkoráról és ifjúságának első éveiről. Bújdosásának ezen első korszakáról csak úgy adhatunk megközelítő képet, ha általános vonásokban rajzoljuk Rákócziét, kinek sorsával a Mikesé ez időben már a legbensőbbben össze van forrva s a kinek viszonyai által fényt deríthetünk Mikes Kelemen fejlődésére is.

Rákóczi Ferencnek élete a szatmári békekötés után a folyton apadó remények és folyton öregbedő csalódások hosszú sorozata. Útjának minden állomásán egy-egy reményvirágja hervad el, hogy egy-egy csalódással

II. fejezet.

legyen gazdagabb. Az első kiábrándulás Lengyelországban érte, hol tartózkodásának közép-pontja kezdettől fogva jaroszlávi birtoka volt.

E helyet már 1707-től, a mikor Rákóczinak itt udvartartást rendezett be, a magyar emigratio északi telepéül tekintették s az maradt az udvartartásnak 1712-ben történt feloszlása után is. Az új földesúr gróf Sieniawsky Ádám és neje Lubomirska Ilona hercegnő Rákóczinak kezdettől fogva támogatói voltak s ők adtak menedéket *Beresényi Miklósnak* is brezáni várukban. Jaroszláv szomszédságában feküdt Rákóczinak egyik faluja, Viszocska, mely hajdan Szobieszky János lengyel király tulajdona volt. A kastély romladozó félben ugyan, még mindig hirdette az egykori fényt s főként fenyőfákkal, ezitrommal, narancsesal, pómagrúnáttal s egyéb dísznövényekkel ékeskedő kertje mutatta egykori urának gazdagságát és előkelő ízlését.

Rákóczy innét járt be Jároszlávba és Javorovba, hol június első napjaiban s augusztus végén többször találkozott *II. Ágost* lengyel királylyal s a moldvai ügyekben Lengyelországon átútagató *Péter* ezárral. E barátaihoz Rákóczy nagy reményeket kötött, de reményei mind füstbe mentek; ígéreteik csak üres biztatások voltak, Ausztria ellen komolyan fellépni egyik sem szándékozott. Rákóczy helyzete Lengyelországban lassanként tarthatatlanná és céltalanná vált. Bajait növelte, hogy Ausztria bérgyilkosokat küldözgetett ellene s anyagi helyzete is mind

sulyosabbá lett ; mivel továbbá Lengyelországból az európai udvarokkal csak nehezen érintkezhetett, elhatározta, hogy tartózkodási helyét Danczigba teszi át.

Augusztus 19-ikén tehát hajóra száll s a császár társaságában megindul fölfelé a Visztulán. Thornban a Csehországba utazó császár elhagyja, Rákóczi tovább hajóz Danczig felé, míg kíséretének nagy része szárazon követi. November elején Elbingába ér, hol a fürdőről visszatérő császárral ismét találkozik ; szállását csak november 19-ikén teszi át a tengerparti Danczigba, hol napjainak egyhangúságában a lengyel, német és orosz társaságok kitűntető figyelme nyújt neki némi szórakozást. Itt már jó formán elhagyatva él. A fejedelmi fény és pompa foszladzik mellőle. Kíséretének egy része visszatér Magyar- vagy Lengyelországba, más része előre siet Franciaországba.

A csaknem magára maradt boldogtalan fejedelem pedig, hogy balsorsát kedvezőre fordíthassa, szövi tovább politikai terveit. De egyik sem sikerül s Danczigban a csalódások egész özöne borítja el. Legjobb barátja, XIV. Lajos azt üzeni neki, hogy ügyének kedvező elintézésére nincs kilátás, hanem szívesen fogadja Párisban. Angliából sem kap semmi biztatót s követei mindenütt azt tapasztalják, hogy az osztrákok elzárták előlük az ajtót ; de azért Rákóczi még mindig nem veszte

II. fejezet.

el reményét, 1712. novemberében hajóra száll és Angliába utazik.

Tengeri útjában csak hárman kísérték: Szatmári Király Ádám, Kisfaludy Boldizsár és Mikes Kelemen. Kedvezőtlen szelek miatt csak 16-ikán indulhattak el. Kopenhága és Helsingör mellett gyorsan elhaladva, sűrű ködben és fövenyek közt érnek ki az Északi-tenger nyílt tükrére, hol egy kiállott rettenetes vihar után, mely életüket a legnagyobb mértékben veszélyeztette, kedvező széllel folytatják földönfutó útjokat a ködös Anglia felé.

December elején Hulm alatt kikötöttek, de a keresett pártfogást itt sem találták meg, sőt Rákóczira itt valóságos megaláztatás várt: ugyanis Bolingbrok miniszter tudtára adta, hogy Anglia királynője nem fogadhatja s érte semmit sem tehet. Itt tehát nem volt keresni valója s 1713. elején keserű lemondással szívében indult Franciaországba egy angol hajón, melyet a miniszterium bocsátott rendelkezésére. Menet közben szerencsésen kikerülvén az elfogatására kiküldött osztrák hadihajót, érintve Jarmouthot, január 13-ikán hajója Dieppe kikötőjébe futott s Rákóczi Ferencz, immár nem sokat remélhetve jövője érdekében, — francia földre lépett.

Január 16-ikán Rouenban *Luxembourg* herczeg fogadta lekötelező szívességgel. Párisba, „a bukott fejedelmek kórházába“, miként Wratizláv osztrák miniszter nevezé Párist Rákóczi előtt, csak február első napjaiban érkezett

s Luxembourg herceg palotájába szállt *Sárosi* gróf név alatt. Ezen elhatározását, hogy Párisban nem a Rákóczi név alatt élt, méltányolva írja Saint Simon, hogy igénytelen fellépése Párisban több tiszteletet és szeretetet szerzett neki, mintha fejedelmi rangját fitogtatta volna az amúgy is czímkórságban szenvedő királyi udvarban. Eleinte Páris mellett Challiot faluban lakott, itteni lakásának leégése után Passyba vonult, 1715-ben pedig már Clagnyban fogadott szállást. Ha Párisba rándult, rendes szálló helye *Tessé marechal* palotája volt; a király meg azzal tüntette ki, hogy számára lakosztályt rendelt összes kastélyaiban. A párisi társaságban *Dangeau* marquis, a király kegyeltje s Rákóczinének rokona, volt a vezetője s Rákóczi a párisi életbe és az udvar szokásaiba csak hamar bele találta magát. Részt vett az összes udvari ünnepélyeken, vadászatokon; vendégül látták maguknál az udvar körébe tartozó hercegek, grófok, marquisk, kik barátaivá lettek, mint a már említett Luxembourg hercegen és *Tessé marechalon* kívül *Orleans Fülöp*, *Toulouse* gróf, *Condé* herceg s mások. XIV. Lajos maga is megkedvelvén, költségeiről és udvarának eltartásáról gondoskodott. Eleinte hetvenkét-, később százezer frankot biztosított neki, melyhez a spanyol király harmincezer frankkal járult. Hátralékai fejében hatszázezer frankot kapott, de annak jó részét soha sem érvényesíthette.

II. fejezet.

Rákóczi az udvari ünnepélyek és kötelességek teljesítése mellett fenmaradt szabad idejét olvasással, vadászattal töltötte és figyelemmel kísérte a politikai eseményeket. Még mindig remélt; csak hogy nem sokára csalódva kellett látnia, hogy Franciaországra nem számíthat. Az utrechti (1713), még inkább a rastaldi (1714. márcz. 6.) békekötés minden reményét megsemmisítette. Mikor látta, hogy politikai tervei dugába dőlnek, legalább két fiát óhajtotta volna kiszabadítani Bécs kezeiből, de még ez sem sikerült neki. Egy nagy reménnyel szegényebb, egy nagy csalódással ismét gazdagabb lett.

Mielőtt Rákóczi párisi életének rajzában tovább haladnánk, térjünk vissza Mikeshez, kinek alakja itt adatok híján teljesen háttérbe szorúl s az életrajz-író föltevésekhez kénytelen folyamodni. A kínálkozó számtalan kérdésre csak találgatással felelhetünk és legföllebb sajnálhatjuk, hogy Mikesnek ebből az időből semmiféle irata, egyetlen levele sem maradt fenn, melyből részletesebben értesülhetnénk állapotáról és egyéni foglalkozásairól. Még csak azt sem tudjuk, Párisban mily minőségben szolgálta urát, még mindig csak bejáró volt-e, vagy már kamarás? — Tisztviselőtársa, Szatmári Király Ádám sem jegyzett fel róla semmit azon egyetlen, semmit mondó adaton kívül, hogy Mikes urát 1714. márczius 30-ikán elkísérte St.-Cyrbe a klostomba s ott

Mikes önképzése.

meghallgatták a Jeremiás siralmait zengő énekeket.

Azonban fel kell tételeznünk, hogy a komoly munkát és önképzést kedvelő Mikes a Párisban bőven kínálkozó alkalmakat lelkiismeretesen felhasználta — a paedagogusok szép kifejezése szerint — önmagának tökéletesítésére. Bizonyosra vehetjük, hogy, ha Király Ádám mindenüvé elkísérte urát, ez a kegy Mikes számára is megadatott legalább olyankor, mikor Rákóczi nagyobb kísérettel jelent meg s így volt alkalmá színről-színre szemlélni a párisi előkelő világot, mely az ő urát egyik tisztelt és sokak által épen szeretett tagjául tekintette ; alkalmá volt részt venni az egyes udvari vadászatokon, multságokon, fogadtatásokon, megjelenni színházban s gyönyörködhetni a király nagyszerű palotáiban, mulató kastélyaiban, láthatni magát Párist. az akkori civilisatio minden szépségével és rútságával, bűnével és erényével.

Az ekkép szerzett világ- és emberismertet aztán kiegészíthette a virágzó francia irodalom termékeinek olvasásával, a mennyiben a francia nyelvet teljesen elsajátította. Igaz, hogy XIV. Lajos korának fényes írói talentumai ekkor már nagy részt nem éltek : Corneille, Racine, Molière, Boileau, Lafontaine, Bayle, Bossuet, La Rochefoucauld, a nagyok nagyjai már csak műveik örök hírnevében éltek s nem tudjuk, Mikes ismert-e valamit e nagy szelle-

II. fejezet.

mek munkáiból? A *Törökországi Levelekben* mutatkozó olvasottságból s vallás-erkölcsi irataiból ítélve, azt kell következtetnünk, hogy neki szellemi táplálékot nem a francia classicusok nyújtottak, hanem a napi irodalom kevésbé kiváló termékei: regények, novellák, egyházi és politikai történelmi munkák s valószínű, hogy már ekkor megszerezte magának későbbi fordításainak egyik-másik eredetijét, talán éppen Fleury Kolosnak az udvarban élő hírneves egyházi férfiúnak munkáit; továbbá Párisban ismerte meg a levél-forma irodalmi becsét, meglehet, hogy Sevigné asszonynak egyik másik, közkézen forgó levelét, mint ekkor szokásban volt, le is másolta magának, mert a levelek első gyűjteménye csak 1726-ban jelent meg.

Hogy irodalmi művek készítésével foglalkozott-e már Franciaországban, arra csak találgatással felelhetünk s nincs elégséges ok sem az állításra, sem a tagadásra. Okkalmóddal hihetjük, hogy egyes francia művekből kivonatokat készített, talán fordítgatott; az sem hihetetlen, hogy Sz. Király Ádámot követve, naplót vezetett, mely azonban semmiféle alakban nem maradt reánk; de semmi esetre sem állíthatjuk határozottan, hogy Mikes már Franciaországban írt irodalmi leveleket s hogy azok lappanganak — a Richelieu-könyvtárban. Arra, hogy Mikes Párisban írogathatott, egyetlen pozitívnak látszó bizonyítékunk a *Törökországi*

Levelek stílusa, melynek fejlettsége arra vall, hogy francia minták után való hosszas gyakorlat előzte meg, míg a tökéletesség azon fokára jutott, melyen a levelekben látjuk s ehhez a franciaországi önképzés nagyban hozzá járulhatott. Csak hogy ez sem föltétlen bizonyíték, mert hátha törökországi első éveiben gyakorolta be magát Mikes rendszeresen az írás művészetébe?

Hasonlókép csak találgatásra vagyunk utalva arra nézve, mily hatást gyakorolt rá a párisi élet erkölesi tekintetben? Leveleiben franciaországi tartózkodásáról semmiféle érdemleges nyilatkozatot nem tesz; egy helyen kiemeli Franciaország önállóságának fontosságát kulturájára nézve, dicséri a francia nevelést, tudományt és virágzó mesterségeket; egy más helyt a francia nők élvezetvágyát rója meg. Mindenesetre azonban magáévá tette a francia illemtudást, a társalgás művészetét s talán befolyással volt rá az udvar pietismusa is; de a XIV. Lajos környezetének feslettsége nem ragadt rá, erre tanúság egész élete.

Három évi párisi időzés után Rákóczi belső világában lassanként nagy változás keletkezett. Míg a „napkirály“ élt, ennek minden álszenteskedése mellett is jól érezte magát Párisban; nem nézte, hogy Lajos a vallásosság és pietismus mellett mennyire romlott, hogy „az erény barátja inkább, mint erényes“, csak pártfogóját s egykori szövetségesét látta benne.

II. fejezet.

De Lajos halála után (1715. szept. 1.) a francia udvar mind idegenebbé lett rá nézve s tapasztalva, hogy a regens politikája Ausztria felé hajlik, az udvartól visszavonúlt s folytonos csalódások által tépett lelke vallásos áhítatba merült. Már 1715. májusában házat vett a Grosboisban tanyázó kamalduliak klastroma mellett, ott töltötte a pünkösdi ünnepeket s Lajos halála után oda telepedett. Hozzá csatlakozott barátja Tessé marechal; együtt kastélyt építettek, kertészkedtek, Rákóczi hozzáfogott *Vallomásainak* megírásához s remetéskedését csak egy-egy párisi berándulása szakította meg.

Az áhítat ezen napjai tovább tartottak egy évnél, a mikor 1716-ban Ausztria és a porta közt kitört a háború. Rákóczi, a ki a világtól elvonulva is jól volt értesülve a politikai helyzetről, elérkezettnek látta az időt sorsát kedvezőbbre változtatni; azt hitte, hogy erre az új osztrák-török bonyodalom alkalmas. Emberei által a szultán figyelmét magára irányozván, ez Törökországba hitta s megbízó levelet küldött számára. Rákóczi elhatározta, hogy Törökország segítségével Ausztria ellen fölveszi a fegyvert. Barátai hasztalanul igyekeztek lebeszélni tervéről; eltökéllésében nem ingathatta meg Fülöp regens herczeg, ki tudatta vele, hogy Ausztria párisi követe bérgyilkosokat küldött elébe Normandiába; nem maga Péter czár sem, ki párisi mulatása alatt többször bizalmasan érintkezett vele. A közben támadt

bonyodalmak s Bercsényi sürgető levele végleg döntöttek további sorsa felett : Rákóczi elhagyta remete-tanyáját, a csendes kamalduliakat, noha már Franciaországban hírét vette a török belgrádi vereségének.

Hogy a tervezett gyilkosságot kikerülje, Rákóczi Orleans herceg segítségével Conti hercegnőhöz ment Choisiba, innét Marseilleba, hol a szultán követe már várta s 1717. szept. 1-én hajóra szállt kíséretével együtt. A Heye-se-szigeteket érintve, Malta mellett a Kykladokon át Skyra és Mikone szigetek irányában haladva, október 10-ikén partra szállt Törökországban Gallipoliban, hol az isteni gondviselés rendelése szerint újabb csalódások és megpróbáltatások után meg kellett pihennie. Vele ment Törökországba a huszonhét éves Mikes is. Pedig ekkor a béketárgyalások már megkezdődtek.

III.

Török földön. Gallipoli. — Drinápolyban. Hitű remények. A passzaroviczi béke. — Böjükdere. Bonnac marquis francia követ. — Jenikő. Szállásuk. Mikes anyagi helyzete. Időtöltés. Ázsiában. — Rákóczi viszonya a török vezérekkel. — Osztrák áskálódások. — Rákóczi szeretne visszatérni Franciaországba. — Bellebbezés Rodostóba.

Több, mint egy hónapi tengeri útazás után minden baj nélkül partra szálltak Gallipoliban (okt. 10.), hová több napi várakozás után, mely remény, kétség, türelmetlenség és unalom közt folyt le, megérkezett a császári hintó (Mikes szerint csak kocsi) Rákócziért s oda hagyván Gallipoli pusztá, kies, szomorú vidékét, megindultak a török főhadiszállás, Drinápoly felé, hol *III. Achmed* szultán már várta őket. Útjukban jobb felé esett a Márvány-tenger és annak európai partján Rodostó, melyről még akkor nem gondolták, hogy valamikor az ő tanyájuk lesz, hol a bujdosók fogoly-életét le

kell morzsolniok. Keblük most tele volt remény-nyel. Még nem ismerték a török állapotokat.

A gallipolii időzéshez hasonlóan unalmas útazás után Drinápoly alá érkeztek. (Okt. 28.) Itt a helytartó (kajmakán) nevében az udvari kapitány üdvözölte a hazátlan fejedelmet és kíséretét. Az üdvözlétet sátorok alatt törökös vendégség, ezt pedig a városba való bevonulás követte. Czerimóniás fogadtatásokban és két-szinű hitegetésekben nem volt hiány, csak hogy a török a Rákóczival való megállapodást húzta-halasztotta, mert békét akart s Rákóczit csak eszközül használta fel, hogy ijesztő rémül mutogatva az osztráknak, a béke-kötéskor kedvezőbb feltételeket esikarhasson ki a maga számára. Három hónapba telt, míg Rákóczi a szultán elé jutott; előbb még más két fogadtatáson kellett átesnie. November 7-ikén a helytartó, december 17-ikén a már félig-meddig bukott nagyvezér s csak 1718. január 4-ikén fogadta a szultán. Közben sűrűn értekeztek a helytartóval s gyakran felkereste őket a reis-effendi, a kanczellárius. Különben a törökök Rákóczit nagy becsületben tartották s Mikes szerint pénzzel oly bőségesen ellátták, hogy Franciaországban öt év alatt sem kaptak anynyit. Csak egyszer fenyegette életét komoly veszedelem, a mikor a törökök, nem ismervén Rákóczi magasztos gondolkozását és jellemét, arra ösztönözték, hogy a magyarokat hívja fel lázadásra. Rákóczi, a ki valamely török sereg

III. fejezet.

élén, mint vezér, örömmel harczolt volna Ausztria ellen, a felhívásra nem volt rávehető s azért megöléssel fenyegették. Azonban később becsülni tanulta a törököt s szíve mélyéig meghatotta, hogy a béketárgyaláson a császári megbízottnak az ő kiadatását sürgető követelésére a szultán önérzetében sértődve azt válaszolta, hogy inkább elveszti fővárosát, sem hogy a vendégszeretetet meggyalázza.

Ámde a nagy reménykedés, hogy a hadi szerencse segítsége által Erdélybe jutnak s hontalanságuknak végét érik, lassanként elpárolgott. A viszonyok érlelődtek s a tárgyalások mind nagyobb valószínűséggel szóltak a mellett, hogy ők Magyarországon kívül maradnak. A helyzet felfogásának és a hangulatnak ez az átalakulása Mikes leveleiben nyomról-nyomra kísérhető; a remény hangja apránként helyt ad a csalódás keserű érzésének és a kedvezőtlen jövő balsejtelmeinek s a török örökös huza-vonája mellett egyszer csak azon veszik észre magukat, hogy az egész diplomaciai kar ellenük van, még a francia követ is, a kiben pedig jó formán összes reményeiket helyezték. A legkedvezőtlenebb az volt rájuk, hogy a két hadakozó fél békét óhajtott. Ezt látva, kérdi Mikes: „Hát mi mit csináljunk a kettő között? Csak a mint vonják, úgy kell tánczolnunk.“ Reményeik a fagypontra szálltak, mikor a bukott vezér helyére a békekedvelő Ibrahim, a magyaroknak különben barátja, lépett; sor-

sukon az sem változtat, hogy a nagyvezér Sophia felé színpadias felvonulást rendez, látzólag harczi vágyból, valójában, hogy közelebb legyen a békekötés színhelyéhez. Még egy hónap telik el keserves bizonytalanságban s az 1718. július 21-ikén huszonnégy évre megkötött passzaroviczi béke reménykedéseiknek utolsó szikráját is kioltotta.

Csak nem tíz hónapot töltöttek el a török sereg főhadiszállásának színhelyén. Ez idő alatt lakás dolgában, Rákóczit kivéve, az összes bújdosók nyomorúságos helyzetben voltak. Mikes lakásán, melynek fatáblás ablakain a szél szabadon ki- s bejárhatott, az egész bútorzat egy faszékből, egy, a földre terített és ágyul szolgáló pokróczból állt; többi társainak ennyiük sem volt s még az időjárás viszontagságai ellen sem voltak megvédelmezve. A lélek vidámsága is el-elhagyta őket; ólomsúlylyal nehezedett rájuk az unalom terhe. Egyedüli multságuk a drinápolyi mezőkön való vadászat volt. Társaságba nem járhattak, ismeretséget nem köthettek, mit volt mit tenniök? Mikes a képzelet világába menekült, haza-haza tért Erdélybe, az édes tündérhazába, a honnan ki volt zárva, de a hová, hogy még valósággal visszatérhet, a reményről nem mondott le.

A békekötés után a porta más lakó helyet jelöl ki számukra s augusztus 16-ikán elindulnak Dinápolyból, nem tudják: hová, csak arról értesülnek, hogy Konstantinápoly felé. Nyolcz

III. fejezet.

napi szomorúan mulatságos utazás után megérkeznek ideiglenes szállásukra, Bőjükderébe (= nagy völgy), melynek rondaságáért nem kárpótolhatják őket a természetnek szépségei, a környék csinos nyaralói és kiránduló helyei. Az egész faluban egyetlen ép ház nincs s az itteni tartózkodásuk egy hónapját sátrak alatt kénytelenek kihúzni, mi közben folyton félniök kell a szomszédos épületek skorpió-telepeitől. Kellemetlen állapotukban türelmetlenül várják a török kormány további rendelkezéseit s Mikes unalmában szórakozásról gondoskodván, ismeretséget köt *Bonnae* marquis, francia követ családjával*), mely a nyári hónapokat a bújdosók sátor-telepétől nem messze eső nyaralójában töltötte. A francia családnak Mikes gyakori látogatója volt s hosszú idő óta e művelt családi körben töltötte az első kellemes napokat, melyek nemesebb élvezetekre vágyó lelkét felüdítették. Az ismeretséget Mikes a következő évben, a bújdosók jenikői tartózkodása alatt is fentartotta, de hogy Jenikőből való távozásuk után még meddig állott fenn, arról leveleiben nem tudósít.

Ideiglenes tartózkodási helyükről szept. 22-ikén szállásolták át magukat Jenikőbe, mely Bőjükderétől délre, Konstantinápoly szomszéd-

*) Meglehet, hogy még 1711-ben Lengyelországban, hol *Bonnae* abban az időben követ volt, ismerkedett meg a családdal s Bőjükderében az ismeretséget csak fölújította. *Bonnae* 1725-ig volt Konstantinápolyban.

ságában fekszik. A város ép oly rút és piszkos, mint Bőjükdere s lakásai, a fejedelemét kivéve, szegényesek, akár csak Drinápolyban. A tengerpartra szorították őket egy kis szűk helyre, hol Mikesnek a lakása részben a víz felett volt. Se szék, se asztal nem alkalmatlankodott benne. Magának Mikesnek a vagyonkája mindössze egy ágyból, egy kis ládából s egy asztalkából állott. Ez időtájt ruha dolgában is szűkesen lehetett, mert panaszkodik; de önérzete nem engedte, hogy a fejedelemtől kérjen, a kinek „a természete az, hogy kéretlen nem ad”. Szegényes anyagi helyzete némi zúgolódásra fakasztja, a nélkül azonban, hogy ura iránt tiszteletlenné lenne. „A kik bújdosó fejedelmet szolgálnak, írja, hogy lehetne azoknak valamijök? A való, hogy mi nekünk kettenhárman, kik mindenkor vele bújdosunk, többünk lehetne, de azt elhallgatom, miért nincsen. Az erdélyi vér nem az adomért szolgál, hanem a becsületért, ha egy kis háladatlansággal fizetnek is, azt nem tekinti.”

Mind a mellett fiatalsága derűs jó kedvében apró bajait csak hamar feledi s élvezi azt a csekély mulatságot, a mi a bújdosónak osztályrészül jutott. Sovány mulatságok voltak ezek, jó formán abból álltak, hogy be-berándultak a szomszédos Konstantinápolyba, melynek páratlanul szép fekvését a fejedelem is megcsodálta. Egy ily berándulás alkalmával titkon végig nézték a császár bevonulását fővárosába, hova

III. fejezet.

most (okt. 21.) tért vissza a drinápolyi főhadiszállásról. Egy más alkalommal (1719. ápr. 15.) hivatalos meghívás folytán mentek be, hogy jelen legyenek a császári mulatságon, melyet a nagy vezér rendezett a császár tiszteletére. Az izetlen ünnepélyt, mely lófuttatásból, czél-lövésből és birkozásból állott, csakhamar elunták s hazatértek, de azért „azt kellettök üzeni a vezérnek, hogy jól mulattak.“ Szórakozás kedvéért egy ízben átrándultak Ázsiába s ott több hónapig maradtak. (1719. aug. 11.—okt. 19.) „Minket már úgy tekintsen ked, mint ázsiai magyarokat“, írja Mikes és az ázsiai magyarok Beikhoz falu gyönyörű vidékén vertek tanyát, melyet Mikes nem gyöz magasztalni szépségeért. „A gyönyörű kanálist végig látjuk, a Fekete-tenger zúgását jól halljuk, azok a nagy rettentő sajkák előttünk mennek el a Fekete-tengeren.“ E szép vidéken aztán napról-napra űzték a vadat s csak az ősz vetette őket haza a piszkos Jenikőbe.

De mindez az örömnök csak vékony forrása lett volna, ha Mikesnek a saját szíve mindazon örömeket fokozott mértékben nem nyújtja, melyek a jó egészség-, az életkedv-, a józan felfogás- s mindenek felett a vidám kedélyből származnak. Szomorúság csak ritkán vesz rajta erőt, leginkább akkor, mikor hazatlansága és kétes jövendője áll előtte. Jó szelleme azonban megoltalmazta a híú tépelődésektől és az ezzel együtt járó testi és lelki kínoktól.

Sorsuk első sorban a török kormányférfiak, illetve a nagyvezérek kegyétől függvén, róluk Mikes naplójába minden apróságot figyelmesen följegyez. A török főtisztek jó barátságban állottak velük. Pénzzel sem fukarkodtak, Rákóczinak ajándékokkal gyakran kedveskedtek; maga a vezér pártfogolta őket s helyzetükről a fejedelemmel többször értekezett.

Csakhogy sorsuk nem csupán a töröktől függött, hanem legalább is ép oly mértékben az európai diplomacziától, mindenek felett pedig az osztráktól, mely a passzaroviczi békekötés alapján folyton sürgette, hogy a bújdosók bellebztessenek. Ez ármánykodást először Bercesényi sínylette meg. Bercesényi ugyanis Lengyelországból, a brezáni várból, hol eddig tartózkodott, még 1718. deczember havában átköltözött Törökországba s hogy közel legyen bújdosó társaihoz, lakóhelyül Konstantinápoly-nak Péra nevü városrészét választotta. Itt rendezte be házi körét, mely feleségén kívül két idősebb asszonyságból s a fiatal Kőszeghy Zsuzsikából állott. A bújdosó magyar főurnak s kuruczvezérnek pérai háza a bújdosók részéről csak hamar nap-nap után látogatásoknak örvendett s maga a fejedelem is fel-fel kereste. Azonban Bercesényi nyugalmának nem sokára végét szakította Virmont császári követ, a ki nem akarván vele egy városban lakni, kiűtását követelte. Bercesényinek távoznia kellett; ekkor a Jenikőtől északra fekvő Therapiába

III. fejezet.

vett szállást s annak elkészültéig Mikesék vendége volt. Az új vendégek érkezése némi változatosságot hozott a jenikői telep életébe. Kölcsönös látogatások közt telt az idő; egyéb szórakozásuk az volt, hogy kimentek a tengerpartra — dohányozni és, teszi hozzá Mikes szomorú tréfával, sóhajtozni.

A péraiak kiüldözése a maguk sorsa iránt balsejtelmet keltett Mikes szívében; hamar belátta, hogy Jenikőben sem sokáig maradnak s mint a bolygó zsidónak, tovább kell vándorolniuk. Tudta, hogy az az ellenség, mely Beresényinek nem hagyott nyugtot Pérában, nekik sem hagy békét mindaddig, míg Konstantinápolytól távolabb fekvő helyet nem jelöl ki számukra a porta. Ez ellen nincs védelem, bár a török Rákóczit tiszteletben tartja s politikai ügyekben tanácsát gyakran kikéri. Pedig Rákóczinak nem állott szándékában végleg Törökországban maradni s minthogy terve, a török által jutni erdélyi fejedelemsége birtokába, dugába dőlt, vissza akart térni Franciaországba; a hajó is, mely ide hozta, még mindig várakozott reá. Azonban a visszatérést a porta se nem javallotta, se nem tiltotta, a miből látható, mondja Mikes, hogy nem akarta; másrészt a francia regens, Orleans herceg, tudni sem akart róla s Rákóczinak leveleire nem is válaszolt. Neki tehát Törökországban kellett maradnia, de Jenikőből meg távoznia kellett. Így hozta, magával az osztrák politika érdeke.

Bellebbezés.

Csakugyan 1720. márcz. 7-ikén a porta Ládonyi Horváth Ferencz által azt üzente a fejedelemnek, hogy a magyarok számára Jenikőnél jobb és alkalmasabb helyről gondoskodik, készüljenek az útasra. Rákóczi, a ki a porta ezen újabb határozatát fatalismusszal fogadta, ápril 5-ikén tudta meg a nagyvezértől bújdosásuk újabb állomáshelyét. Ez a hely Rodostó volt. A fejedelem nem kifogásolta, csak kissé messzinek tartotta, mert a porta közelében szeretett volna maradni. A vezér csak annyit válaszolt: Ha egy kevésbé messze van is, de a hely alkalmas!

A bújdosók tehát felszedelöztek s ápril 16-ikán elhagyták Jenikőt. E piszkos városból bújdosásuknak végső állomására örömmel távoztak.

IV.

Rodostó felé. — Megérkezés. A magyarok útczája. — Rodostó és vidéke. A magyarok birtokai. — A telep tagjai. Házi rend. Időtöltés. Egészségi állapot. Halálozások. — Mikes olvasmányai. Fordítások. *Ifjak kalauza*. Nevelési nézetei. Naplózás. *Törökországi levelek*.

A magyar szabadságharcznak egykor bálványozott hőse tehát elindult végső állomáshelyére, honnan számára többé nem volt visszatérés. Ott kellett leélnie hátra levő éveit és napjait megfogyott népe szerető körében, mely különben benne most is az egykor imádott fejedelmet látta.

A porta is fejedelemhez méltóan bánt vele. Az ő személyét Mikessel s még néhány kísérvél egy kétszáznál több rab által vont hajó vitte és tiszteletére száz fegyveres levante és hajdú volt rajta. Beszálláskor ágyúlövések hirdették a fejedelmi vendéget. Külön hajó vitte a fejedelemnek és embereinek holmiját s Bercsényi rendelkezésére is egy egész hajót bocsátottak.

Rodostó felé.

Rodostó Konstantinápolytól tengeren csak egy napi út, a bújdosók útazása mégis több napon át tartott.

Kedvezőtlen szél folytán eleinte az Insula Principum felé haladtak, a mi Forgáchot megdöbbsentette, mert azt hitte, hogy nem Rodostóba, hanem Thököly száműzetése helyére, Nikomédiába viszik őket. A szigetnél találtak Bercsényi hajójával s más nap este kedvező széllel indultak Rodostó felé. 18-ikán reggel a herakleai kikötőben horgonyt vetettek s innét a kapicsi basa előre ment, hogy Rodostóban a lakásokat rendbe hozza. 24-ikén reggel öt órakor tovább vitorláztak s az nap tizenegy órakor Rodostó alatt partra szállottak.

A fejedelem rangjához illő díszes kíséretével bevonult a városba, hol valamennyien szép és tágas lakásokat s egy-egy kis kertet kaptak — *a magyarok utcájában* a tengerparton. Mikes, ki maga egy szolgájával egy gazdag örmény házát lakta, örül az új otthonnak, tetszik neki tágassága és fekvése. „Csak egyet lépek, már a mezőn vagyok“, mondja s vallásos kenetességgel teszi hozzá, hogy isten a német követ ármánykodásait javukra fordította.

A várossal magával is meg lehettek elégedve. Konstantinápolytól huszonöt mérföldre fekszik, épen fele útján Gallipolinak, a hol először léptek török földre. Fekvése gyönyörű.

„Az enyhe déli égalj alatt, lankás hegyoldalban, szépen megművelt szőlők, kertek, dús

IV. fejezet.

termőföldek között fekvő város egy kis paradicsom; hét minaretjével, mecseteivel, keresztény templomaival, keleti és ódon házaival, pyramisszerű sötét zöld cyprus fáival, dombon álló hét szélmalomával nyájasan, esendesen néz bele a kék tengerbe — e tündöklő tükörbe. Szemben vele a márvány-sziget phantasticus alakzatú fehér sziklái mereven emelkednek ki a habokból; s azon túl szép időben átkéklenek Ázsia bérecei: az ó-szultánok sírjait virrasztó brusszai hegyek, — a felhőkbe nyúló Olympos, — míg délen a láthatárt a Dardanellák mindinkább szűkülő torkolatának szirtláncolata zárja be*).

A város maga sem kellemetlen, Mikes szerint „ezen a vidéken szép városnak mondhatni.“ Tenger mellett nyúlik el hosszan és környéke olyan, mint „egy jól megmívelt kert.“ Azonban a városban a közbátorság rossz lábon állott, mert mint Mikes mondja, a gyilkosság és tolvajlás a magyarok letelepedése előtt napi renden volt benne; letelepedésükkel ez megszűnt, mert a magyarok utcájának végén harmincz jancsár állott őrt, mely biztosította a rendet.

Egyébként III. Achmed szultán Rákóczi és társai iránt való jó indulatának másként is kifejezést adott. 1720-ban a magyarok utcájában levő összes házakat Rákóczinak és búj-

*) Thaly K. Rákóczi-émlékek Törökországban 3—4 l.

A telep tagjai.

dosóinak ajándékozta, azonfelül a Márvány-tenger partján nagyobb terjedelmű birtokokat adományozott nekik örök joggal és az erről szóló adománylevél, mint Thaly Kálmán írja,*) még ma sincs visszavonva.

Ily viszonyok közé kerültek Mikes és társai, szám szerint mintegy hatvanan, kik a magyar telepet alkották. Létszámuk időnként hullámzott: az elhalálozásokat elköltözések követték, másrészt új jövevényekkel szaporodtak. Köztük voltak gr. Beresényi Miklós és neje, kik eleinte nem a magyarok portáján, hanem az örmény részben laktak, gr. Forgács Simon a feleségével és fiával egy ideig, gr. Eszterházy Antal nejével és egy ideig fiával, gr. Csáky Mihály tábornok, B. Zay Zsigmond, Sibrik Miklós, a fejedelem kedves udvarmestere, Ládonyi Horváth Ferencz, Máriássy Ádám, Lang Ambrus, az udvari orvos, Detrich Boldizsár s a fejedelemnek több francia híve. Végül nem utolsó tagja a telepnek a hűséges Mikes, ekkor már belső kamarás, a mint következtethetni leveleinek azon pontjaiból, melyekben kötelességeiről emlékszik meg.

Fölöttük pedig, mint valóságos monarcha, áll a fejedelem, a ki száműzetésében is fentartotta udvarát pontosan megszabott rendtartással és bizonyos alattvalói kötelmek teljesítésével a telep tagjai részéről. A különbség a mult és a

*) I. m. 55. l.

IV. fejezet.

jelen közt nem az udvar személyeit összetartó erkölcsi kötelékekben, hanem a hatalomban, fényben, pompában és vagyonban volt.

Az udvari életnek külső jele természetesen a fejedelem által pontosan megszabott és megtartott házi rend, melytől senki el nem térhetett. Ez, valamint a fejedelemnek és udvarának mély vallásossága egész életüknek klastromi jeleget adtak. Félhatkor a eselédek felkelnek, hatkor már a fejedelem is öltözik s kápolnájába megy misét hallgatni; innét az ebédlőpalotába térnek kávézni és dohányozni; nyolczkor mise, aztán ki-ki oda megy, a hova tetszik. Tizenkét órakor asztalhoz ülnek. Félhárom és három közt a fejedelem a kápolnában van, ötkor ismét, hétkor esti étkezés, közben szabad idő. Mindezt a főkapunál dobolással adják hírül az udvarnak. Nyolczkor aztán a fejedelem levetkezik, de gyakran még nem fekszik le s reggel, ha szinte hat órakor öltözik is fel, éjféli két órakor felkél.

Ebben a keretben mozog Mikes élete. Kötelességének megfelelőleg reggel hat órakor már ura mellett van s ő az utolsó, ki a hivatalnokok közül elhagyja. A megállapított renden soha semmiféle változás nem esik, nem bontja azt fel se multság, se időtöltés, mely különben, mint Mikes mondja, az egyének hajlandósága szerint sokféle.

A fejedelem, ha otthon tölti az időt, rendszeren *Emlékiratain* dolgozik; s miközben a

multat mintegy újra átéli, vadászati kirándulásokat tesz, melyek napokra, sőt hetekre kinyúlnak s ilyenkor sátorok alatt élnek. Mikes rendesen vele van, bár szívesebben maradna Rodostón, mert otthon kellemesebben tölti idejét s kissé lerázhatja magáról a szabadban is szigorúan megtartott házi rend terhes feladatait. Otthon ír, olvas vagy társaságot keres. Kirándulásaik egyik pontja a Rodostótól négy mérföldnyire fekvő sósforrás és egy állítólag gyógyerejű mocsár volt, hova augusztus hóban messze földről tódultak betegek s hol egykoron Thököly Imre is enyhülést keresett a köszvény kízásai ellen. Rákóczi a vízivásban és fürdésben nem vett részt, csak vadászott és nevette a fürdőzőket meg a vízivókat, a kik közt Mikes Kelemen maga is nagyokat kacagott a maga és társai mulatságos helyzetén. Rendes napi szórakozásuk azonban egyedül a tengerparti séta s a mezőkön való vándorlás volt, mely szebb estéken a késő éjszakába is benyúlt. De ettől az élvezettől koplalt az elme, mint Mikes mondaná, szellemi üdülést csak egymás társaságában kereshettek. „Minden multságunk abban áll, hogy Bercsényi úrhoz megyünk vagy ebédre vagy vacsorára — ott mégis nevetünk a kis Zsuzsival; mert az asszony nyúl rá kell az embernek tartani magát, mint a kompóti nemes asszony nyúl.“ E látogatások később Bercsényiéknek a magyarok telkére való költözése után (1722) bensőbbekké

IV. fejezet.

váltak, pedig, Mikes csipős megjegyzése szerint, a fősvény Bercsényi aligha nem sokallotta a kiadást; ő azonban nem sokat gondolt vele.

Életüknek egyhangúságát és csendjét kevés zaj szakította meg: hébe-hóba egy-egy ünnep, multság vagy valamelyik bújdosónak elköltözése, esetleg letelepedése. Legnagyobb és igazán közös ünnepük minden esztendőben október 4-ikén volt, a fejedelem neve napja, melyen Czinka Sándor, ki a száműzetésben követte urát, húzta a bús magyart s haláláig Rodostóban élve, fel-felvidította a búsongó magyarokat. Hangulatukat kevés költészettel, de annál több realis igazsággal rajzolja Mikes Rodostóról szóló versében.

Lakunk partján a tengernek,
Töltjük napját életünknek,
Annak gyakran nagy zúgását
Látjuk s halljuk hánykódását.

.

De a parton a kik laknak,
Szomorúan sóhajtoznak,
Régen napot jönni látjuk
A tengerből, azt sóhajtjuk.

.

Minden tetszik bújdosónak
Hazáján kívül soványnak.

A kis társaságban néha változás is esett.
1720. szeptemberében középük érkezett Bercsényi

László, Miklósnak Párisban lakó fia, a ki a francia király számára állítandó magyar csapathoz tagokat toborzott Törökországban. Egy évig időzött közöttük. A következő évben egy új taggal szaporodtak. Az év derekán Eszterházy Lengyelországból Rodostóba költözött fiatal lengyel feleségével együtt, a ki vidámságával, tánczot, mulatságot szerető kedélyével fris hangulatot vitt közéjük. Ellenben szeptember hóban *Forgács* oda hagyta őket, ő meg Lengyelországba távozott. Csak hogy e kevés változás a hazafi bánatban és honvágyban szenvedő magyarok szívét csak ideig-óráig vidíthatta föl. Lelkük betegségén zene, táncz nem segíthetett s mint Mikes mondja, a nagy vigasságban csak sóhajtanak s olyan jó kedvük van, hogy majd meghalnak a búban.

Szomorúságukat még fokozta, hogy gyakori volt köztük a halálozás. Az első áldozatokat a Rodostó vidékén sűrűn mutatkozó halálvész (pestis) szedte, mely ottani tartózkodásuk alatt 1722-ben lépett fel először s a megrettent Beresényiéket már tavasszal beűzte a magyarok portájára; pedig a rodostóiak maguk is kimenekültek előle a nem messze levő Bujuk-alli nevű faluba, hol sátorok alatt laktak. Rákóczit és Mikeset a vész megkímélte ugyan, de nagy nyugtalanságba estek nem csak önmagukért, hanem társaikért is. Az előkelőbbek közül egyedül *Eszterházy* lett az áldozat, kinek neje ennek folytán visszatért hazájába.

Első halottjuk azonban nem Eszterházy, hanem a Párisban élő *Amália* fejedelemasszony volt, ki sok csalódás után, mely nagyravágyó lelkét érte, 1722. febr. 18-ikán költözött el az élők közül. A rodostói udvar meggyászolta és megsiratta. A következő év tavaszán Ládonyi *Horváth Ferenczet* temették el; őt csak két hónappal élte túl Beresényi Miklósné. Két évre rá elhantolták az ősz generálist, Beresényi Miklóst is.

Igy fogytak lassanként, évről évre, a hazátlanok, mintegy várva, ki lesz a következő, a ki a földi bujdosásból az örök hazába tér.

Mikest ez az egyhangú, szomorkodó, tétlen élet nem elégitette ki. Hivatalos dolgain, továbbá a mindennapi érintkezésen és társalgáson kívül valami más, komolyabb és tartalmasabb foglalkozás után vágyott, valami olyas után, a mi kizárólag csak az övé, a mi az emésztő búbánat mellett vígasztalására és örömeire szolgál. Ezt Mikes az olvasgatásban és írogatásban találta fel.

A *Törökországi Levelekben* Mikesnek több nyilatkozatára akadunk, melyekből olvasmányaira következtethetünk, Egy helyen néniének a francia nyelv tanulását ajánlja, mert ezáltal jó vallási könyvekre tehet szert; más helyen azt említi, hogy a templariusokról s az egyházi rendekről szóló könyveket olvasott; hogy pedig a korabeli francia novella-irodalomban jártas volt s többek közt Gomezné Journées amusantes-ját (Páris, 1723.) már ebben

Mikes olvasmányai.

az időben ismerte, Szilágyi István derítette ki. Némi valószínűséggel állíthatni, hogy Bandello XVI. századbéli novellista gyűjteményét is olvasta, talán francia fordításban.*) A *Törökországi Levelek* vonatkozásaiból s beszótt kivonataiból láthatni, hogy ezeken kívül leginkább a r. kath. egyház, a római és a török birodalom történetébe vágó és paedagogiai irányú munkák szolgáltak olvasmányaiul, a melyekből kivonatokat készített, néha egyes részleteket kiírt és leveleiben felhasználta. Hogy olvasmányait honnét és miként szerezte, nem igen tudjuk. Bonnac marquis családjára, mint egyik forrásra, melynek útján egyes művek birtokába juthatott, már Szilágyi István rámutatott. Azonban valószínűnek látszik, hogy egyik-másik kedvelt munkáját még Párisban megszerezte s most újra meg újra átolvasgatta. Továbbá nyitva állhatott előtte a fejedelem könyvtára; egyes műveket Párisból is hozathatott, a melylyel régi összeköttetések és a konstantinápolyi francia követ útján érintkezésben lehettek.

Olvasmányaival függ össze, hogy Mikes fordításainak hosszú sorozatát rodostói tartózkodásuknak már első esztendeiben megkezdte, azt tartván, hogy a fordítás hasznos foglalkozás, mely által a közjónak is javára szolgálhat.

*) Heinrich Gusztáv, Kisfaludy K. „Iréne“-jének tárgyáról. Budapesti Szemle. Szerk. Gyulai Pál. XXVIII. kötet. (58. szám.)

Munkásságának első terméke *Az ifjak kalauza az Isten útjában* című ifjúsági irat fordítása volt (1724), melyet úgy tekinthetünk, mint a Mikes által éveken át folytatott önképzés kútforrását és ebből a szempontból munkájának életrajzi fontossága van.

Könyve, mely a kath. egyházi morál alapján áll, az önnevelés elveit foglalja magában. Feladatának megfelelőleg első sorban az ember célját állapítja meg, s ezután azt keresi, miként kell szert tenni jó erkölcsre? Ennek eszközeit hosszasan vizsgálja, s közéjük sorolja a vallási kötelmek teljesítését, oktatást, a jó társaságot és a jó könyveket, melyeknek olvasásában helyes módszert kell követni. A további részekben a jó erkölcs akadályairól és nyilvánulásairól, végül pedig az életrend választása cím alatt a társadalmi rendekről és állapotokról elmélkedik.

Ezzel a paedagogiai munkával Mikes valószínűleg hosszabb időn át foglalkozott, s aligha nem összefüggenek vele azon törökországi levelei, melyekben az erdélyi nemes ifjak és leányok neveléséről és tanultságáról szól. Mikes a nevelés fontosságát és célját korához képest helyesen és gyakorlatiasan fogja fel. Az országnak boldogsága, mondja, az ifjak helyes nevelésében áll, a kiket úgy kell nevelni, hogy tanultságokból az ország, a közjó hasznot méríthessen. A leányok nevelése ép oly fontos,

mint az ifjaké, mert csak a jól nevelt és oktató asszony képes úgy nevelni gyermekeit, hogy az ország és a közjó szolgálatára alkalmasak lehessenek. Az ideális cél mellett nem feleli az eszközöket sem. Kárhóztatja a latin nyelvnek minden mértéket meghaladó tanítását és a realis tárgyak mellőzését; aztán röviden, de sujtó igazsággal jellemzi az erdélyi ifjak nevelését. Hogy is lehetne Erdélyben jó nevelés, mikor nincsenek jó iskolák, a szülők rossz példát adnak gyermekeiknek s az ifjak szilaj mulatságokba merülnek?! Erdélyben nem lehet magasabb műveltség, pedig a magyar ifjú a kulturára ép oly alkalmas, sőt — im, hogy szólal meg az erdélyi vér! — még alkalmazosabb, mint bármely ország gyermeke.

Egy más munkájáról is meg kell emlékeznünk Mikesnek. Méltatása későbbi feladatunk lesz, de jeleznünk kell, hogy Mikes törökországi első napjaitól kezdve élményeiről és a bújdosók sorsáról valószínűleg részletes naplót vezetett.

Hogy jegyzeteivel eredetileg mi volt a célja, nem tudjuk, de kétségtelen, hogy már a rodostói letelepedés első éveiben (1720—25) határozta el,*) hogy jegyzeteit irodalmi formában dolgozza fel. És így a rodostói első eszten-

*) V. ö. a XII. fejezetet, melyben ez a kérdés is több felől meg van világítva.

IV. fejezet

dők gazdag termést hoztak a magyar irodalom számára, mert e naplójegyzetekből keletkeztek a *Törökországi Levelek*, Mikesnek legszébb és irodalmi szempontból is legértékesebb munkája.

V.

Mikes küldött-e levelet haza Párisból? -- Anyja kegyelmet akar szerezni számára. Levele Károlyi Sándorhoz és feleségéhez. — Levele Kelemenhez. Mikes nem tér haza. Okai. — Viszonya urához. — Szerelme. Kőszeghy Zsuzsi. — Szerelmének fejlődése. Beresényiné halála. Kőszeghy Zsuzsi Beresényiné lesz. — Beresényi halála, újabb remények. — Özv. Beresényiné Lengyelországba költözik. További sorsa.

Mialatt Mikes Törökországban, Rodostóban a száműzetés kegyelemkenyerén élve a hazátlan fejedelmet páratlan hűséggel szolgálja és irodalmi tervekbe és dolgozásokba merül: Erdélyben, az édes tündérházában kesereg érte egy árva szív, melynél őt jobban, igazabban senki sem szerette. Édes anyja, Torma Éva. Az ő egyetlen gondja most az, miként nyithatná fel idegenbe szakadt magzata előtt az édes haza kapuit?

Kelemen már több, mint egy évtizede, eltávozott a hazából s ez idő alatt, nem tudjuk,

váltott-e levelet édes anyjával, tudósította-e őt állapotáról? Föl kell tételeznünk, hogy gyermeki szeretete a levélváltásra keresett alkalmat és talált is, talán épen azon az úton, melyen tisztviselőtársa Szatmáry Király Ádám, a ki szüleivel titkos levelezésben állott s a kiről naplójából tudjuk, hogy szülei kívánságára tért vissza Magyarországra. Ilyen titkos úton adhatott hírt magáról Mikes Kelemen is. Azonban ezen érintkezésük, a mi mindkét félnek vizsgálására szolgálhatott, 1717. szeptember havában, a mikor Rákóczi Törökországba utazott, valószínűleg megszakadt s az így beállott szünetre vonatkozhatik édes anya levelének, melyet 1722-ben írt Kelemenhez, ezen pontja: „annyi esztendőttől fogvást soha bizonyost nem hallottam felőled.“

Az 1717. év különben más tekintetben is fontos volt Mikesre. Ezen év január 25-ikén mondta ki rá és társaira az országgyűlés a száműzetést, mely megfosztotta övéitől, atyai örökségétől és hazájától. Külsőleg elszakított mind attól, a mi neki otthon kedves volt; de szívében soha sem hagyta el övéit, sőt annál inkább vonzódott hozzájuk, minél távolabb esett a haza térhetés valóságától. Mikor hallotta meg Mikes a nóta hírét, nem tudjuk, de valószínűleg még Párisban, mert a száműzöttek, a hazai politikai mozgalmak minden mozzanatáról pontosan értesültek; azt is csak következtetjük, hogy sorsát eleinte könnyen tűrte, leve-

leiben legalább soha sem tesz róla említést. De nem oly türelmesen viselte el a szívét sujtó csapást az édes anya, a kinek fájdmát csak növelte, hogy egyes számúzottak kegyelmet nyerve haza tértek. Végtére megbizonyosodván fiának életben létéről és tartózkodása helyéről, eltökélte, hogy kegyelmet eszközöl ki számára és haza hívja.

Még ura, Boér Ferencz által (1719—20 telén) lépéseket tett valami Tatai András nevű vármegyei emberük által *Károlyi Sándor* egykori kurucz vezér s később befolyásos főúrnál s Károlyi nem csak a haza térés, hanem a Kelemen vagyonának visszanyerése ügyében is biztató ígéretekkel adott.

Közben Boér Ferencz elhalálozván, a másodszer is özvegy Torma Éva maga folytatta a megkezdett ügyet s 1720. május 12-ikén Kolozsvárról levelet írt Károlynak. Jellemző az anyára, miként ajánlja fiát, kit talán maga Károlyi is ismert Rákóczi udvarában, a pártfogó jó indulatába. Csak tizenkét (?) éves volt még, írja a levélben, mikor fiát az ő tudta és akaratára nélkül (?) kivették (?) a convictusból s Rákóczi mellé adták, a ki kivitte idegen országokba s bár a gyermek kapott a „külső czifraságon“, nem rossz szándékból követte Rákóczit s nótát nem érdemel. Ez ártatlan megtévesztést és mentetetést ne rójuk fel a sujtó szívű anyának, csak azért teszi, hogy könnyebben ezélt érjen, hogy Károlyi neki hathatós pártfogásával

„számtalan kesergés“ után vigasztalást, fiának pedig kegyelmet szerezzen. S hogy kérése még nyomatékosabb legyen, igénybe veszi a női szívet, mely őt jobban megérti s Károlyi Sándornét is felkeresi levelével, esedezvéen, hogy járjon közbe férjénél fia érdekében.*)

Károlynak feleletét nem ismerjük, de valószínűleg azt válaszolta, hogy addig mit sem tehet, míg a száműzött Mikes maga nem kéri a kegyelmet, azért Torma Éva 1722. december 22-ikéről keltezve Kolozsvárról levelet írt Rodostóba, hol az ő kedves fia tartózkodott. A levélnek; melynek néhány gondolata s alapérzése oly hasonló Arany János „Szilágyi Erzsébet“-ének egyes részeihez, ime néhány megható sora.

„Engemet tudósíts, a gratiát mindjárt megszerzem; de még kedvedet nem látom s akaratodat, addig semmiben nem munkálkodhatom; mivel azt mondják, hogy addig nem szereznek, még nem tudják, van-e kedved vagy nincsen? Én úgy hiszem, ha nem igyekszel, engemet csak kevés idő múlva sem látsz, mert a sok mindenféle keserűség meggyőzött. Bár csak az én halálom előtt való látásodban örvendeztetne meg engemet az én Istenem! Azért az ő felsége hűségére igyekezzél bejönni; ifjúságodnak virágát mi haszna ott eltöltened, — egy emberbe reménységedet vetned: ha

*) Abafi, Mikes Kelemen. 53—58. l.

Anyja levele és Mikes.

meghal, mit csinálsz? Az igaz, hogy jószágotat mind másnak adták, én semmit sem bírok benne. Jobb az magad hazájába lenned, hogy sem az idegenek között“. Levelét így fejezi be: „Ezzel kívánom: az Isten szent lelke szálljon reád és viselje mindenekben gondodat. Téged kesergő édes anyád, kedves fiam, árva Torma Éva.“

Kit nem indítanának meg e sorok, melyek egy sokat szenvedett anyának szívéből fakadtak, ki már elvesztette két férjét, egy leánykáját s talán elveszti azt a fiát is, ki neki egykor mindene volt? S mit érzeti maga Mikes Kelemen, mikor az oly rég látott édes anyának esdő sorait olvasta? Mikor úgy szólván nyitva látta maga előtt az utat övéihez az édes tündérhazába?

Anyja levelét csak egy év multán, 1723. december elején kapta meg s egyik, az időtájt írt törökországi levelében említi is. Válaszolt-e Mikes anyja levelére, nem tudjuk, legalább sehol sem hozza föl; de föl kell tételeznünk, hogy válaszolt, a minek az édes anya oly nagyon örvendhetett, csak hogy nyilván tagadólag válaszolt, a mi meg mély fájdalmat okozhatott szívének. Tudjuk azonban, mily magasztos és hálatelt örömmel fogadta anyja levelét a levél aláírt következő sorokból.

„Oh édes Jézusom, hálákat adok szent felségednek, hogy annyi sok bújdosásom után árva szolgálódnak megadtad levelét látnom!

áldassék a te szent neved, hogy még megtartottad szegényt! Tartsd meg dicsőségedre tovább is és add meg édes teremtőm árva szolgálódnak azt a vigasztalást, hogy még ez életben láthassam és dicsérhessem szent nevedet *vele együtt*, — ha az a te akaratod; a másban pedig örökké imádhassuk szent felségedet szent országodban.“

Mikes anyja levelét eltette s épségben megőrizte késő öregségeig.

És itt előttünk áll a kérdés: miért nem hallgatott Mikes édes anyja esedezésére, holott neki a legfőbb vágya Erdélybe visszatérni és ott élni? Mi tartotta Rodostóhoz kötve, hol a fejedelem halála után életének nem volt célja?

Mikesnek *Törökországi Leveliben* mindössze egy nyilatkozatot találunk anyja levelének azon pontjáról, mely jövő sorsának bizonytalanságát idézi eléje. A dolgot megkerülve mondja, akár haza megy, akár Rodostóban marad, sorsának mindenképen csak bizonytalan voltát látja. Ám ezt az okoskodást ki fogadná el helyesnek? Hiszen Mikes fiatal és kedveli az életet. Ebből meg nem érthetni, miért mulasztotta el „a hasznos és okos tanácsot.“ Nagy elhatározását az sem magyarázza meg, hogy harminczhárom évével s jó kedvvel megáldva, még nem érezte sulyosan a száműzetés terhét. Tettének más, mélyebb okának kellett lenni, mely erősebb a gyermeki szeretetnél, erősebb a

Mikes viszonya urához.

hönvágynál. Csakugyan két hatalmas érzés uralkodott ekkor szívében: az egyik a becsület, kötelességérzet, hűség, az a felhányt vak szeretet Rákóczi iránt s a másik a férfi szerelmének heve, melyet egy igénytelen szépségű, de annál kellemesebb leányka ébresztett szívében.

Szinte páratlan az a hűség és szeretet, melylyel ura iránt viseltetett, igazán a „hívek híve.“ Viszonyuk benső és megható; mintha nem is az úr és szolgája, hanem két jó barát állana egymással szemközt. Rákóczi őt nem nélkülözheti, magával viszi látogatásaira, apró-cseprő dolgokról is elbeszélget vele s együtt nevetgélnek Beresényiné babonaságain. Mikes viszont „a mi urunkat“, miként a fejedelmet gyakran nevezi, a legnagyobb tisztelettel és szeretettel környezi, hűségesen ápolja s hogy kedvét keresse, a hatodfél órai felkelést el nem mulasztaná, mert öltözésénél jelen akar lenni. Így hozza magával hivatala is. Ő reá nehezedett a fejedelmi ház belső kormányzata, az ő kezén ment keresztül a vásárlásokhoz szükséges pénz s ő jobban gondját viselte a Rákócziénak, mint a magáénak. Urát valósággal bámulta s nagy embernek tartotta. Ha betegnek látja, azzal vigasztalja magát, hogy erős természetű, de azért betegsége elfeledteti vele még a „lát-hatatlan“-nak a szeretetét is.

E mély vonzalomból származik, hogy 1725-ig sorsa ellen egy panasz hangra sem fakad, csak később, mikor életének czéltalanságát

kezdi látni s a száműzetés terhét erősebben érezni, zúgolódik csendesen, de akkor sem tiszteltelenül. Egyik levelében Rákóczinak szóló szemrehányásként hangzik megrovása a nyugtalan és nagyravágyó elmékről, „kik az ország javának s a szabadságnak ürügye alatt változást keresnek; a jelennel nem elégszenek meg s a bizonytalan jövőért epednek.“ De szavait rögtön megbánja, mert ha ő hazáját elhagyta s ha oly sokáig tart bújdosása, csak azért van, mert vakon szerette és szereti az öreg fejedelmet.

Hasonlóan erős köteléssel fűzte őt Rodostóhoz *Kőszeghy Zsuzsika* iránt érzett szerelme.

Ez a fiatal leány, kit a természet kevés külső szépséggel, de annál több szívbeli értékkel és jó erkölcsessel áldott meg, az író *Kőszeghy Pálnak*, *Bercsényi titkárának* († 1703 előtt) volt gyermeke s *Kőszeghy Jánosnak*, *Rákóczi fegyverhordozójának* testvére. 1722-ben tizenkilencz-husz éves lehetett. Atyja halála után *Bercsényiek* vették gondjaik alá, a szabadságharc után magukkal vitték *Lengyelországba*, a honnét aztán 1718-ban *Törökországba* követte őket.

Mikes Konstantinápolyban ismerkedett meg vele, *Bercsényinek* pérai házában, hová *Jenikőből* gyakran átrándult; itt ismerte meg rendszeretét, becsületérzését, jó szívét s csak hamar vonzalmat érzett iránta. A leány is vidám kedélyű volt, szerette és értette a tréfát s *Mikest* szívesen látta maga mellett. De ez időbeli

Mikes szerelme.

viszonyukról — Mikes szüksézsavúsága folytán — ennél többet nem is tudunk. Rokonérzésük szerellemmé csak Rodostón fejlődött, hol Mikes Bercsényi házának megint gyakori látogatója, mert „ott mégis nevethek a kis Zsuzsival“ s mikor 1722-ben Bercsényiüket a dögvész a magyarok telkére úzi, a mi Kelemenünk örömmel írja: „Én nem bánom, mert a kis Zsuzsi közelebb lesz.“ Viszonyuk lassanként egészen bensővé vált, úgy hogy Mikes azt a titkos vágyat melengette keblében, hogy a szerető Zsuzsika mellett boldog családi életet alkosson magának.

Csak hogy a sors máskép határozott. Boldogságát megirigyelte s tervét egy vonással keresztül húzta.

1723. ápril 25-ikén Bercsényi Miklósné, gróf Csáky Krisztina meghalt. Halála sötét árnyékot vetett Mikes boldogságára. A szerelmes bújdosó csak hamar megsejti, hogy az özvegyen maradt Bercsényinek titkos vágya — Zsuzsikát nőül venni és ez korán aggodalommal tölti el szerelmének sorsa iránt s a jövő küzdelemben előre látja vereségét, mert „a ki gazdagabb, az hatalmasabb.“ Neki urának szeretetén és becsületes lelkén kívül semmije sem volt, pedig hogy családot alapíthasson, némi vagyonra lett volna szüksége. Vagyont pedig nem szerezhett sehonnan, semmiből. Bercsényi elta-
karítása után három hónappal már előtte áll a sejtett veszedelem. Az idős, de még mindig

V. fejezet.

fiatal szívű Bercsényi Miklós Zsuzsikát nőül kérte, a számító, realis eszű Zsuzsika pedig, ha szívét nem is adhatta neki, kezét oda ígerte.

Mennyi keserv forrása ez Mikes szívében! Epés gyúnyjának — a mi nála ritka — nyilaival árasztja el az öreg völegényt, a ki most hivalkodva csinosítgatja és fiatalnak tettei magát, mintha köszvényes se volna! Nyugodtabb perezeiben ugyan belátja, hogy e házasság a bújdosók bizonytalan állapotában a leányra valóságos jótétemény, melyet „jó erkölcsiért megérdemel,” de azért gúnyjának egy-két nyilatól őt sem kiméli, sőt önzéssel és grófi rangra való vágyakozással vádolja.

A fiatal menyasszony és az öreg generalis esküvője október 17-én történt meg nagy titokban, mint Mikes írja, két-három tanú jelenlétében, hősünk nagy szomorúságára, a ki elhagyatásának okát csak abban látja, hogy „non habet pecuniam.” Mikes érezvén helyzete ferdeségét, Bercsényi házát egy ideig egészen kerülte és az új asszonynyal csak két hónap múlva találkozott, mikor a fejedelem kíséretében látogatóba kellett mennie Bercsényiékhez. Meglepetésére az új asszony szívesen fogadta s látogatásainak elmaradásáért megpirongatta, a mi a Mikes „köszvényes szívének” nagyon jól esett. Ettől fogva valószínűleg nem került Bercsényi házát, de hogy miképen folytak napjaik, arról semmi tudósításunk nincs

Mikes szerelme.

egész 1725. őszeig, a mikor szerelmök történetében új fordulóhoz értek.

Bercsényi ugyanis körülbelül két hónapi kínos szenvedés után, 1725. nov. 6-ikán jobb-létre szenderült. Neje türelmes betegápolás után ezer arany birtokában, melyet férje hagyományozott neki, grófi czímmel özvegyen maradt s Mikes, a ki még mindig szerette, remélni kezdett. Mikes ekkor legszebb férfi korában volt, a ki egy fiatal nő szívében érdeklődést kelthetett maga iránt. Magas és széles homlokát árnyalva, hajzata vállaira omlott; arcán és ovál alakú szemeiben szelíd komolyság tükröződött. A mellett kellemes, tréfás, ötletes szellem, ki jól tudott mulattatni. És bár Zsuzsika őt valóban szerette, unszolásaira ez úttal sem hallgatott, valószínűleg azért, mert Mikes az ő jövőjét nem biztosíthatta s talán azért sem, mint Mikes írja, hogy a „grófné titulust ne kelljen letennie.“

Mikesnek az özvegy komoly szándékáról, hogy a Bercsényi nevet a Mikes-sel nem cseréli fel, nem sokára oly tényekből volt alkalma meggyőződni, melyek házassági terveiből egészen kiábrándíthatták.

Zsuzsika ugyanis 1726. májusában arra határozta magát, hogy Rodostórol elköltözik és Lengyelországban telepedik meg. Tervét Mikes ismeri és bánatosan jegyzi meg: „Ha itt nem marad, nem én rajtam múlik.“ Iparkodik is visszatartani, tervéről lebeszélni, komoly érvekkel és tréfával egyaránt, de siker nélkül. Két

hónap múlva már arról tudósít, hogy az özvegy minden portékáját elrakja. „Mintha annyi kést verne a szívembe.“ Mikes mégis marasztja, a Zsuzsika szíve is azt sugallja, hogy maradjon, de az esze mást mond, a jövőre néz és az okos Mikes igazat ad neki, mert látja, hogy ő neki semmi kilátása nincs a hazamenetelre s ennek folytán biztos jövőre. Szeptember 20-ika körül özvegy Beresényi grófné csakugyan el is hagyta Rodostót, elköltözött Lengyelországba, hová Thaly Kálmán szerint Mikes is elkísérte.

Azonban ezen útról Mikes leveleiben egyetlen megjegyzés sem fordul elő s Mikes egyáltalán nem sejteti, hogy Lengyelországban járt. Nem is valószínű; először mert fejedelmét hosszabb időre nem hagyhatta volna el, másodszor mert útja mende-mondákra szolgáltató volt alkalmat. De Zsuzsi elmenetele fájt neki. „Meglátom-e valaha? Isten tudja, . . . írja leveleiben még az utazás előtt. Ugyan szép állapot, mikor az ember bújában meg nem hal; mert másként négy nap múlva el kellene engemet temetni.“ Ugy látszik, érintkezésük még sem szakadt meg egészen, mert Mikes egy nyilatkozatából az következtethető, hogy a lengyel földön lakó özvegygyel levelezett, ugyanis fentebbi sorait így folytatja: „ . . . azt Zsuzsi sem akarná, hát aztán ki írna neki? Hát ő kinek írna aztán?“ Levelezésüknek azonban más nyoma nincs. De a Mikes szíve sokáig sajgott utána. Azonban ő nem az a természet

Mikes szerelme.

volt, mely egy kedves vagy szomorú érzésnek teljesen átadhatta volna magát; józan gondolkodása, csak elérhető célokat követő esze a hiába való epekedéstől megoltalmazta és felejteti iparkodott, a minél, mondja, a megorvosolhatatlan bajnak nincs jobb orvossága. Ugyanezen gondolatot fejti ki idevágó kis versecskéjében.

Nincsen kegyetlenebb dolog megválásnál,
Titkos barátjától való távozásnál:
De csak az időhöz kell magunkat szabni
És sóhajtásunkat a szívünkbe zárni.

E sorokkal zárta be írott emlékezéseit Kőszeghy Zsuzsika iránt érzett szerelméről. Sehol vissza nem tér reá, eltemette szívében, eltemette bánatos emlékei közé.

Kőszeghy Zsuzsi pedig Lengyelországban élt, mint *özvegy gróf Bercsényi Miklósné*, Jaroszlávban, a magyar emigratio északi telepén, elég jó módban 1750. márczius 21-ikén bekövetkezett haláláig, melyet a rodostói szomorú magányban élő s irodalmi művek írogatásával foglalkozó Mikessel özvegy Kajdacsy Péterné tudatott levélben.

Minő borongó érzések közt olvashatta e levelet az akkor már őszebe borult száműzött s gondolhatott vissza szerelmére, mely neki oly sok reményt és oly kevés boldogságot nyújtott!

VI.

Sikertelen politika. — Rákóczi udvara. Építkezései. Udvarának személyzete. Pénzügyek. Rákóczi időöltése. Rákóczi György Rodostón. Rákóczi József. — Rodostói unalom. Czivódás. — A társas élet hiánya és Mikes. A görögök. Kedvező véleménye a törökökről. — A török állam bajai. Palotaforradalom 1730-ban. Nincs befolyása a száműzöttek sorsára.

Az 1718-ban megkötött passzaroviczi béke Rákóczi és társai helyzetének reménytelenségét, melybe már a szatmári béke temette őket, a legmagasabb fokra emelte. Elvágta minden sikernek az útját s végleg oda lánczolta őket Törökországhoz. A bújdosók, bármennyit dolgoztak és fáradtak a maguk érdekében, már nem voltak politikai tényezők, a világtörténelem színpadáról leszorultak, hogy — sok kiváló embernek a rokonszenvétől kísérve — jó formán elhagyatva tengessék életüket Rodostóban. A fejedelem, ha nem látta volna már előbb, a békét követő években meggyőződhetett erről.

Sikertelen politika.

Hátralevő éveinek egyetlen tapasztalása a politikai csalódásoknak újabb sorozata.

Eleinte egyes jelenségek még kedvező kilátással biztatták, mert jó forrásokból tudta, hogy a hazában a közép nemesség, mely a szabadságharcz alatt szívvel-lélekkel az ő zászlaja körül sereglett, az új viszonyokkal elégedetlen, a szerbség nyugtalanodik s készséggel támogatná őt, ha Magyarországon kitűzné a zendülés zászlaját. Csak hogy Rákóczi kedvező európai helyzet nélkül nem volt hajlandó fölvenni a harcot. A hatalmasok politikája pedig semmi jóval sem biztatta, azért lemondva a nagy célokról, csak oda törekedett, hogy a maga helyzetén javítson s Törökországból valamely más államba települhessen át. Leginkább Franciaországba szeretett volna menni, de Orleans Fülöp és miniszterei elzárták előle az utat. Ekkor oda működött, hogy Spanyolországba költözhessék; a francia politika itt is eléje állt. S mivel belátta, hogy őt magát politikai okokból egyik országban sem fogadnák szívesen, legalább azt szerette volna kivinni, hogy fogságban levő fiai és bújdosó társai mehessenek Francia- vagy Spanyolországba. Ezzel sem ért célzt. Végtére, hogy Lengyelországba költözhessék, hajlandó lett volna megbékülni Ausztriával; csak hogy 1729-ben ennek is útját szegte a Rákóczit személyesen gyűlölő *Eugen herczeg*, a ki tőle nem békejobbot, hanem feltétlen meghódolást követelt.

VI. fejezet.

Mi maradt tehát számára? Kizárva más európai államokból, be kellett érnie a török jó akaratával és Rodostóval, hol kis udvarának szeretetétől környezve, mint száműzött uralkodó élt. Napjait nemes egyszerűségben és vigasztaló munkásságban töltötte.

Szenvedélye az építkezés. — Körülbelül 1725-ig, a meddig azt hitte, hogy a török földről megszabadulhat, rodostói lakásán keveset változtatott. Csak ezután kezdett nagyobb szabású átalakításokhoz és új építkezésekhez, hogy palotái kényelmének, izlésének, fejedelmi rangjának megfeleljenek. Azon felül a tenger mentén, a szultán által a magyaroknak ajándékozott földeken díszes sétakerteket rendezett be, melyeknek árnyékában mélézgettak el a bújdosók a messze, északra fekvő édes hazáról, honnan örökre ki voltak zárva.

Főtisztviselői Sibrik, az udvarmester és Mikes, a főkamrás voltak; mellettök a főáldozártól kezdve a fegyvertöltőn át a libériás inasig a személyzet hosszú sora állott Rákóczinak rendelkezésére. Jövedelme a porta által nyújtott napi hatvan talléron kívül a földek jövedelméből állott, melynek jó részét a jól fizetett udvari személyzet emésztette fel. Miként Mikes írja, kinek hatszáz, kinek négyszáz, másoknak kétszáz tallérjuk volt. Sokat költött épületeire, a kápolnára és oly különös, maga kigondolta eszközökre, melyeket rajta kívül más használni nem tudott.

Egyébként élete a rodostói első évek alatt megállapított életrendtől kevésben tért el. Munka és kirándulásokból álló szórakozásban teltek napjai. Délelőtt írt és olvasott, délután mint „valamely mesterember vagy fúr vagy farag, vagy az esztergában dolgozik. És az ő gyönyörű szakála sokszor tele van forgácssal, hogy maga is neveti magát. És úgy izzad, mintha munkája után kellene enni kenyérét. Őtet minden csodálja; ő pedig neveti az olyat, a ki azon panaszkodik, hogy elunja magát.“ Nagy lelke annyi csalódás és keserv után sem vesztette el rugékonyságát; vidám, derült, munkakedvelő maradt mind végig; szerette a tréfát és adomát és soha sem rendült meg bizalma az emberekben, a világnak — hite szerint — istenileg megállapított rendjében és a vallás vígasztaló erejében.

Rákóczi udvarának csendjét és a megszbott rend álmos menetét csak ritkán zavarta meg egy-egy látogató. Nagy öröm érte 1727. június 15-ikén, mikor ifjabb fia, *György*, kit még soha sem látott, Franciaországon át Rodostóba érkezett. Miért ment előbb Franciaországba és nem Rodostóba, hol apja van? kérdi Mikes, a ki különben szép és értelmes ifjúnak mondja, csak hogy Bécsben szándékosan rosszul nevelték és a folytonos élvezetekre szoktatták. Nem esoda, ha Rodostóban nem találta fel magát s az ottani életbe hamar beleunt. Pedig atyja ugyan kereste a kedvét: nap-nap

VI. fejezet.

után vadászatra küldözte, sőt maga is kiment vele, noha az öregség miatt már terhére volt. A rodostói udvar vallásossága és csendje sem igen lehetett ínyére. Minden nap misére menni, mondja gúnyosan Mikes, bőjti napokon húst nem enni s reggeltől fogva csak a könyvet símogatni, nem ízlett neki. Az unalom beteggétette. Az öreg fejedelem kivitte a sós forráshoz, Mikes megfürdött vele, majd szabadban sátoroztak, de mindez nem sokat használt. 1728. márcz. 23-ikán oda is hagyta Rodostót s atyja óhajára, nevelésének folytatása végett Franciaországba ment. Mikes különben elég kedvezően ítél felőle: magyarul nem tud, mondja, de ez nem az ő vétké; van benne egy kis anyai természet, de idővel talán elhagyja, másként jószívú.

Az öreg fejedelem fiától nehezen vált meg. Mintha sejtette volna, hogy soha többé nem látja. György ezután Párisban élt s ősi nevét levetkőzve, mint Terislaw gróf halt meg 1756-ban.

Másik fia *József*, a későbbi trónkövetelő, 1834-ben, egy évvel apja halála előtt, menekült el Bécsből. Az öreg fejedelem, ki Józsefet csecsemő kora óta nem látta, alig várta, hogy keblére ölelhessen. Csak hogy fia nem nagyon sietett hozzá, előbb Velenceze lagunái közé rándult, onnan Rómába s a rodostói látogatással addig késlekedett, míg nem a nagy száműzött örökre behunyta szemeit, mielőtt fiát vi-

Unalom. Czivódás.

szont láthatta volna. „A fiú, mely látja, mond megrovólag Mikes, hogy semmit sem várhat szüleitől, olyan könnyen elhagyja a házat, mint egy fecske fiú!”

Az a betegség, mely Rákóczi Györgyöt a Márvány-tenger partjáról elűzte, a bújdosó magyarokat is sanyargatta. Az unalom terhe erőtlenítette őket. Mulatságuk nem volt. A vadászatot, melyet a fejedelem valamikor szenvedélyesen űzött, lassanként abba hagyták, még legtöbb élvezetet a kirándulásokban találtak, különösen a fejedelem, ha a köszvény nem kínozta.

Mikes is vesztett egykori jó kedvéből; az unalom és szomorúság lassankint a fásultság kérgével vont a szívére. Hangulatukat találóan jellemzi 1727. márcz. 15-ikén kelt levelében. „Itt mi csak csendességben élünk, töltjük, húzzuk, vonjuk az időt. Minden multság előttünk fut. De ugyan miért is keresné a multság a bújdosókat, mivel másokat is talál. Mi nekünk csak sóhajtás, -- annyit is sóhajtottam már, hogy úgy tetszik, másféle aért nem veszek be, csak mindenkor a magam sóhajtásait.” S bár az évek telnek, szinte átsuhan felettük az idő, ez a szomorú hangulat nem változik, sőt erősödik. Négy évvel később (1731. decz. 24.) így ír: „Mi itt oly nagy csendességben élünk, hogy úgy tetszik, mintha másutt mind meghaltak volna, csak mi élnénk. Pedig ha jól

VI. fejezet.

meggondoljuk, mások is élnek és mi csak alszunk. De van-e egyéb dolga a bújdosónak.“

Aztán az unalom mellett — hogy társa legyen — egy magyar betegség is felütötte fejét: a czivódás. Hogy miben állott ez és kik voltak a békebontók, arról Mikes — rá nézve igen jellemzően — nem tudósít, csak annyit mond, hogy minél inkább fogynak számban, a czivódás annál inkább nő s bár a fejedelem iparkodik eltávolítani a békétlenkedőket, az egyetértést helyreállítani és állandóvá tenni neki sem sikerül.

Mikesék unalmának egyik oka a társas élet hiányában kereshető. A keleti társadalom, melyet a sokféle vallás és nemzetiség, önzés és fanatizmus zárkozottá tettek és darabokra szaggattak, őket tulajdonképen nem fogadta be és eleitől fogva magukra voltak hagyatva; csak később jöttek létre összeköttetések közöttük és a rodostói keresztények között. Az örményekkel, a rodostói lakosság egy nagy részével, nem barátkoztak; a görögök meg nagyon kevélyek voltak s e jellemvonásuk okozhatta, hogy Mikes minden rosszat feltételez róluk. „A ki görög nemzetből való, mondja elfogultan, az nem lehet jó.“

A törökökről azonban kedvezőleg vélekedett. Míg csak hírek után ismerte őket, irtóztató népnek gondolta, de a tapasztalás meggyőzte, hogy a töröknek sok szép tulajdonsága van, melyért becsülést érdemel. Különösen két jel-

lemvonását emeli ki: esendes, nyugodt társadalmi életét, mely a magyarok békés ott maradását lehetővé tette és jószívűségüket, vendégszeretetüket, főként irántuk, mert „a török leginkább a magyarokat szereti“ s hozzájuk sok jótéteménnyel van.

Törökök között élvén, nem került ki figyelmét Mikesnek a török állami élet romlottsága s azt ritka józan értelemmel ítélte meg. Legfőbb baj, a miből sok más származik, hogy a szultán nagyobb úr a törvénytél: ő a törvény szája és magyarázója, a mi tág kaput nyit az ő úgy is nagy szeszélyének és önkényének. Maguk a vezérek valóságos földi istenek, pedig ki favágóból, ki mészárosból emelkedett magas méltóságára, megvesztegethetők, jellemtelenek. A császári szeszély gyorsan is változtatja őket; némelyik esztendőben két-három uj vezér is van. Ezt Mikes különösen válságosnak tartja a birodalomra, mert így a vezér soha sem gyakorolhatja be magát a kormányzásba; a mikor már bele jönne, azon veszi észre magát, hogy kicseppent a földi istenségből. A birodalom dolga ilyen formán csak foly, foly . . . s a vezérek lehetetlen, hogy vissza ne éljenek hatalmukkal. A hatalom itt az önző szenvedélyek örökös harczának tárgya s eselszövények és palotaforradalmak emelik egyiket-másikat a helyzet urává. A bújdosók törökországi tartózkodása alatt is többször fordult elő palotaforradalom. 1730-ban két közjancsár, Muszli és

VI. fejezet.

Patróna szítják a lázadást s lesznek a helyzet uraivá: a régi vezért, a magyar barát Ibrahimot megölik, III. Achmed szultánt (1703—1730) leteszik a trónról, kezökbé ragadnak minden hatalmat, míg nem az új császár, I. *Mahmud* (1730—1754) csellel és nagy vérontással szétveri őket és helyre állítja a nyugalmat.

Ez a lázadás sok zenebonával járt. Káros visszahatásaitól Mikesék is félték, de Rodostóban csendes maradt minden. „A tárház, a hol szoktak mindeneknek fizetni, nekünk is úgy nyitva állott, mint az előtt,” mondja. A vezérek folytonos változásaiból sem esett káruk, noha mindig tartottak tőle, mert az új vezér szeszélye ellenük fordulhatott. Milyen lesz mi hozzánk? Kérdi Mikes aggodalommal minden változáskor. Megnyugvással látták, hogy a konstantinápolyi cselszövények az ő sorsukat nem érintették: Rákóczit a török államférfiak megbecsülték, politikai tanácsát gyakorta kikérték s e jó indulatot a magyarok iránt megtartották azután is, hogy a sokat szenvedett fejedelem örök álmra zárta le szemeit. Pedig ez a végzetes pillanat gyorsan közelgett!

VII.

Az utolsó fellobbanás. Lengyel bonyodalmak. A bújdosók hangulata és reményei. Rákóczi tervei nem sikerülnek. A portától engedélyt kér az eltávozásra. Felelet. — Rákóczi betegsége. Halála. A ravatal. Végrendelete. — A bújdosók gyásza. Tometés. Ügyeik rendezése. Mikes bújja. Sibrik halála. Mikes terhei szaporodnak. Rágalmak. Egy megható epizód.

Eugen herczeg Rákóczi békejobbát ridegen visszaútasítván, a nagy számúzott magatartásában fordulat állott be. Békülékenységét büszke daczosság, csendes lemondását sértett önérzet váltotta fel s újból küzdelemre vágyott, hogy Ausztriát politikai bonyodalmakba sodorja. Életereje és reményei még egyszer és utoljára fellobbantak s szinte szenvedélylyel ragadta meg az alkalmat, a lengyel király-választásból előállott bonyodalmat, céljai elérésére, mintha érezte volna, hogy ha most nem győz, örökre le kell mondania a győzelemről. A sors azonban ez alkalommal is fenékiig ürttette vele a keserű

poharat; nem sokára látnia kellett, hogy reményei hasztalanok, tervei dugába dőlnek, barátai cserben hagyják. Mégis nem sokáig szenvedett már; régtől fogva lappangó, gyógyíthatatlan betegség tört ki rajta, mely erejét fölemésztette s a sokat szenvedett dicső ember tragikus pályája befejeződött.

1733. febr. 1-én halt meg II. Ágost lengyel király s előre látható volt, hogy a királyválasztás sok bonyodalomnak a kútforrása lesz. A trónkövetelő XV. Lajos francia király ipa, *Lescinszky Szaniszló* volt, pártfogója maga a francia király, a ki ipának megválasztása által a francia befolyást szerette volna biztosítani a lengyel udvarban. De a konczleső. orosz és osztrák politika nem engedhette, hogy Varsóban francia befolyás legyen az uralkodó. *Lescinszky* megválasztása érdekeikbe ütközött, azért őt a trónról elűzván, közös megegyezéssel III. Ágostot választatták királylyá. Az érdekösszeütközés kiegyenlítése még 1733-ban fegyverre bízván, a francia párt győzött, de *Lescinszky* nem lett lengyel király, hanem kárpótlatott. (1735.)

E háború folyamától várta Rákóczi sorsának jobbra fordulását s a hadakozó felek közül régi, bár hűtlen szövetségeséhez csatlakozván, az osztrák házzal ellenséges udvarokkal érintkezésbe lépett s a portát arra ösztönözte, hogy Károly császár ellen indítson hadat. „Amit a pennájával tehet, el nem mulatja. Ele-

Reménykedés.

get is ír mindenfelé“ . . . mondja Mikes már 1734. febr. 15-ikén A bújdosók várva-várják a bonyodalomnak minden fordulatát: valamelyik tán kiszabadítja őket fogságukból, melybe az európai diplomacia közönye és fufangja által jutottak. Szeptember 15-ikén még remélnek. „Mi itt csak fülelünk és várjuk, mely felől zavarják a vizet, hogy mi is valamit foghatnánk.“ De Mikesnek nem sok reménye lehetett a kedvező eredmény iránt, mert két hóval később már ezt a lemondó megjegyzést teszi: „Mi csak remélünk, míg meg nem halunk.“ (Decz. 4.) Így változik hangulata napról-napra, hétről-hétre; a remény végül mégis felülkerekedik benne s hiszi, hogy az Isten elhozza még az ő órájukat.

Rákóczi, mivel a háború Ausztria ellen sikerrel folyt, csakugyan azt hitte, hogy az ő órájuk megérkezett; hogy tehát sikeresebben működhessék, október elején Pápayt a portára küldte, engedélyt kérni, hogy Franciaországba mehessen. Három hónapi váratás után a porta határozatlan feleletet adott, se az engedélyt nem tagadta meg, se az elmenetelt nem tanácsolta, mert még nem érkezett el az ideje. „A császárok nem javallása — parancs,“ mondja rá Mikes s ők továbbra is várakozó helyzetben maradtak.

Azonban a porta hiába adott volna engedélyt Rákóczinak, mert a fejedelem napjai meg voltak számlálva. Politikai tervai közben, mi-

VII. fejezet.

alatt (1735. márcz. elején) kertjét rendezgette és házépítéssel volt elfoglalva, halálos betegség tört ki rajta, oly hirtelenül, hogy környezetét is megleppte. Mikes márczius elején már látja, hogy ritkán és csak erőltetve van jó kedve, kövér teste és ábrázatja egészen leapadt; márczius végén pedig már oly rosszul van, hogy nyugtalanodik miatta, mert folyton hideg leli, hány, piros arca elsárgult s halálos bágyadságot érez tagjaiban. Nagy erkölcsi ereje azonban most sem hagyta el, mert bár betegsége rohamosan erősödött és életereje fogyott, szokásait nap-nap után pontosan megtartotta. A szokott időben kelt, öltözött, étkezett, feküdt, sőt április elsejéig esztergájában naponként dolgozott. Életerejének folytonos és gyors csökkenése közeledő halálát hirdette. Virágvasárnapján még meghallgatta a misét, a paptól elfogadta a szentelt ágat s némi életkedvet mutatott, de perczről-perczre gyengébb lett. Nagycsütörtökön meggyónt, megáldozott. Szava elnehezült, alig volt érthető. Az nap este hívei mind körülötte voltak s remegve várták a végzetes pillanat bekövetkezését. Felvette az utolsó kenetet, a pap intelmeit meghallgatta, megértette, felelni azonban nem birt, csak „szemeiből könnyhullatások folytanak.“ Halálküzdelve sokáig tartott. Az enyészet nagypénteken reggel három óra után diadalmaskodott felette. Csendesen elaludt, „úgy halt meg, mint egy gyermek.“ Hívei folyton reá meredt tekintettel

állottak körül, „de mégis csak azon vették észre általmenetét (a halálba), a midőn szemei felnyíltak“ s a nagy ember kimúlt, elköltözött oda, a honnan nincs többé visszatérés.

Testét másnap felbontván, megállapították, hogy halálának közvetlen oka a bélsár volt, mely egész belsejét elárasztotta. Nemesebb szerveit egy ládában a görög templomban helyezték el, szívét pedig -- végső akarata szerint — irataival együtt Franciaországba Grosboisba küldötték a kamalduli barátokhoz, kiknek körében Rákóczi franciaországi utolsó napjait töltötte. Bebalzsamozás után egyik palotájában kiterítették s mellette harmad napig isteni tiszteletet tartottak. Mivel mindenkinek szabad volt bemenni hozzá: keresztények, törökök sokan látogatták. Most tűnt ki, mennyire tisztelték és szerették az egész környéken, úgy hogy az egyszerű nép nem akarta elhinni, hogy a „Rákóczi király“ meghalt, hanem azt rebesgették, hogy titkon elment és más valakit öltöztettek föl helyébe.

Tetemét ápril 15-ikén piros selyem ruhába öltöztetve, selyemmel bevont czédrusfa-koporsóba zárták. Úgy pihent nyugvóhelyén fedelemhez méltóan. Összekulcsolt újjai közt dicsőemlékü anyjának, *Zrínyi Ilonának* jeruzsálemi olvasóját tartotta s nyakán egy kis amulette volt, melyet állandóan viselt. Koporsóját arany-és ezüst-hímzéssel díszített fehér selyem fődél borította. Azután hívei egyik szobájában helyez-

VII. fejezet.

ték el, várván a szultán engedélyét, hogy — örök álmát aludni — Konstantinápolyba vihesék Zrínyi Ilona földi maradványai mellé.

Övéihez még halálában is csupa szeretet és gondoskodás volt. Végrendeletében minden hozzátartozójáról megemlékezvén, egy-egy nagyobb összeget s valami emléktárgyat hagyott mindenkinek, többek közt Mikesnek, a francia udvar iránt támasztott követeléséből öt ezer német forintot, továbbá egyik gyémántos gyűrűjét és egyik óráját. A bújdosók a végrendeletet érvényesítés végett Párisba küldötték, de a hagyományozott összegeket soha sem kapták meg. Megemlékezett végül a török udvarról is a török vezérhez, halála előtt írt levelében, melyben megköszöni a birodalomban élvezett oltalmat, tisztos ellátást s kéri, hogy anyja mellé temessék.

Rákóczi Ferencz halála senkire sem volt nagyobb csapás, mint a bújdosókra, a kiknek élete ez által egészen bizonytalanná vált; köztük is legjobban Mikest sújtotta, mert benne úgy szólván élete czélját vesztette el. „Hullasuk bőséggel könyeinket, írja halála napján, mert a keserűségnek ködje valóságosan reánk szállott. De ne ezt a jó atyánkat sirassuk, . . . hanem minmagunkat, kik nagy árvaságra jutottunk. Ki sem lehet mondani, miesoda nagy sirás és keserűség vagyon itt közöttünk még csak a legalább valón is.“ Olyanok, mint a nyáj pásztor nélkül és fájdalmuk a napok

Rákóczi F. temetése.

multával nem kisebbedik, hanem nagyobbodik. Az elköltözött alak megdicsőül emlékezetükben és szívszorogva érzik, mekkora úr maradt utána.

Végtére megérkezvén a porta engedélye, a drága hamvakat Konstantinápolyba szállították s ott a jezsuiták (most lazaristák) templomában, a Saint-Benoîte-egyházban Zrínyi Ilona mellé temették, a hol porladó maradványait Thaly Kálmán, a Rákóczi-kor nagyérdemű és lelkes történet bűvára 1890-ben fel is találta. Végső útjára a hú Mikes és több szerető embere kísérte el könyhullatások között. Rodostóból július 4-én indultak el, két nap múlva Konstantinápolyban voltak. Említésre méltó, hogy a sírba-tételnél Mikes, a hú Mikes, a ki Rákóczi halálával lelke iránytűjét veszítette el, nem tudni miért, nem volt jelen. Ismerve azonban Mikes érzelmeit, állíthatjuk, hogy nem a kegyelet hiánya okozta ezt, hanem bizonyára valamely elmulaszthatatlan elfoglaltsága vagy betegsége.

Mikes körülbelül tíz napig időzött a fővárosban, honnan július 17-ikén tért vissza. A török kormány ekkor a letelepedés, tehát mintegy tizenöt év óta teljesen egy állapotban levő magyar ügyet újból rendezni kívánta s a végből az elárvult bújdosók sorsát kezébe vevén, Ibrahim effendit Rodostóba küldötte, hogy vizsgálja meg, minő állapotban maradtak Rákóczi után a magyarok s Csákytól és a többi ma-

VII. fejezet.

gyaroktól tudja meg: kívánják-e, hogy a porta Rákóczi Józsefet, az elhunyt fejedelem idősebb fiát főnkül Rodostóba hozassa. Ez utóbbira mindannyian ráállottak s augusztus közepe táján Rákóczi József után küldöttek Rómába, hogy Rodostóba meghívják. Egyébként a porta a bújdosóknak megadta a szabadságot, hogy oda mehessenek, a hová tetszik; de senki sem távozott el közülök, várták az ifjú fejedelmet, aki azonban a Márvány-tenger partjára nem nagyon sietett. Rákóczi megérkezéseig sem hagyta őket a porta segély nélkül. Az öreg fejedelem számára engedélyezett tabint (napi 60 tallér járadékot) beszüntetvén, egy napra tíz tallért utalványozott azon magyarok eltartására, a kik Rákóczit szolgálták. A francziákat a porta a segélyezésből ki akarta zárni, de a magyarok nem állottak rá s a tíz tallért, mely épen csak élelemre volt elég, ruhára és fizetésre már nem futotta, a francziákkal megosztották. Így éltek szegényesen, szorongva Rákóczi József megérkezéseig.

A magyarok telepén ez alatt nyomott hangulat uralkodott. Szerető monarcháját elvesztvén, sorsa kétségessé vált; azonban Rákóczi Józsefnek reménybeli szerepe által a jövőndő képe némileg bontakozni kezdett előttök. Csakhogy valamennyiök lelkében ott lappangott az aggodalmas kérdés: Minő ember Rákóczi József? Méltó utódja-e apjának? Milyen lesz hozzájuk? Mikes csak az öreg Rákóczi

Mikes bajai.

alakját látja maga előtt s nem találja nyugtát. „Akárhová fordúljak, mondja, mindenütt azon helyeket látom, a hol urunk lakott, járt és beszéllett velünk; most pedig azokat a helyeket pusztán látom s ez keserőséggel tölti be szíveinket.“

Nem sokára újabb bajok és gondok nehezettek vállaira. Minthogy *Sibrik Miklós*, az öreg udvarmester betegeskedett, Mikesnek félnie lehetett, hogy az egész háznak a vezetése reá szakad. Sibrik nagy és hosszas kínlódások után követte urát a halálban. Október 7-ikén temették el. Mikes aggodalma tehát beteljesült, bajai megsokasodtak, a mihez nem kis mértékben járult, hogy a csekély napi járadék mellett csak nagy nehezen elégíthette ki az igényeket, másrészt, hogy a bújdosók között irigyei voltak, kik alattomban áskálódtak ellene. Az ifjú fejedelem megérkezéseig átvevén Sibrik hivatalát is, minden idejét kötelességeinek szentelte. Legtöbb baja a személyzettel volt, mely nem akart neki engedelmeskedni, részint mert nem vártak tőle semmiféle anyagi előnyt, részint mert kétségbe vonták jogát, hogy kormányozhassa őket; voltak olyanok is, kik azzal rágalmazták, hogy az öreg fejedelem vagyonát magának tartogatja. Mikes becsületes lelke irtózott a rágalomtól s megfogadta, bár e nélkül is megtette volna, hogy a hagyatékot, mely csak kevés ezüstneműből, két gyémántos gyűrűből, — az egyiket Mikes örökölte, — hat-hét darab

VII. fejezet.

aranyból, ötszáz tallérból és házi eszközökből állott, híven megőrzi és az ifjú fejedelemnek hiány nélkül kézbesíti. Kényes helyzete miatt új urát türelmetlenül várta. Végre több hónapi várakozás után, Rákóczi József életjelt adott magáról s Mikessel levélben tudatván jövetelét, neki jövőjére nézve kedvező ajánlatokat tett. „Ez mind jó, csak füstbe ne menjen,“ mondja rá Mikes kételkedőleg. A rágalmak pedig tovább folytak. „Kikkel legtöbbit vagyok, mondja keserűen, és a kik legtöbbit jó szót adnak és nagyobb barátságot mutatnak, ugyanazok akarják meghomályosítani becsületesemet . . . Mindennap újítják ellenem való beszédeiket.“ Ekkor más oldalról sebzik meg, a honnan legkevésbé várta. Az ifjú fejedelem ugyanis — nyilván titkos rágalmakra hajtva — a hagyaték kezelését elvette tőle és gróf Bonnevalra, egy francia származású kalandorra bízta, a ki mohamedán vallásra térvén, az osztrák tisztséget török szolgálattal cserélte fel. Mikesnek ezzel apadtak gondjai, de bántotta a fejedelem bizalmatlansága, melyet irányában ok nélkül és sértő módon tanúsított. Elnéző és becsületes lelke még erre az eljárásra is talált mentséget s annak tulajdonította, hogy Rákóczi József őt, ki dicsőült atyját gyermeksége óta szolgálta, nem ismeri. Lelkiismerete tisztaságának tudatában elmondhatta, a mit a rágalmazókkal szemben mondott: „A ki igaz úton jár, van mivel vigasztalni magát.“ Ámde neki társait is vigasz-

talnia kellett s hogy másokat megvigasztal-
hasson, a maga szomorúságát el kellett rejtjenie.

Honnan merítsen hát erőt a sok baj elvi-
selésére? Bánatos lelkében gyakran felmerült
az öreg Rákóczi nemes alakja, a mint baráti
szeretettel szól hozzá s megjósolja, hogy
Mikes sokszor fog reá gondolni, ha már ő a
föld alatt pihen. Mennyire igaza volt! Mennyire
beteljesedett szava! — Így történt.

Egy alkalommal Mikes a fejedelem ruhá-
zatáról és egyéb szükséges házi eszközökről
szóló számadását bemutatván, a fejedelemnek
valami csekélységen megakadt a szeme s mint-
egy nehezteléssel mondá, hogy a portékát drágán
fizették, jobb lett volna meg sem vásárolni. A
fejedelem megjegyzéséből Mikes azt olvasta
ki, hogy becsületében kételkedik, felindultan
válaszolta tehát, hogy ha kételkedik benne,
vásároltasson mással. A fejedelem semmit sem
felelt, csak „érdeme“ szerint elfordult Mikestől,
a ki eltávozott, nem vevén észre, hogy a feje-
delmet megbántotta. „Másnap semmit sem szól
hozzám, folytatja elbeszélését, én pedig csak
várom, hogy szóljon. Még másnap, akkor sem
szól semmit is, — az már nekem nehéz volt,
mert megismertem ostoba cselekedetemet. Har-
mad napján már nem tűrhettem, bemegyek utána
az íróházba, ott eleibe borúlok és könyes
szemmel csókoltam kezét és kértem bocsánatot.
Erre az a ritka nagy ember megölelt és mondja:
„Megbocsátok neked, — sokszor eszedbe jutok

VII. fejezet.

neked, ha meghalok, — sokszor megemlegetsz engemet: de akkor késő lesz.“ Ha akkor sírva hallottam ezeket a szókat, most könnyes szemmel jutnak eszembe. Be is teljesedtek.“

VIII.

Rákóczi József Törökországban. — Jelleme. Törökország újabb háborúi. A bujdosók szerepe. Rákóczi, mint a szultán szövetségese. Reményei. — Elindulás. Csernavoda. Viddin. Visszavonulás. Méltatlan bánásmód. Rákóczi József betegsége és halála. — Mikes zúgolódásai. A fejedelem temetése. — Mikes és társainak politikai küldetése. Moldyában. Állomásai. Bukarest és Jassy. Az orosz közeledése. Visszafelé. — Betegsége. — Haza, Rodostóba.

Csaknem két évi halogatás után végre valahára, 1736. decz. 5-én megérkezett Rodostóba *Rákóczi József* — testvére nélkül, a kit a bujdosók szintén vártak, Mikesnek nagy öröme, mert ez által felszabadult terhes gondjai alól. Gallipoliban szállott partra s szárazon utazott Rodostóba, a hol nem atyai örökébe, Rákóczi Ferencz üresen álló palotájába és várakozó hívei körébe, hanem vendéglőbe szállott, a mi a magyarok közt érthető visszatetszést keltett. Mikes, a kit magához hívatván, többször értekezett vele, megismertette a rodostói viszo-

VIII. fejezet.

nyokkal. Azonban miután azt hitte, hogy a kitörőben levő orosz-török háború miatt azonnal szükség van rá, a kalandor Bonneval tanácsára Rodostót oda hagyva, Konstantinápolyba ment, hogy a szultán elé járuljon. Csakhogy a török és az osztrák között még tartott a béke s a szultán az osztráknak nem akart okot szolgáltatni az elégedetlenségre, ne hogy ez által új ellenséget szerezzen magának, azért a nélkül hogy fogadta volna, Rákóczit visszaparancsolta Rodostóba. Elhamarkodott fellépése s néhány napi mulatás után decz. 17-ikén Rodostóba „a maga felekezeti közé“ tért.

Itt sem úgy mutatta be magát, mint a ki nagy tettekre van hivatva. Haragos természetét Mikes már az első találkozáskor észrevette, három havi érintkezés után pedig (1737. márcz. 3.) kimondta a lesújtó ítéletet: „Vigasztalásunkra vártuk ezt az ifjú fejedelmet, de szomorúságunkra jött.“ A régi rendet felforgatta s a „nagy rendetlenség köde szállotta meg“ a fejedelmi házat; haragos, ideges, nehéz természetű volt, környezetére valóságos teher.

Az apa és a fia közt levő nagy különbséget szomorúan látják a bujdosók. Az öreg fejedelem egész élete a megtestesült fegyelmezett-ség, cselekvéseiben iránytűje a meggondolt okosság, magatartásában méltóságos, kegyes és szerény. Jellemében tiszta erkölcsű, szilárd és elvhű; mélyen látó államférfi, kit ellenségei is megbecsültek. Fia ellenben nyugtalan, ideges

természet; semmiben rendet nem tart, meggondolatlan, sőt esztelen, üres, hiú báb, a ki születésével és rangjával dicsekedni tud, de hozzá méltóan élni — nem; továbbá ingadozó, gyenge jellem államférfíúi tulajdonok nélkül, a kit nem a köz,- hanem magánérdek vezet minden tetteiben.

Visszatérése után Mikes ismét megszabadult egy gondtól: az atyai örökséget sértetlenül kezeihez szolgáltatatta, de gondoskodásáért Rákóczi még csak „Isten fizessét“ se mondott neki, hanem a „hamis atyafiak“ vádolása következtében annál többet vizsgálódott utána. Vizsgálódása hiába való volt, mert Mikes ellen gyanúra legkisebb okot sem talált s azt Mikesnek maga is megvallotta.

Ez alatt az orosz és török közt jóformán minden ok nélkül kitört s már folyó háború 1737-ben a portára kedvezőtlenül alakult; ugyan is *Károly* császár, a ki az oroszoknak már tíz év óta szövetségese volt s a szövetség értelmében a czárt segíteni tartozott, hogy a törökkel való háborút elkerülje, eleintén közbenjáróul lépett fel, ennek sikertelensége után pedig maga is kénytelen volt a töröknek hadat üzeni s ez által a passzaroviczi békét megszegni. 1737-ben tehát Szerbiát, Boszniát és Oláhországot elárasztotta seregeivel, de a hadi szerencse ellene fordult és vezéreinek ügyetlenkedései folytán csatát csata után vesztett. Ekkor a porta idejét látta, hogy a bújdosókat

VIII. fejezet.

is bevonja a küzdelembe és hogy a megtorláshoz teljes erővel foghasson, Rákóczi Józsefet Konstantinápolyba hívatta, remélvén, hogy a Rákóczi-név által Magyarorszáiban zavarokat támaszthat.

Tizenhét év óta, hogy megtelepedtek, a bújdosók együttesen nem hagyták el Rodostót s most Mikes fájdalmasan látja, hogy Magyarorszáiban épen általok akarnak zavart csinálni. És ez a fájó gondolat megint alkalom arra, hogy új urát, a fiút ismét összehasonlítsa az apjával. „Szegény fejedelem, mondja, ha most élne, mit gondolna és mit csinálna? mert azt sokszor hallottam szegénytől, hogy nem kívánja a portának a némettel való hadakozását; mert irtózik a törökkel való hadakozásától és hogy inkább szereti halálát, mintsem azt látni, hogy érette rablásokat tegyenek Erdélyben. Elég az, hogy mi bemegyünk, Isten tudja, mire?”

Rákóczi csakugyan elhagyta Rodostót híveivel, köztük Mikessel együtt. Vérmes remények közt indult útnak s képzeletében magát már Erdély fejedelmi trónján látta, mert ily hetyke szavakra fakadt: „Nem halok én itt meg, mint az apám!” Mikes csak azt gondolta rá: „ . . . talán még Erdélyben sem.”

Szeptember 20-ikán Konstantinápolyban voltak, de Rákóczi ügye koránt sem haladt oly gyorsan, mint szerette volna. Különböző fogadtatások és ünneplések, Mikes szerint komédiák után deczember 3-ikán jutott Rákóczi

a porta elé. „Az apád én hozzám sok ideig való hűséggel volt, gondolom, hogy te is fogod aztat követni,“ szolt hozzá a szultán a fogadtatáskor, de még deczember közepén se tudják, „miben vagyon dolguk?“ Csak egy hónap múlva, 1738. január 25-ikén dőlt el ügyük, mikor a vezér a császár megbizásából átadta Rákóczinak az athnamét, melyben a császár őt elismeri Erdély fejedelmének; a fejedelem viszont átadta a vezérnek a portával kötött szövetség levelét, melyben magát hűségre kötelezi.

Két nap múlva megindultak Konstantinápolyból „a bevett szokás szerint igen szép rendetlenséggel.“

Útközben többszörös ünneplésekben részesülve, Drinápolyon és a havasokon át sok bajjal küzködve, megérkeztek (márczius 19.) Csernavodába, Dobrudzsa egyik sárfészkébe, melyet Mikes csak nagy falunak nevez. Innét a fejedelem Mikest Bukarestbe küldte *Konstantin vajdát* köszönteni, a ki őt „nagy becsülettel és nagy pompával“ fogadta. A mikor visszaérkezett, vette a fejedelem a vezér levelét, melyben 30—40 ezer embert ígértek neki — töméntelen sok biztatással megtoldva. „Abban Tamás vagyok,“ mondja rá Mikes, a kinek az sem tetszik, hogy Viddinbe kell menni. „Mire, mi végre? Isten tudja. Csak úgy bánnak velünk, mondja bosszúsan, mint a gyermekekkel és vázt akarnak belőlünk csinálni, mert azt gondolja a porta, hogy mihelyt Viddinbe érke-

VIII. fejezet.

zünk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül és hozzánk jő. Talán úgy lehetne, ha az öreg urunk élne. De most hogy hozzánk jöjjön valaki, Isten ne adja.“

A Duna mellett fölfelé haladva, ápr. 7-ikén már Viddin alá érkeztek. A viddini basa több száz lovast küldött eléjük s ágyúdörgés közt vonultak be a városba, hol ápril 10-ikén nagy ünnepséget rendeztek tiszteletükre, Mikes szerint „szomorú vígasságot,“ mert a török itt kezdte meg velük szemben azt a lealázó bánásmódot, melyben a háború végeig szinte napról-napra részük volt.

Mialatt az alkudozások folytak, a háború újra kezdődött, az osztrákokra ép oly szerencsétlenül, mint első ízben. A nagyvezér július 5-ikén Viddinbe érkezett; vele megindult Rákóczi is Orsova felé, ép oly rendetlen csapatokkal, felszerelés nélkül, mint Csernavodából Viddinbe. Orsova alól Rákóczi fölkelésre hívta fel a magyarokat, de eredménytelenül; viszont Károly császár díjat tűzött ki Rákóczi fejére, a mi a folyton beteges fejedelmet gyanakvóvá tette, úgy hogy még legközelebbi hozzá tartozóit sem tűrte körében. Felhívásának semmi eredménye sem lett. A kik hozzá csatlakoztak, azok, mondja Mikes, „a fára való felmagasztaltatást kerülték el.“ Julius 11-én Fetislánba vonultak, Orsovát ostrom alá fogták s augusztus 15-ikén bevették. „Möst már nem berdót, hanem Allát kiáltanak benne “

A háború az 1738-ik évre be volt fejezve. Rákóczi szégyenletes dicsősége betelt, kezdődött a lealáztatások hosszú sora. Augusztus 25-ikén a vezér még azt üzenté neki, hogy harmincz-ezer emberrel Temesvár alá indul, de másnap már tudtára adta, „hogy nem is kell Erdélyről gondolkodni, hanem arról, hogy Viddin felé menjünk.“ Mikes örül, mert Erdély megszabadúl a rablástól. Rákóczi gőgös álmái szétfoszoltak, a vezér „minden czeremonia nélkül“ kiadta útjokat. Elindultak Viddin felé. Elül a vezér, utána Rákóczi züllött csapata. Útközben a legnagyobb mértékben lealázó módon bánt velök a vezér; Rákóczit állandóan azzal hitegette, hogy bizalmasan tárgyalni fog vele, többször ki is tűzte az időt, de a kitűzött időben soha sem fogadta. „Csak lesütök fülünket, látván, micsoda durván bánnak velünk.“ Viddinbe érkezés után pedig a vezér szó nélkül odább állt és a faképnél hagyott Rákóczival érdemesnek sem tartotta tudatni, hol fogja tölteni a telet.

Pedig Rákóczinak megromlott egészségi állapota miatt nagy szüksége volt a nyugalomra, mert mióta török földön tartózkodott, folyton a hideg rázta. Október 4-ikén még mindig Viddinben voltak, mi közben a fejedelem egészségi állapota mind inkább rosszabbra fordult. Areza összeesett, teste felpuffadt. Hozzá járult, hogy betegségét titkolta, orvosi tanácssal nem élt s egészségét folytonos kirándulásokkal akarta visszaszerezni. Lelki élete

VIII. fejezet.

is teljesen fel volt dűlva, örökös harag emész-
tette és félt környezetétől.

Végtére megjött a parancs, hogy Csernavodán, a mocsaras Dobrudsában fognak telelni. A fejedelem október 6-ikán gr. Csáky Mihály, b. Zay Zsigmond, Mikes és több híve társaságában hajóra ült s a Dunán leútazott rendeltetése helyére. Útjukban változatos szép vidéken a nagy dunai városok, többek közt Nikápoly mellett haladnak el. Itt szakad a Dunába a székely hegyek közt fakadó Olt folyó, melynek láttára Mikesből kitör a honvágy és keserűség. „Csak azt sem láthattam sóhajtás nélkül: mert olyan édes hazából foly ki, a honnét harmincegy esztendővel fogvást vagyok kirekesztve.“

Csernavodára október 19-ikén érkeztek — a félig-meddig kiszenvedt, szerencsétlen fejedelemmel. Már az elindulásakor oly erőtlen volt, hogy úgy kellett beszállítani a hajóra, de azért folyton haragos volt s eltiltott magától mindenkit, még orvosait is és csak mikor a török tiszték figyelmeztették, hogy vegyen segítségül valakit maga mellé, rendelte magához Mikeset. De nem sokáig volt már szüksége ápoló kézre, mert folyton fogyott s november 10-ikén megvált az élettől, mely az ő számára semmi örömet nem termett, se vagyont, se dicsőséget, csak a nagy név terheit s a folytonos üldöztetést gyermek korától kezdve. Azért Mikes kíméletesen ítél róla. Elismeri sok szép talentumát, míg jellemének fogyatkozásait: zabo-

látlan természetét, haragos változó kedélyét neveltetése hiányainak tudja be. Leginkább férfiatlan jellemét rója meg, a mennyiben túrte, hogy a vezér csak úgy játszott vele, mint valamely gyermekkel.

Csernavodán egy más halottjuk is volt a magyaroknak, kit Mikes nem nevez meg; de látva lassú pusztulásukat, hogy nem sokára már „egy szilvafának az árnyékában“ is elférnek s látva elhagyatott helyzetét, hányivetett állapotát, bizonytalan jövőjét: erőt vesz rajta a keserőség, az önvád szemrehányása és így zúgolódik: „Isten minket például tett egész nemzetünknek és boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak és a kik fűsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzetöket és örökségöket.“

A fejedelem tetemeinek eltakarítása és egyéb ügyeinek elintézése még hátra volt. Hagyatékának*) egy ideig Mikes viselte gondját, később a porta összeíratta és rátette kezét. Ekkor Mikes is ott hagyta a fejedelem szállását és új lakásba költözött. Az eltemetés nehézségekkel volt összekötve. A fejedelem végrendelkezése szerint tetemeit Konstantinápolyba kellett volna szállítani atyja mellé, kivel legalább a halálban egyesülni óhajtott; a porta azonban az

*) Rákóczi József Mikesnek 1000 piastert hagyományozott, de hogy megkapta-e, nem tudjuk. A végrendeletnek, mely Csernavodán kelt, egyik aláíró tanúja Mikes.

VIII. fejezet.

engedélyt megtagadta, minek folytán hívei Rákóczi Józsefet 1739. május 30-ikán a csernavodai görög templomban helyezték örök nyugalomra. Utolsó vágya azonban mégis beteljesült, mert, mint Thaly Kálmán felfedezte, később Konstantinápolyba vitték s oda helyezték apja mellé a Saint-Benoite-egyházba. Egyesült tehát vele, a kitől kezdettől fogva el volt szakítva, — a halálban. Sorsa Mikest szíve mélyéig meghatja s látva, hogy a török föld mily végzetes a Rákócziakra, így sóhajt fel: „Már itt két Rákóczit temeténk el, a harmadikát Isten éltesse, az nem eszik török kenyeret.“

A bújdosók tehát ismét fő nélkül maradtak s nyilván haza vágyakoztak Rodostóba, a kék tenger csillogó partjára, pedig szerepük, melyet a porta szabott ki nekik, még nem ért véget. A török kenyér nehéz falat volt, meg kellett érte szolgálni. Jött a parancs, hogy Csáky, a kit a porta a bujdosók főnökévé nevezett ki, Zay és Mikes a magyar határszélekre mennek: Viddinbe, Kocsinba és Jassyba. Mikes az utóbbi helyre volt rendelve.

Mi volt a feladatuk? Nem tudjuk, de Horváth Mihály sejtelve, hogy összeköttetésbe kellett lépniök az erdélyi és a magyar elégedetlennel, legalább Zayra és Csákyra nézve valószínűnek látszik. S ha Mikesnek is ez lett volna a feladata, minő szívvvel tehette volna ezt ő, a ki ugyan az osztrákot nem szerette, de a haza térhetés kedvéért szívesen megbékélt volna vele?

Neki azonban más feladata lehetett, legalább semmi jel sem mutatja, hogy magyarországiakkal érintkezésben állott volna. Önálló politikai küldetése azonban nem volt, mert a moldvai vajdának alá volt rendelve s annak engedélye nélkül Jassyból el nem távozhatott. Életének ezen időszaka tehát homályban van és csak külső mozzanatairól adhatunk számot.

A moldvai küldetést örömmel fogadta; kedvező alkalom volt ez neki kiszabadulni Csernavodából, egy időre lerázni terhes és fájdalmas életviszonyait és aztán szíve egyik zugában piczike remény azzal is biztatta, hátha útjába vetődik valamely földije, a kitől hírt vehet rokonairól. Már az maga örömet okozott neki, hogy Erdély mellett mehet el. „Elég az, hogy ha Erdélyt meg nem láthatom is, de a köpönyegit meglátom, mert az erdélyi havasok mellett megyünk el. Ha Zágóban sert nem ihatom is, de iszom a Bodza viziből. . .“ mondja édes-keserű tréfálkozással és mélységes hazaszeretettel s nem sokára megérkezvén a fermán, megindul hosszú útjára.

Útazó társai a Kocsinba menesztett Zay és a Bukarestben gyógyulást kereső beteg Pápay. Első állomása Bukarest volt, hol az oláh vajdával kellett találkoznia. Itt egy klastromba fogadták és azután „pompával“ vonult be a városba, hol június 9-ikén volt „szemben“ a fejedelemmel. Bukarestben Pápay elmaradván tőle, 12-ikén a vajda hintaján oláh katonák

kiséretében folytatta útját, mely pompás vidéken vezetett át. Bukaresttől Jassyig mintha „virágos kertben“ járt volna, az egész vidék be volt terítve szebbnél szebb mezei virágokkal. Űdült a szíve e szépségek között s gyönyörűségét csak az zavarta, hogy félnie kellett, nehogy kóbor osztrák katonák elfogják s az erdélyi parancsnokhoz Lobkowitzhoz szállítsák. Mikor Erdély béreczkoszorúja mellett haladt el, keletre Zágontól, nehéz sóhajtások emelkedtek szívéből. „Örömet bementem volna Zágonba, de az Úr befödözte előttem az odavivő utakat.“ Tovább, tovább!

Ghika, moldvai hozpodár táborába június 21-ikén érkezett és a kihallgatás után rögtön folytatta útját Jassyba — egyedül, mert kedves társa, Zay elvált tőle. De más különben sem volt oly kellemes útja, mint előbb, a mennyiben a győzelmes orosz seregek Moldvához gyorsan közeledtek s előcsapataik rablás végett messze földre elkalandoztak táboruktól.

Magában Jassyban sem volt kellemes időzése, mert bár bőséggel el volt látva mindenel s anyagiakban egyáltalán nem volt fogyatkozása, hiányozván társasága, majd megölte az unalom. Különösen panaszkodik a boérok ellen, a kiknek „ízetlen városában“ az idegen semmiféle ismeretséget nem köthet s bőséges szabad idejének egyetlen mulattatói az oda való r. kath. érsek és egy olasz pap voltak. Küldetése azonban nem járt sikerrel, mert mint

mondja, „a miért ide küldöttek, az, látom, hijába való lesz.“ A hoszpodár különben nem tartózkodott a városban, mert seregével más felé kellett vonúlnia. Mikes el is búcsúzott tőle, azt hívén, hogy többé nem fog vele találkozni, azonban azért engedélye nélkül Jassyból nem távozhatott el. Pedig a városba minden nap zaklatóbb hírek érkeztek a muszka közeledéséről. Egyszerre az egész város felkavarodott, a lakosság szétrebbent. Zúrzavar, zenebona minden felé. Mikes is szeretett volna már távozni s nyugtalankodott, mert a vajda engedélye késett.

Néhány nap múlva, mikor a muszka újabb győzelmet aratott s már Kocsinig nyomult elő, még nagyobb lett a zavar. A lakosság halálra rémült s a vajda is futva menekült vissza felé seregével. Mikes tehát most ismét sürgeti az elbocsátást s valahára szeptember 4-ikén el is indul a legnagyobb örömmel. Nem törődik immár a zúrzavarral, csakhogy mehet. Útjában azonban több körülmény aggasztja: fél a fosztogató kóbor tatároktól és a Foksánig terjedő nagy erdőségektől. Aggodalmai azonban alaptalanok voltak, mert egész útjában senkivel sem találkozott. „Mintha csak én lettem volna egyedül az egész országban, mondja, vagy mintha az egész föld elszaladott volna előttem. Ezt a kis tartalékot kiveszem, de azon kívül gyönyörűséges utazásom volt. A mező mindenütt szállást adott és a török szokás sze-

rint idején indultam meg és idején szállottam estvére.“

Ilyen utazás közben ért Bukarestbe szept. 17-ikén, a hol a „szegény Pápay sógort“, ha betegesen is, de még életben találta. Bukarestben bizonytalan időre ismét meg kellett állapodnia, azonban ez alkalommal koránt sem volt oly jó dolga, mint első itt időzésekor, mert az oláh vajda valami olyasra akarta rá venni, a mit Mikes „becsületével és nemzetségével“ nem tartott összeférőnek.

A becsületére kényes Mikes meg is szenvedett érte, mert a vajda teljesen megvonta tőle jóakarátát, a mire pedig bukaresti tartózkodása alatt nagyon is rászorúlt volna nem csak azért, mert zsebe csaknem kiürült, hanem azért is, mert súlyos betegségbe esett, úgy hogy kövér teste egészen megsoványodott. Mikes gyógyította magát, hanem az alkalmazott érvágás keveset használt s napokig tehetetlenül feküdt ágyában. Helyzetét súlyosbította, hogy nem sokára beállván a tél (1739–40), irtóztató hideg és fagy köszöntött be s még márciusban is roppant téli fergegek dühöngtek. Bukarest lakóit kettős veszély rémítette: a megfagyás, mert tüzelőt nem lehetett kapni, és a beköszöntött roppant drágaság. Mikes helyzete szánelmas volt. Betegségéből ugyan valahogy csak fellábadt, de az egész zord telet hideg, fűtetlen szobában kellett kihúznia, sőt a nagy drágaság és szükség miatt gyakran elég kenyere sem volt.

Végre májusban, melyet még mindig Bukarestben töltött, jobb napokra virradt s különösen megörvendezettette, hogy a békét megkötötték és sem Magyarországnak, sem Erdélynek semmi baja nem esett; legnagyobb örömére mégis az szolgál, hogy nem sokára megindulhat Rodostó felé Zay „úrfival“ a kivel itt összetalálkozott, de a szegény Pápay sógor nélkül, a ki már nem láthatta viszont Rodostót, mert Bukarestben, hol gyógyulást keresett, bevégezte földi bujdosását. „Így fogyunk lassanként, sóhajt fel Mikes, és annyi sok közül csak négyen maradtunk, a kik a szegény fejedelmet szerencsétlenségünkre idegen országra kísértük.“ Az fáj még neki, hogy Bukarestben, hová zágoni földieit el-ellátogattak, épen ez alkalommal egyetlen olyan erdélyivel sem találkozott, a ki övéi soráról értesíthette volna.

Az oláh fővárosból május 26-ikán indultak el mind a négyen. A Balkánon áttörtetve, olykor a bolgárok között kissé mulatgatva, június 27-ikén értek Rodostóba, „a megunt s mégis kedves városba és szomorú lakóhelyre.“

IX.

Egy török példabeszéd. A jövő. A porta továbbra is gondoskodik róluk. — Honvágya. III. Károly magyar király halála. Amnestiáért folyamodnak. Reménykedés. Tagadó válasz. — Egyenetlenkedés. Mivel töltik az időt? Mikes kertészkedik és irogat. Nagy munkássága. — *Vallás-erkölcsi iratai.*

Mikes a *Törökországi Levelekben* gyakran emleget egy jellemző török közmondást, mely azt tartja, hogy az Isten az ember számára egy-egy rakás kenyert hintett el különböző helyeken, a hová mindenkinek el kell mennie és mindaddig ott maradnia, valameddig a kenyérben tart.

Ez a közmondás, mely az ő vallásos megnyugvásával és megadásával oly jól összevágott, jutott eszébe most, mikor kevés híján három esztendei hányatás után ismét Rodostóban volt, a hol még tartott a számára elhintett rakás kenyér. Csak abban a hitében csalódott, hogy Rodostóban kevesebb ideje van már hátra, mint

első alkalommal, mert még-hosszú két évtizedet tartogatott számára a sors, a melyet a Márvány-tenger partján kellett egyhangú szomorkodásban átélnie. Ezek már igazán csendes idők voltak, csendesebbek az elsőnél, a mikor a szeretett fejedelem társaságában olykor vidám napjaik is voltak; de szellemi életében annál gyümölcsözőbbek, mert e második rodostói tartózkodása alatt fejezte be vagy készítette nagy számú vallás-erkölcsi iratát.

Visszatérésük után első dolguk volt fenntartásukat biztosítani; azért 1740. augusztus derekán Mikes a fővárosba, Konstantinápolyba ment, hogy helyzetüket tisztázza. Útja sikerrel járt, mert a porta kegyét nem vonta meg tőlük s biztosította további megélhetésüket. Hogy pedig a porta velök szemben ily kedvező magatartást tanúsított, arra a bujdosók legutóbbi politikai szereplésén kívül valószínűleg a porta és Rákóczi József közt kötött szerződésnek azon pontja folyt be, mely Rákóczi Józsefet és követőit a porta vendégszeretetéről az esetre is biztosította, ha a fejedelem és társai Magyarország és Erdély határain kívül maradnának.*) Mikes a porta jóakarátát megnyugvással és hálatelt szívvel fogadta és csendes megadással tekintett a jövőbe. „Itt vagyok és itt leszek, mondja, a míg a mindenható Istennek tetszik.“

Mindazonáltal néhány hónap mulva, a

*) A szerződés XI. articulusa. Lásd a források közt.

midőn hírét vette, hogy III. Károly magyar király 1740. okt. 20-ikán meghalt és utódja leánya, *Mária Terézia* lett, újabb reménységek ébredtek szívében. „Az ó-törvényben a kik levelek voltak, visszamehettek a főpap halála után, — hát mi várhatjuk-e ezt?” kérdi reménykedve. A főpap Magyarországon meghalt, visszatérhetnek-e hazájukba? A kegyelem ajtaja talán nincs bezárva, kopogtatni szabad rajta.

S valóban, ha biztos adataink nincsenek is rá, abból, hogy Mikes nem csak a maga, hanem társai nevében is beszél, azt kell következtetnünk, hogy amnestiáért valamennyien, az összes bűndosók folyamodtak. Hogy Mikes maga folyamodott, azt ő maga megírta 1761-ben báró Huszár Józsefhez intézett levelében, a melyből tudjuk, hogy hazatérhetése ügyében a konstantinápolyi követségnél lépéseket tett. Azonban a következő év augusztus 21-ikén még nem kaptak választ, mert „valamint Jeruzsálemben a betegek várták a Siloe tója mellett, hogy az angyal felkeverje a vizet és abba vessék őket,” akkép ők is még mindig várták, hogy valaki haza vezeti őket hazájukba. Nem sokáig kellett várniok; különben elég jókor volt bármikor is megtudniok a feleletet, mely a reménytelenség szavával hangoztatta: *Nec nominetur in nobis!* Az elútasítás nagyon fájdalmasan érinthette szívét, mert keserű gúnyolódásra fakad a királyné szigora miatt, mely őket hazájukból végleg kirekesztette. Mit

is véthettek volna már ők otthon, törődött öreg emberek, kik súlyosan lakoltak a szeretetért, melylyel a haza és Rákóczi Ferencz személye iránt viseltettek?! Bécsben azonban nyilván nem az ő személyes érzelmeikre néztek, hanem arra, hogy — akarva, nem akarva — részt vettek Rákóczi József támadásában és ez a bécsi udvarnak még élénk emlékezetében volt.

Ezen sikertelen kérelem után Mikes többé semmiféle kísérletet sem tett, hogy haza térhessen. Szomorú meggyőződésévé vált benne, hogy *ex Turcia nulla redemptio!* Pedig szíve tele volt búsongó, sovárgó szerelemmel az édes tündérhazáért, melyet többé soha sem láthatott. Szomorú megadással tűrte tehát sorsát, mint társai is, a közös sors osztályrészesei, a kik vele együtt kizárattak az édes otthonból.

Azonban a bújdosók a helyett, hogy szeretettel ölelték volna egymást keblükre, hogy egymásnak vigasztalására legyenek, ismét egyenetlenkedni kezdtek és ez együttélésüket nagyon megkeserítette. A magyar átok megint utól érte s nem is hagyta el őket, míg valamennyien ki nem haltak. A viszátkodások Mikesnek is sok fájdalmat okoztak, de részletesen nem beszéli el, hogy kik voltak a béke-bontók, csak sajnálattal látja, hogy czivakodnak, bár oly kevesen vannak.

Mikes életéről ez után nagyon keveset tudunk. A naplóírást, miután életének érdekes napjai elmúltak, úgy látszik abba hagyta s

mindinkább ritkuló levelei életének csak egyformaságáról, tompa unalmasságáról beszélnek. „Eszünk, iszunk, alszunk és a tengerparton sétálunk,“ mondja s fatalizmusszal teszi hozzá: „Ma olyan mint a holnap, a holnap is csak olyan lesz, mint a ma volt.“ A bujdosók körében talált kevés mulatságon kívül, az írás, olvasás és a kertészkedés nyújtott neki némi szórakozást.

Sőt az írogatásban egészen komoly munkásságot fejtett ki. Idejének nagy részét *vallás-erkölcsi iratok* fordításával és átdolgozásával töltötte; lemondva immár majdnem minden külső érdekről, egyedül a munka adott lelkének megnyugvást, a vallás-erkölcsi gondolatok pedig erőt bánatának könnyebb elviselésére. A vallási és erkölcsi érzés mindig erős volt benne, most pedig életének válságos pillanatai, különösen Rákóczi Ferencznek halála, Józsefnek szerencsétlen elzüllése és az ő hányatása után szinte feltétlen uralmat vett rajta s kétszeres buzgalommal fordította figyelmét és munkakedvét a vallás-erkölcsi iratok felé, melyekkel már előbb is foglalkozott. Ebbeli munkássága visszanyúlik még 1724-re, a mikor az *Ifjak kalauzának* első kidolgozása készült; a következő két évtizedből ugyan pontos adatunk nincs, de hogy ez idő alatt is folyton fordítgatott, abból következtethetjük, hogy némely fordítása több átdolgozásban maradt fenn; munkáinak elkészülésében azonban az oroszlánrész való-

színűleg a negyvenes évek csendes napjaira esik. Az ötvenes években már kevés munkát készíthetett.

Minthogy azonban ezen vallás-erkölcsi iratai jelenleg még sem kiadva, sem átbúvárolva nincsenek, úgy hogy több munkájának az eredetijét sem ismerjük, s nem határozhatjuk meg, hogy bennök mennyi irandó Mikes szellemének a javára; s minthogy e munkák sem általános irodalmi szempontból nem fontosak, sem Mikes írói egyéniségét nagyobbá vagy kisebbé nem teszik, és itt csak élettörténeti szempontból jöhetnek figyelembe: Mikes vallás-erkölcsi iratainak részletes ismertetésébe nem bocsátkozunk.

E munkák a tulajdonképeni irodalom körébe nem is tartoznak, ennélfogva részletes vizsgálatuk azok tudományos feladata lesz, a kik a róm. kath. magyar egyházi és erkölcsi irodalom történetének megírására szentelik erejüket és az ő feladatuk lesz az is, kideríteni, hogy e munkák gyarapítják-e értékben tizen-nyolczadik századi vallási és erkölcsi irodalmunkat, avagy csak a Mikes vallás-erkölcsi érzelmeinek tiszteletre méltó bizonyosságaiul tekintendők s irodalmi szempontból mellőzendők. Teljesség kedvéért azonban álljanak itt időrendi egymásutánban.*)

*) Ezen ismertetés alapjául Pulszky F. és Abafi L. közleményei szolgálnak. Lásd a forrásokat a kötet végén.

IX. fejezet.

1. Időrendben első helyre kell tenni a már említett munkát, az *Ifjakkal kalauzát*, melynek első kidolgozását 1744-ben újra átnézte és kijavíttatta. Bár ezen első kidolgozást megtartotta, nem igen lehetett vele megelégedve, mert még 1741-ben egészen átdolgozta. Az új munka az előbbitől lényegében nem különbözik, tartalma ugyanaz, beosztása is a régi; a különbség abban van, hogy Mikes az első kidolgozásban használt párbeszédes alakot a folyton előadó alakkal váltotta fel, továbbá bővítette, javította s az egész munkát megtoldotta egy új fejezettel, mely a nőtlenségnek rendéről szól.

2. Az *epistoláknak és evangeliomoknak magyarázata* 1741-ből való fordítás és többszörös javítás nyomai láthatók rajta. Mikes vallás-erkölcsi iratai közt a legterjedelmesebb, négy kötetben 1391 negyedrért lapot tesz ki.

3. *Katechismus formájára való közönséges oktatások* két kötetben 1744-ből, melyet — valószínűleg 1752-ben — Mikes újból átdolgozott és bővített. A munka célja megmagyarázni a hívőknek mind azt, a mit a vallásban tudni szükséges és hasznos; az új katolikusokat hitükben megerősíteni, a tudatlanokat felvilágosítani, a szabados életűeket és istenteleket megjavítani. Hozzá teszi még: hasznos a plébánosoknak is. — Valószínűleg francziából való.

4. *Keresztényi gondolatok*, melyek a szentírásokból és a szent atyák írásaiból vannak

kiszedegetve a holnapnak minden napjaira. 1747. Egy kötet, 167 lap.

5. Szintén 1747-ből való a *Kereszt királyi útja* cz. munkája, melynek „auctora spanyol jezsuita volt, azután francziára fordították, francziából pedig székely nyelvre“, mondja róla Mikes Huszár Józsefhez írt levelében. (1760. márcz. 25.) Három részre oszlik; első része arról szól, „hogy micsoda készülétekben kell lenni azoknak, kik a kereszt útjára akarják adni magokat“, a második „a kereszthordozásnak legjobb módjáról“, a harmadik „a kereszt-hordozásnak hasznairól.“ A párbeszédbe foglalt erkölcsi oktatásba rövidke történet vezet be, melynek szereplői a nemes Philetus leányai: Storophila, Hylaria és Honoria, a kik egy ünnepezen atyjok házához mennek, mi közben Storophila betér egy erdőbe a kápolnához, de eltéved. Testvérei tovább menvén, Storophila nyugtalanodik; magába száll s látja, hogy az ő eltévedése jelképe erkölcsi tévedéseinek. Ekkor fogadalmat tesz, hogy jó útra tér, mire megjelenik előtte Krisztus, a ki szándékában megerősíti. Storophila ismét találkozván nővéreivel, azokat is igyekszik megnyerni az új erkölcsi életnek, de azok ott hagyják az erdőben, hol az ismét megjelenő Krisztus tovább oktatja Storophilát. A munkában hat darab kisebb-nagyobb verses fordítás is van, valószínűleg szintén Mikestől.

6. *Krisztus Jézus életének históriája.* 1748. Egy kötet, 302 lap.

7. *A valóságos keresztények tüköre.* 1749. Egy kötet, 255 lap. A jó keresztények szokásait szembeállítja a rossz keresztényekével.

8. *Az izraeliták szokásairól.* Egy kötet, 151 lap. Készült (a papír vízjegyei alapján megállapítva) valószínűleg 1750-ben.

9. *A keresztények szokásiról.* Az előbbivel valószínűleg egy időben kelt. Egy kötet, 249 lap. Beszélgető alakban van írva. Az előbbivel együtt fordítás *Fleury Kolosnak* Moeurs des Israelites (1681) és Moeurs des Chrètiens (1682) című munkái után.

10. *Az idő jól eltöltésének módja mindenféle rendben.* A 213 lapból álló munka (a papír vízjegyei után következtetve) — valószínűleg 1751-ből való. Mint Mikes mondja, idegen országban idegen nyelvből fordítottatott magyarra, talán *Fleury* bíbornoknak *Traite du devoir et des maitres et des domestiques* cz. munkája után. Tartalma hat didaktikai és ugyanannyi erkölcsi párbeszéd a hétnek hat köznapjára a következő tárgyakról: a restség és következményei; a munka; a gazdák és a cselédek kötelességei stb. . . . „Tartalma és írásmódja — mondja *Pulszky Ferencz* — igen kedves, bárki légyen is az eredetinek szerzője. Dénes pater beszélget itt *Diana* asszonynyal, *Angyelika* atyafiával és *Telamon* úrfival, ki a kisasszony jegyese és

kedélyes modorban polemizál a lustaság minden neme ellen.“

11. *A zsidók és az új testamentomnak históriája*, mely valószínűleg 1754-ben készült. Terjedelmes, 589 lapból álló munka, mely kellemes előadásban nyomról-nyomra követi az ó-testamentom történetét. Eredetije Fleurynek *Histoire de l'ancien et du nouveau testament* cz. munkája.

12. Végül megemlítjük még, valószínűleg 1744 körül készült apróbb dolgozatait a *kereszténység tiszta szokásairól, a szóhordásról, az életnek rendéről és imáját*. E két utóbbiról Mikes jellemének vizsgálatában még röviden megemlékezünk.

Ime, ezekből áll Mikes Kelemen munkássága a vallás-erkölcsi irodalom terén. Minden esetre tiszteletre méltó bizonyosságai munkaerejének és vallás-erkölcsi érzelmeinek, melyek oly buzgalommal viszik rá vallása tanainak megismerésére és irodalmi terjesztésére. Mikes meg volt győződve róla, hogy fordított munkái az olvasó közönségnek is hasznára volnának, azért dolgozatait negyedrért vagy félv lapokra letisztázva, a lapokat megszámozva, kijavítgatva, az olvasóhoz intézett előljáró beszédekkel és bevezetésekkel ellátva hagyta hátra, mintha sajtó alá készítette volna. Óhajta azonban eddig nem teljesedett be, mert e munkái ma is kéziratban vannak.

X.

Mulatságos Napok. Heroikus regény. Gomezné. — Eredetije Mikesnek kedves olvasmánya. Erkölcsi irányzata. A nemesi szellem magasztalása. — Mikes munkája és az eredeti. — Az egyes elbeszélések tartalma. — Jellemzés.

„*Mulatságos Napok. Rodostó. 1745. 8. octobris.*“ Ezt a feliratot viseli egy terjedelmes, 451 negyedréti lapra terjedő kézirat, melyet Mikesnek hátrahagyott és csak nem rég fölfedezett munkái közt találtak. Első terméke a hozzánk behatolt heroikus regények és elbeszélések fordításainak, mely, mint novellagyűjtemény, szépirodalmi jellegénél fogva részletesebb ismertetésre tarthat számot.

Eredetije egy francia munka, melynek szerzője a múlt század második és harmadik tizedében a heroikus regények egyik olvasott írója volt, névszerint *Poisson Magdala Angelica* asszony (1684—1770), Don Gabriel de *Gomeznek*, egy szegény, spanyol nemesnek a felesége,

a ki csak azért művelte az irodalmat, hogy szükös anyagi helyzetén segítsen. Legkedveltebb művei voltak a *Les Journées amusantes* (1723. 8 kötetben) és a *Les centes nouvelles* (1738. 8 k.), melyeknek a feltalálás és lelemény gazdagsága, a meglepő helyzetek, a regényes kalandok és tiszta erkölcsi irány szerezték meg az olvasottságot Franciaországban és az egész művelt Európában.

A *Törökországi Levelek* egyes helyei azt mutatják, hogy a *Les Journées amusantes* megjelenése után nem sokára eljutott Mikeshez, Szilágyi István gyanítása szerint talán Bonnac marquis, francia követ neje útján, kinek házáat Mikes Jenikőből és Böjükderéből gyakran felkereste. Minthogy a *Törökországi Levelekben* e munkának több helyt nyomát találjuk, valószínű, hogy Mikes hosszabb időn át olvassagatta; 1724. június 28-ikán kelt (53-ik) levelébe átvette belőle Don Antonio történetét s 1725-ben (60. 61. lev.) a selyemhernyóról, 1733-ban (99. lev.) a magához való szeretetről szóló részt. Végül a kedvelt olvasmányból, megtartva keretes formáját, hat elbeszélést *Mulatságos Napok* címen le is fordított.

Hogy Mikes e munkát annyira kedvelte, annak oka egyik jeles irodalomtörténétírónk, Beöthy Zsolt szerint abban van, hogy az elbeszélések tartalmában sok oly vonás található, mely Mikes gondolkodásával és élete történetével harmonikusan egybevág, mint a mű

erkölesi tisztasága, lovagias felfogása, a kalandos mesék, melyekben Mikes a maga kalandos élete pályáját szemlélhette, és a szerenese forgandóságát példázó böleselkedés. Ezen szellemes föltevés mellett is rá kell mutatnunk arra, hogy Mikes a kalandos elemet nem sokra becsülte és a nőkről sokkal realisabban gondolkodott, mint a francia beszélygyűjtemény szerzője. Annál nyomósabbnak látszott előtte a munka erkölesi érzélatossága, melynek kedvéért le is fordította. Előljáró beszédében maga kifejti. „Beszédinknek és még multságinknak is olyanoknak kell lenniök, a melyekben dícsértessék az Istennek szent neve; mind pedig magunknak és másoknak lelki vagy testi hasznukra szolgáljanak. Ugyanezen végre is adom elődbe ezen hat úri személyeknek (a keret szereplőinek) hat napig tartó beszélgetésöket, a melyek mind az elmének multságára és hasznára, mind a szívnek megjobbítására lehetnek. Megláthatni ebben a könyvben, hogy micsoda szép dolog a jó erkölcsessel való hajlandóság és cselekedet és micsoda gyalázatos a rendetlen indulat és cselekedet Ebben a könyvben sok szép erkölcsűeket és nemes indulatúakat látsz, a mi még az életben hasznokra vált, és az olyanokat kövessed. Ellenben pedig sokaknak rossz hajlandóságuk szegyenökre és veszedelmökre fordult, és ezeket kerüljed.“

A érzélatnak megfelelőleg a munka tele van erkölesi elmélkedésekkel. Majdnem mind-

egyik alakjában egy-egy erkölcsi eszme van megtestesítve s némelyik beszélye végén az erkölcsi eszme vagy tanúlság ki is van fejezve, például Donna Elvira történetében a következő tételben: „Ha a kötelességet csak egyedül a jó erkölcs vezeti, az nagy tisztességet ad, de a mely kötelességet a szeretet vezeti, az kútfeje a valóságos gyönyörűségnek.“ A munka sok helyt émelygős erkölcsi irányzatának egyik szebb hajtása a nemesi szellemnek s a valóban előkelő, igazán nemes erkölcsi tulajdonságoknak dicsőítése, mely szinte árad minden lapjáról. Alakjai csekély kivétellel nemes, azaz „főrenden levő“ nők és ifjak. Gomezné a nemesi szellemet az erényes alakokban rajzolja. A beszélgető ifjak és leányok nemes gyűlést, nemes társaságot képeznek. Egyik alakja, Kerm, a ki elrabolja Eleonorát és mély szerelemmel viseltetik iránta, nemesi módon becsüli meg benne a jó erkölcsöt; a fogoly Eleonora a szép, nemesi cselekedeteket szereti; Timán nemesi indulatból távozik hazájából, hogy testvérét megsegítse; Cleodon nemesi nevelésben részesült . . . és így tovább. Következétesen minden beszélyen ez a szellem vonul át, még Rakima törökperzsa történeteiben is. A nemesi jellemnek, ábrázatnak, szívnek, gondolkodásnak ez a folytonos emlegetése és dicsőítése Mikesre is hatással volt s valószínűleg ide vezetendő vissza a *Törökországi Levelekben* gyakran megcsendülő hang a nemes ember magasztalásáról.

A *Mulatságos Napok* és a *Journées amusantes* között több figyelemre méltó különbség tapasztalható.

A francia eredetiben négy fiatal leány szerepel: Urania és Felicia, kik Telamonnak és Orophanesnek a jegyesei, s barátnők: Camilla és Florinda. E kis társaság tagjai időtöltés végett Páris mellé, Uraniának Szajna-parti birtokára rándúlnak s Orophanes ajánlatára azzal mulatnak, hogy olvasmányaik tartalmát elbeszélik egymásnak. Ez elbeszélésekből kerekedik ki a munka több, mint harmincz novellája.

Mikes ezen a kereten egyben-másban változtatott. Nála az egyik nő, Honoria, özvegy asszony; az ő leánya Hilária, a kinek ismét barátnői Constantia és Victoria. Mikesnél mind a három leánynak vőlegénye van: Julius, Octavius és Valerius. Mikesnél a cselekvény színtere is megváltozott. Az ő társasága is falura megy, de nem Páris mellett a Szajna, hanem Kolozsvár mellett a Szamos partjára. A mese színhelyét tehát Franciaországból az imádott Erdélybe tette át, ezt pedig összekötötte a maga bújos tanyájával, Rodostóval. Halljuk csak, miként írja le a kertet, hol a multság foly. „A kert elegendő nagy; a féloldalát a Szamos mossa, a sok szép gyümölcsfák mind útezákra vannak ültetve. A kert két részben vagyon, az egyik része a ház felől mind virágokkal vagyon beültetve, a másik része mindenféle kerti veteménynyel; a kert

közepiben pedig egy nagy liget, a melyet a szőlőlevelek egészen befedtek és olyan volt, valamint egy levélből való palota; de még a szőlőfáknak, a melyekből állott az a szép lugas, mása talán nincsen Erdélyben, mivel Honoria azokat mind Rodostórol, — a Marmoratengerének a partján levő városból hozatta.“ — Végül egy más különbség, hogy az eredetiben férfi teszi az ajánlatot az olvasmányok tartalmának elbeszélésére, Mikesnél nő, Hilária kisasszony és pedig olyképen, hogy hétfőn délután három órakor a társaság egybegyűl és Hilária azt a törvényt szabja, hogy zálogosdit (erdélyi és nem francia szokás!) játszanak s a ki a játékot elveszti, az a zálogot valamely szép história elmondásával váltja ki. Természetesen valamennyien vesztenek s mindenki mond egy-egy elbeszélést, melyet valamennyien „szépnek találunk.“ Mint-hogy azonban a „leányoknak nagy elme fáradtság volna“ az elbeszélés, megengedik, hogy felolvashassanak. Így foly a mulatság szombattig, mikor este Honoria és leánya a városba, a vendégek pedig jószágaikra mennek s mind a három leány lakodalmát egyszerre tartják meg.

Az egyes elbeszélések tartalmát röviden a következőkben ismertetjük.

1. *Eleonora de Valesco története* az állhatatos szerelem példáját mutatja be, melyet boldogság jutalmaz. Kerm, angol hajóskapitány elrabolja Jamaikában a spanyol Eleonorát s

titkon Angliába viszi, de szívét, bármiként igyekszik is, nem nyerheti meg. A leányt jegyese, Don Fernand mindenütt keresi: Spanyolországban, Angliában s megint Spanyolországban, de sehol nem találja. Ekkor Kerm ismét Jamaikába megy s magával viszi Eleonorát is férfi öltözetben. Egy kiállott vihar után kalózok támadják meg, de Kerm győz s a harezban Eleonora kitüntetvén magát, parancsnok lesz. Ismét vihar. Eleonora hajója eltéved, Kerm hajóját pedig Don Fernand megtámadja; mindkét fél nagy veszteségeket szenved. Ekkor a visszatérő Eleonora a sebesült Fernandot hajójára viteti, magát lassanként megismerteti vele, spanyol földön kiszálanak és egybekelnek.

2. A második elbeszélés *Rakima története*.

A szerző szerint tárgya Amurates császárnak „holmi különös cselekedete és a híres Roxannak halála.“ Ez azonban sem a darab címének, sem tartalmának nem felelne meg. A munka valójában Amurates és Rakima, a szép perzsa nő szerelmét, ez utóbbinak harezát a megillető hatalomért s fia koronájáért beszéli el. Amurates perzsiai hadjárata alkalmával megszereti s nőül veszi Rakimát. Ezért a császár török felesége bosszúra gerjed, zavarokat támaszt, megöletti a szultán testvéreit s meg akarja mérgezni a szultánt, mire a szultán Roxant kivégezteti. Amurates halála után a szép Rakima Réba arab fejedelem felesége lesz. Réba Rakima fia

érdekében a török ellen hadat indít, de csatát vesz, elesik, a fiatal Amuratest elfogják, lefejezik s Rakima bánatában meghal.

3. *A ponthiói fejedelemasszony története*, két egymást nagyon szerető házastársat mutat be, a kik egy szerencsétlen eset miatt elszakadnak egymástól, de később ismét egyesülnek. A fejedelem asszony megőrül s örületében férjét meg akarja gyilkolni; azért atyja sorsára bízva, egy hordóban tengerre bocsátja. Csakhogy az asszony megszabadul, elméje kitisztul és a palmyrai szultán feleségévé teszi. Ez alatt férje és apja a szent földről visszatérve, Afrika partjain a palmyrai szultán fogságába esnek; ott feltalálják a fejedelemasszonyt és vele haza szöknek.

4. *Donna Elvira de Zuare históriája* az állhatatos, mindent legyőző hű szerelem története. Hősei, a kik szeretik egymást, Elvira és Sebastian. Összekelésüket azonban a nagyra-vágyó Balthazar megakadályozza s Elvirát kényszeríti, hogy az ő felesége legyen. Közben kinevezik indiai alkirálynak, de nejét nem viszi magával és róla egészen megfeledkezik. Elvira utána megy; ott lealázó sorsban részesül, sőt meg akarják mérgezni, azonban Sebastian, a ki Elvirát titkon követi, a gyilkosságot megakadályozza. Balthazar meghal, Elvira és Sebastian pedig Portugáliába térve, egymáséi lesznek.

5. *Etelréd története* a hősnek állhatatlan

szerelmét rajzolja, mely két becsülésre méltó és szerető nő boldogtalanságát vonja maga után. Etelréd angol király megszereti a szegény és alacsony sorsú Etelgivat s legyőzve ennek vonakodását és az udvari cselszövényeket, feleségül veszi. Azonban Etelréd nem sokára megúnja, eltávolítja magától és Etelgiva bánatában meghal. Etelréd újból megnősül, de második nejével is rosszul bánik, bár ez megmenti őt a betörő dánoktól, és csak akkor javul meg, midőn kézbesítik neki Etelgiva utolsó levelét. Nem sokára ő is meghal. Utódja Etelgiva első szülött fia lesz.

6. A gyűjtemény utolsó elbeszélése, *Cleodon históriája* a minden áldozatra kész testvéri szeretet dicsőítése. A darabnak két főszereplője: Agenor, a ki testvére, Timán miatt tönkre megy, és testvére Timán, a ki viszont később szerzett vagyonát áldozza Agenornak. Ebbe a keretbe van beszöve Agenor fiának, Cleodonnak története. -- Timán tönkre juttatván testvérét, Agenort, Indiába megy meggazdagodni. Tizenhat év multán haza készülődik s nagy vagyonát meg feleségét előre küldi egy hajón. A hajó elsüllyed, Timán tönkre megy s tovább is Indiában marad. Erre Agenor fiát, Cleodont küldi hozzá. Több évi ott tartózkodás után mindketten haza indulnak. Hajójukat vihar éri s ők egy szigetre menekülnek. Itt hosszabb ideig élnek, miközben Cleodon megszeret egy fiatal vad leányt, a kiről kiderül, hogy Timán előre

Jellemzés.

küldött feleségének a leánya, a ki a hajótörés után e szigeten született, hová anyja menekült. Nem sokára megváltozik sorsuk. Agenor, a ki keresésükre indult, rájuk talál s megszabadítja őket. Később Cleodon nőül veszi a vad leányt, szerencsésen feltalált unokatestvérét.

Ez tehát az a hat elbeszélés, melyet Mikes érdemesnek tartott lefordítani Gomezné munkájából. Mint látható, csaknem valamennyinek tárgya a szerelem, az állhatatos és állhatatlan, a boldog és boldogtalan, sőt a csodálatos szerelemre is ad példát és azt a szerző Cleodon és a vad leány viszonyában rajzolja. Különbön már maga a keret is, melyet a szerző Boccaccio után alkalmaz, szerelmeseket mutat be, a kik az elbeszélések által egymás boldogságát növelik.

Hőseik töméntelen sok kalandon mennek át; bebarangolják az öt világrészt, egyedül Etelréd története marad Anglia határai közt. Cselekvényük össze-vissza szőtt, erőltetett bonyodalomból áll, telve valószínűtlenségekkel, meglepő és sokszor érthetetlen fordulatokkal. Nagy szerepet játszanak bennünk az átöltözés, kalóztámadás, szökés és titkos találkozás, párbaj, mérgezési kísérlet, tengeri csata, vihar, hajótörés, csodálatos megmenekülés, mesés gazdagság és véletlen találkozás. Jellemei általában típusok, elvont, szintelen alakok. Az egyik ép oly általános, árnyékszerű egyéniség, mint a másik. Moral tekintetében is két szélsőség

X. fejezet.

uralkodik bennök s vagy a tiszta erény, állhatatosság, hála, hűség, vagy a romlottság és a bűnös szerelem képviselői. Egyéni és nemzeti vonás nincs bennök. Előadásuk a galans lovagi nyelv, folyékony, affektált és természetellenes.

XI.

A *Törökországi Levelek* egy életnek a munkája. Tárgy és czél. A levelek száma. — Miért használta Mikes a levélformát? A levélforma a francia irodalomban. Sévigné asszony levelei és Mikes. — Mikes véleménye a levélírásról. — Az „édes néném“ mint művészi alkotás. Hibái. — A levelek részletes ismertetése. Lyrai, elbeszélő, oktató és leíró levelek. A levelek értéke. — Mikes versei.

Elérkeztünk Mikes Kelemen irodalmi működésének koronájához, a *Törökországi Levelek*hez, melynek kéziratán feliratul a következő szavak állanak: *Konstantinápolyban gróf P. . . . E. . . . írott levelei. M. K.**) Miként Arany János a Toldi-trilógiát, Goethe a Faustot, Mikes is úgy szólván egész életén át írta e munkáját, huszonhét éves korától hatvannyolczadik éveig bezárólag (1717. okt. 10. — 1758. decz. 20.) s így benne találhatjuk mindazt, a mi Mikes egyéniségében és életében becses, életese ményeit, tanulságos és gyönyörködtető gon-

*) A kézirat az egrí lyceumi könyvtárban van.

dolatait ép úgy, mint hullatag életéveinek édesbús hangulatát.

Levelleinek egységes tárgya nincs; sok mindenről beszél bennök, a mit érdemesnek tartott arra, hogy legalább néhány szóval megemlítse. A történelem fontos eseményei mellett olykor szóra alig érdemes apróság foglal helyet. Eleinte legtöbbit az emigratio ügyeiről ír, bár körülményes és fejtegető előadásba ritkán bocsátkozik. Gyakran messzeható eseményekről tudomást sem vesz, más alkalommal kevésbé lényegeseket is közöl, ha valamely subiectiv észrevételre, talán épen tréfás ötletre alkalmasoknak látszanak előtte. Előszertettel írja le tapasztalatait, azt a mit látott, hallott s a mit belőlük tanúságul levont; továbbá hozzájuk fűzi olvasmányainak egyes mulattatóbb részleteit, kivonatait, azután egyéni gondolatait, érzelmeit, óhajtásait, a körülötte csendesen, majd rohamosabban hullámzó életből merített benyomásait, egy szóval benső életét, úgy hogy ebben a munkájában legtökéletesebben láthatjuk az ő szeretetre méltó egyéniségét, mint a legbecesebbet, a mi az emigratio ügyei mellett a levelek érdekes anyagában helyet foglal.

A tartalomból ítélve, könnyen meghatározhatjuk, hogy a levelek írásában mely cél vagy célok lebeghettek Mikes előtt. A munkának egységes célja, mely elejétől végig húzódnék rajta, nincs. A tartalomnak folytonos átalakulása arra vall, hogy az eredeti terv

maga is átalakult, többször megváltozott : bővült és szűkült. Mikesnek eredeti célja az lehetett, hogy megírja az emigratio történetét, hogy urának és kísérő társainak szenvedéseit, élményeit, emlékezetét fentartsa, beleszöve a maga életét is, mely 1735-ig urától el nem választható, azután pedig a többi bújdosókéval olvad egybe. Azonban az emigratio nem adott neki elég anyagot, mert már 1720—35 közt alig volt följegyezni valója ; eredeti tervét tehát kibővítette s följegyzéseinek keretébe vonta belső életét, tapasztalatait és olvasmányait, úgy hogy Mikes munkája az ő szellemi életének rövid összefoglalataul tekinthető.

Mikes azon negyvenegy év alatt, melyre levelei kiterjednek, mindössze kétszáznyolcz levet írt, a mi tekintélyes szám, de tekintve, hogy levelei közép nagyságúak, némelyik pedig egészen rövid, nagynak nem mondható. Egy évre átlag öt levél esik. Az átlagos számot némelyik esztendő termelése messze meghaladja, némelyiké pedig jóval alúl marad rajta, sőt vannak évei (1743—45), melyekben tollából egyetlen levél sem folyt. Legtermékenyebb évei 1718 és 1738, melyekben tizenöt-tizenöt levelet írt; legközelebb állanak hozzájuk 1719, 1725—27, 1735, 1737 és 1739, melyekben átlag nyolcz-tíz levelet készített. 1742 előtt tehát alig van éve, melyekben csak egy- két levelet írt; ellenben 1742-től kezdve alig van olyan, melyekben termelése az átlagos számot eléri

és csak az 1757-iki az, melyben meg is haladja. Levélírásbeli termékenysége Mikesnek és az emigrációnak a történetével függ össze. Ha tárgy kínálkozik, gyakran tollhoz nyúl, mint 1718—19-ben, mikor kétség és remény között várják, hogy sorsuk merre dől. Ilyen eseményekben gazdag esztendeje nincs több; de valami tárgy csak mindig kínálkozik, honnan van tehát, hogy 1743 és 45 közt egyetlen levelet sem írt? Talán onnét, hogy vallás-erkölesi irattainak készítése s élete sorsának érdektelensége miatt fel akart hagyni a levélírással, de később ismét visszatért hozzá s bár nem egyszer unalmasan, csak írogatott hol egyről, hol másról. Ez különben összefügg írói termékenységével is, a miről a legérthetőbb tanúságot az teszi, hogy legtöbb munkája fordítás vagy átdolgozás s a leveleken kívül egyetlen eredeti munkája sincs. Írói vénája csekély, keskeny határok közt mozog s hamar kiapadt.

Mint hogy Mikes ezen egyetlen eredeti munkájának fővarázsa éppen a levélformában van, tudnunk kell, hogy ennek az irodalmi alaknak a használatára mi vezette rá? Alapja egyrészt Mikes egyéniségében, másrészt irodalmi ismereteiben van. A levélforma alkalmas a csevegő előadásra, szereti a bizalmas, egyszerű és fesztelen hangot és nyelvet; a gyönyörködtető és tanúságos előadásra egyformán alkalmas, mindenek felett pedig az író lelki világának rajzolására, úgy hogy a bizalmas

Mikes és Sévigné levelei.

levél vallomásnak tetszik, mely az olvasót az író szívének legmélyebb, legtitkosabb körébe vezeti. Úgy tekinthetni tehát, mint két lélek bizalmas társalgását, mely a dévaj, pajzán hangot is megtűri. Ez az irodalmi forma a Mikes egyéniségéhez egészen hozzá illik. Ő is kellemes beszélgető, a ki finom megjegyzéseit, apró történetkéit, elbeszéléseit jóízűen tudja előadni, továbbá ötletes, fordulatosszellem és szereti a bizalmas hangot.

A levélforma használatára a külső alkalmat a francia irodalom szolgáltatta neki, melybe a XVII-ik század első felében Balsac (1594—1654) vitte be; ő utána többen használták s kedvelté tették, különösen Voiture (1598—1648) és Sévigné asszony (1626—1696). E három ismert francia levélíró közt azonban lényeges különbség van. *Balsac* De la Valette bíbornokhoz a közügyekről írt tanúságos leveleket, *Voiture* inkább mulattatni törekedett. Mindkettőnél nagyobb s talán a világirodalom legnagyobb levélírója *Sévigné* asszony, a ki a levélalak természetét leányához, Grignan grófnőhöz írt leveleiben a legsikerültebben találta el. Levelei, melyek gyűjteménybe foglalva csak 1726-ban láttak napvilágot, megjelenésük előtt kéziratban jártak kézről-kézre sokféle másolatban, melyekkel Mikes párisi tartózkodása alatt már megismerkedhetett. Lehetséges az is, hogy Mikes csak 1726 után ismerkedett meg velök s ez esetben neki nem előleges

XI. fejezet.

mintául szolgáltak, hanem ezek után alakította át már elkészült leveleit. Az első eset valószínűbbnek látszik. Azonban bármiként jutott hozzájuk, Sévigné levelei Mikeséire rányomták bélyegüket s *Erődi Béla*, a ki ezt a kérdést röviden vizsgálta, Sévigné hatását abban foglalja össze, hogy Mikes époly meleg szeretettel ír nényének, mint Sévigné asszony leányának, s hogy Mikes francia mintáiból a kedveskedő kifejezések egész sorát átvette s majdnem ugyanazon szavakkal adja vissza; de a tárgyat, tartalmat, hangot Mikes annyira a maga viszonyaiból merítette s annyira a maga esze járása szerint dolgozta fel, hogy levélírói eredetisége kétségen felül áll.

Mikest különben a levélírásban nem valami öntudatlan műérzék vezette. Eljárása öntudatos volt s a levélalakról határozott elméletet alkotott magának, melyet a leveleiben szerte-szét szórt megjegyzésekből egybeállíthatunk. E tárggyal elég gyakran foglalkozik s mintha kissé dicsekednék, hogy ő tudja, milyennek kell lenni a jó irodalmi levélnek.

„Csaknem minden ember ír levelet, mondja, de nem minden tud olyat írni, hogy tessenek. Vannak olyanok, a kik leírják, a mit akarnak mondani, de a csak száraz, sótalan és ízetlen, némelyek pedig a legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik.“ A levélnek tehát tetszetősnek, kellemesnek, ízesnek kell lennie és hogy olyan

lehesen, a levélírónak szeretnie kell azt a kinek ír; kell hozzá nyájasság, ész, az a képeség, mely a csekély dolgot is nagynek mutatja be; kell hozzá kedv, hangulat, mert a levél csak így lesz azzá, a minek Mikes óhajtja, kellemes társalgássá. Érdemes még felemlíteni három szabályát, melyet a legtöbbször pontosan követ: a szomorú levél rövid legyen; a levél nem história, tehát hosszan ne beszéljen el s óvakodjék az elmélkedéstől, mert az könyvbe és nem levélbe való.

Mikes előtt e szerint, a mikor leveleinek megírására határozta magát, az a feladat állott, hogy a felfogása szerint legszebb leveleket írja meg. De miként, kihez? Hisz neki Törökországban senkije sincs, a kivel levelezhetne, a kivel levélben társaloghatna! Képzelt tehát magának egy női alakot, a kihez leveleit intézi, a kinek, mint legbizalmasabb barátjának, búját-baját elmondhatja. Azt képzei róla, hogy grófi család tagja, P E-nek nevezik, Konstantinápolyban, Pérában lakik és gyermekei vannak, a kiknek nevelésével foglalkozik. Ez a képzelet alak az *édes néném*, a ki a Mikes-irodalomban úgy szólván mythikus lényyné vált, pedig az író képzeletében született s az író csak el akarja velünk hitetni, hogy valóban élő alak. Mikes feladata tehát az volt, úgy rajzolni, hogy nem csak az ember, nem csak a nő, hanem az egyén képe is kidomborodjék

benne, ne csak általános vonásokban lássuk, hanem egyénítve is.

Ez lényegében művészi feladat, miként oldotta meg Mikes?

A felállított rokonság révén nénjével szemben a kedveskedő, a becéző megszólításoknak egész sorával él. Legtöbbször édes néném-nek szólítja, máskor csak néném-nek, jó néném-nek olykor bizalmaskodva ked-nek. Rendesen magázza, ritkán tegezi, néha meg kegyelmedezi, mint „a kinek parancsára egyet-más történik.” A rokoni hízelkedésnek és tréfálkodásnak legtöbb teret a levelek befejezése nyújt s Mikes majdnem minden levélben más-más ötlettel s hízelgő szóval válik meg tőle, úgy hogy néha a keresettség hibájába esik.

A tréfa és udvariaskodás mellett sokat beszél iránta érzett szeretetéről s ennek bizonyosságául nem csak ő ír gyakran, hanem nénjét is folyton buzdítja a levélírássra. „Ha minden levelemben nem írom is, mondja, hogy szeretem kedet, már azt kednek tudva kell tartani. Esztendőben tizenkétszer ha megújítjuk egymás között az ígéretet, elég; mert minden levélben azt írni, szeretem kedet, szeretem kedet, sok volna és végtére úgy hozzá szoknánk, hogy azt sem tudnók, mit írunk. A mi ritkább, a kedvesebb, — de nem mindenben, mert ha gyakrabban írna ked, az kedvesebb volna.” Ennél jobban már nem is szerethetné nénjét, mert „ha csak egy lóttal többet nyomna a sze-

retet, több volna az atyafi szeretetnél.“ De nénje sem marad adósa s Kelemen előtté nem kellett, hanem kellemetes; leveleit ő is oly hangon írja hozzá, hogy majdnem úgy látszik, hogy „több vagyon köztük az atyafiságnál.“ Azonban az atyafiság csak összeköti, de nem háborítja meg szíveiket, attól ők ehetnek-ihatnak jóízűen, nyugtalanságot nem okoz nekik.

Ily nagy szeretet mellett nem haragudhatnak meg egymásra, pedig „a barátságban egy kis veszekedés olyan jó, mint az étékben a bors. Mindazonáltal, írja, hagyjuk el az olyan borsolást és éljünk egészségben, mert én a csendes barátságot szeretem.“ Néha mégis megesik, hogy nénjével, a ki tudósításokat, híreket küld neki Konstantinápolyból s kérdéseket tesz föl, melyekre feleletet vár, Mikes haragos feleletet írat magának; máskor pedig megbíráltatja hozzá írt leveleit, tanácsot ad neki gyermekeinek nevelésére, véleményt cserélnek, de soha sem haragosan, hanem édes szeretettel. Realis jellegű bizalmaskodásaiban annyira megy vele szemben, hogy sikamlós tartalmú levelet is ír neki, de oly kedveskedve, hogy nem neheztel meg érte — az olvasó.

Felsorolunk még néhány realisabb tartalmú vonást, melylyel Mikes nénjéhez való viszonyát rajzolja. Kedveskedő gondoskodással ajánlja figyelmébe, hogy vigyázzon egészségére s óvakodjék a pestistől. Első leveleiben arról is gondoskodik, hogy nénje ismeretségbe jőjjön a

bujdosókkal s barátságba hozza a Pérában lakó Bercsényiékkel. Bőjükderéből és Jenikőből több ízben maga is belátogat hozzá Pérába s viszont néniével látogatást tétet Jenikőben, a Bosporus partján, a hol a május hónapot különben is tölteni szokta. Bár ő is vele lehetne, veti utána Mikes, mert nála „mind jobb ágya vagyon, mind többet eszik, mind többet nevet,“ mint a bujdosók közt.

Különösen sokat ír levelezésükről. Nénjéhez írnia a legnagyobb gyönyörűsége, mert a „hajlandóság“ viszi rá; ép oly gyönyörűség olvasnia nénije leveleit is, mert azok „nádméz-es tintával“ vannak írva. Leveleit rendesen rövidnek találja s mindig sürgeti, hogy gyakrabban írjon. „Ha az idő annyira elhányt-vetett egymástól, a mennyiben tölünk lehet, álljunk bosszút rajta és ha másképen nem lehet, az írással beszéljünk egymással.“ Ha nénije késik a válaszzsal, háladatlanak, restnek nevezi és szemére veti hanyagságát s mentetegetődzés esetén „édes bosszúállással“ fenyegeti. Leveleivel is gondosan bánik, minden esztendő kezdetén rendbe szedi, — a maga leveleire értsük-e? — míg az övéit „meg kell égetni, vagy akármi szükségre fordítsa ked, nem bánom,“ mondja tréfásan.

Kitűnik ezekből, hogy az „édes néném“ alakja elég művésziesen van megrajzolva; azonban Mikesnek minden gondossága mellett is, melyet alakjának megteremtésére fordít, hé-

zagok és ellenmondások mutatkoznak benne, melyek nagy részt onnan származnak, hogy Mikes nénje alakját nem egy huzamban, hanem töredékesen, nem tervszerűen, hanem ötletesen állítja elének; más részt abból, hogy Mikes a levélírással néha oly helyzetbe jön, hogy nénje alakja merőben fölöslegessé válik.

Első leveleiben, szinte Rákóczi Ferenc haláláig, kifogyhatatlannak látszik a kedveskedésben s ezt annyi gonddal, annyi ügyességgel teszi, oly bizalmas, természetes módon, hogy nénje létében kételkedni eszünkbe sem jut. Rákóczi Ferenc halála után e nagy gondoskodás és szerető figyelem erősen megeszappan, sőt 1743—45 közt a levelezés is megszakad, de Mikes egy szóval sem tartja szükségesnek mentegezni magát figyelmetlenségeért és hosszas hallgatásáért, sem későbbi, nem egyszer unalmas hangjáért. Ekkor kedveskedése csak ennyiből áll: ezzel maradok kegyelmednek, az egészségre vigyázni kell, jó egészséget kívánok stb. Némelykor még a megszólítást is elhagyja s levele száraz naplójegyzetté sülyed. Tréfái bágyadtakká, kedvetlenekké lesznek, az új esztendei üdvözetek elmaradnak és a mi igazán nagy figyelmetlenség tőle, nénjét Rodostóból soha meg nem látogatja. Szomorúságában immár nem sokat törődik nénje képzelt alakjával s csak a formáság kedvéért tartja meg továbbra is.

XI. fejezet.

Ha Mikes leveleiben a szereplő történeti alakok jellemzését nézzük, lehetetlen észre nem vennünk, hogy Mikes néhány vonással mily találóan egyéníti őket, mint Beresényit, feleségét és Zsuzsikát. Élethűségükben majd nem megszólalnak. De a néne alakját nem tudja élesen egyéníteni. Azt látjuk, hogy erdélyi származású, grófi rangja van, eszes, kedves asszony; csak hogy mind ezek nem egyéni, hanem általános vonások. Szeretnők tudni miért van Perában? Él-e férje? Száműzött-e? Miért nem megy haza Erdélybe? Gyermekai, a kik negyvenegy év alatt, mely időre a levelezés terjed, felnövekedtek, miért soha nem érintkeznek Mikessel? Hogy van az, hogy állandó jó egészségnak örvend? Mennyi idős? Kikből áll társasága? Így szaporíthatnók még tovább is a kérdéseket, melyekre feleletet Mikestől nem kapunk, pedig hogy a néne alakja érthetővé váljék előttünk, mind ezeket tudnunk kellene. Aztán még más hibák is fel-feltünedeznek. Mikes az által, hogy egyháztörténeti kérdéseket tétet fel magának, a néne alakjának valószínűségét csökkent, hiszen nénje a feltett kérdésekre azon ismerős papoktól, kikkel érintkezett, könnyebben kaphatott volna feleletet. Hiba az is, hogy konstantinápolyi eseményeket ír meg neki, holott nénje azokat láthatta, tapasztalhatta. Ilyenkor Mikes tréfára veszi a dolgot s nénjét így dorgálja: „Hiszen szégyenlem én azt, édes néném, hogy nekem kell a császári városban

történt dolgokat megírnom. Ha csak örökké otthon nem ülnénk, több híreket is tudnánk . . .“ Mikes, hogy ezt a fonák helyzetet elkerülje, más alkalommal ahhoz a fogáshoz folyamodik, hogy nénjét elúztatja, mint a konstantinápolyi lázadáskor (1731) Drinápolyba, III. Achmed bukásakor (1731) pedig Paphlagoniába. Abban is kevés a valószínűség, hogy nénye, ki oly régóta van Törökországban, a török szokásokat nem ismeri s nagy érdeklődéssel várja, Mikesnek a török szokásokat ismertető leveleit.

Az apróbb hibák nagy számából álljanak itt még a következők. Mikes 1740-ben a török fővárosból haza térvén, nénjének megírja, mit tett ottan. Miért nem mondta el szóval? Egy más alkalommal Mikes Konstantinápolyból írt levelet nénjének — Konstantinápolyba, a hol pedig több napon át időzött; és a következő levélben Drinápolyból írja meg neki, mikor jött el Konstantinápolyból, holott a nagy rokonai szeretet megkívánta volna, hogy személyesen búcsúzzék el tőle. Azt is a kisebb hibák közé soroljuk, hogy Mikes oláhországi és moldvai időzése alatt azon városba „igazítatja“ nénye leveleit előre, hová később ment, noha talán maga sem tudta mindig, hová fog menni és nem jut eszébe, hogy a gyarló török postaviszonyok mellett nem valószínű, hogy ilyen előre igazított leveleket kaphatott volna nénjétől.

Ismételjük, hogy a Mikes és a néne vi-

szonyában, valamint a néne alakjának művészi kivitelében sok hiba és következetlenség található, a néne, mint művészi alkotás, a leveleknek csak is első két harmadában élvezhető igazán s mindenek felett az egyes levelekben; de ezekben is több helyt mesterkéltnek látszik és a hang néha annyira egy csapáson jár, hogy az olvasó a következendőt jőformán előre tudja.

Mielőtt e ponttal végeznénk, egy kitérő észrevételt kell tennünk, mely azon sokat vitatott kérdésre vonatkozik, hogy az „édes néném“ élő alak volt-e vagy nem, bár e kérdésnek újabb megrostálásába fölöslegesnek tartjuk bele menni. Álláspontunk a föntebbiekben minden kétséget kizárólag körvonalozva van: előttünk nem kétséges, hogy a néne alakja csak a phantasia alkotása. Csak arra kívánunk figyelmeztetni, hogy e felvétel nélkül a levelekben a Mikes és nénje közt rajzolt viszony és helyzet érthetetlen és ellenmondásokba vezet; míg annak fölvételé, hogy a néne alakja a művészi képzeletnek egészben véve sikerült, de több tekintetben hibás alkotása, mindent megmagyaráz. S ha életrajzi szempontból sokat érne is annak biztos tudata, hogy Mikesnek Konstantinápolyban volt egy nénje, a kivel negyvenegy éven át boldog barátságban és meghitt levelezésben állt, a mi neki magános életében egyetlen vígasza volt; maga a munka, a *Törökországi Levelek* és az irodalmi forma mit sem

nyernének vele, az ellenmondások és következtelenségek akkor is megmaradnának s a mű nem lenne tökéletesebb. De ámitónak nevezni Mikest, a miért egy képzelt alakhoz intézte leveleit, nem szabad; különben minden költő ámitó volna, mert a költő csak látszatot nyújt, melyet elfogadhatóvá a belső igazság tesz. Mikor a néne alakját megteremti s művészileg rajzolja, Mikes is költő, a kinek az a feladata, hogy alakját a belső igazság által valószínűvé tegye; tehát ő nem ámitó, de mi se legyünk hiszékenyek s a költői alkotás sikere ne tereltesse velünk a kérdést oly térre, melyen tudásunk megfeneklik s az értékes alkotás érthetlenné lesz.

Térjünk a levelek részletes ismertetésére.

Általánosságban igaz, hogy Mikes magáévá tette és követi Sévigné elvét, mely szerint a jó barátok közt szabadjára kell bocsátani a tollat, hadd menjen, a mint neki tetszik; Mikes is szabadjára ereszti és sok helyen szökell, csapong nem korlátozva semmi által.

Legjobban kitűnik ez azon, *lyrainak mondható leveleiben*, melyekben túlnyomólag hangulatainak ad kifejezést. Ezekben a Mikes szeretetre méltó egyénisége áll előttünk, a ki tréfál, adomáz, szellemes megjegyzéseket tesz, vidámságból átesap a komoly hangra; itt Mikes uralkodik a tárgyon és a tárgy soha sem rí ki a hangulatból és az előadott történet mintha csak arra szolgálna, hogy Mikes szellemét, ked-

vességét, társalgó ügyességét ragyogtassa rajta. Az a sok dicséret és magasztalás, melyben Mikest írónk részesíteni szokták, főként ezen leveleire vonatkoznak; bennök találjuk enyelgő hangját, pongyola s mégis szép stilusát, szökellő gondolatmenetét, kellemes ötletességét, tréfáit és itt-ott humorát. Lyrai hangú leveleket főként az első harmincz között találhatunk nagyobb számmal, a későbbiek közt ritkábban; valamennyi közt leglyrikusabb az utolsó (207. l.), melyben a tenger mormolását magánosan hallgató Mikes rebegi el oly annyira szomorú érzelmeit. Minő sötétnek látja az emberiség sorsát! Olyan, mint a halálra ítélt rab, a ki nem tudja, mikor viszik ki halálra. Változik a világ, változnak a bújdosók is, míg el nem hálnak. Bár jönne már a halál, mely megváltaná a bújdosástól. De „ne kívánjunk egyebet az Isten akaratánál, kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvösséget és aztán megszűnünk a kéréstől, mind a bűntől, mind a bújdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.“

Az ily lyrai hangú levélhez első sorban alkalmas tárgy szükséges, ennek híján az írónak magából kell megteremtenie a hozzá szükséges anyagot és hangulatot. Mikest a tárgynak kellett lelkesítenie, különben könnyen esett szárazságba. Már 1720 után emlegeti, hogy nincs mit írnia; lyrikus hangú levelei fogynak s bennök mind jobban előtérbe lép az elbeszélő elem, — ezek az *elbeszélő levelek*, melyekhez

a tárgyat a saját sorsukon kívül oktató és gyönyörködtető olvasmányai s olykor még szóbeszédbeli történetek — Mikes szerint „te-mondák“ — is szolgáltatnak. Közbeszött történetei még többször életsorsukba vágnak, mint a harmadik levélé, melyben Rákóczi látogatását a kajmakannál oly jóízű hangon beszéli el; de elbeszélései a leggyakrabban más életkörbe nyúlnak át s néha szárazak és unalmasok. Igen sokszor csak az olvasmányjaiból kivett részleteket szövi leveleibe, minők Kroesus, Osiris, a samosi király, a jószívű leány, don Antonio, egy római császár, Irene stb. története, melyeknek változatos és érdekes eseményeiből a későbbi költők közül többen merítettek tárgyakat. E történeteket Mikes a legkülönbözőbb helyekről szedhette össze, melyek ma még ismeretlenek; csak annyit tudunk, hogy Gomeznéből, Boccaccio-ból és Bandelloból vett át egyes részleteket, a többiek forrásának feltalálására csak a véletlen vihet. Az elbeszélések feldolgozásában Mikeset rendszeren erkölcsi czélzat vezeti s mintegy példázatokban akarja megvilágítani a jószívűséget, kegyetlenséget, bosszúállást, kevélységet, kapzsiságot s más erkölcsi tulajdonságokat. Olykor csak párhuzamok kedvéért vannak közölve. Előadásukban Mikes a levélírás természetéhez szabja magát s kellemetességre törekszik. Elbeszélő természetű leveleket elég nagy számmal írt s legtöbbször a 43-ik és a 100-adik közt találhatók.

Külön csoportba vesszük *oktató leveleit*, melyekben a Mikesnél gyakori oktató elmélkedés czélzatosan lép előtérbe. Tárgy szerint ismét több csoportba oszthatók. Némelyekben komoly egyházi és egyháztörténeti tárgyakról (a püspökökről, a máltai és a templomos vitézokről, a keresztényekhez átment pogány szokásokról stb.) emlékezik meg s előadásának komoly hangjába szívesen vegyíti a tréfa s pajzánság csengő kacaját; olykor hasznos, gyakorlati ismereteket közöl, mint a selyembogárról, a gyapottermelésről és az elefántról. Ebbe a csoportba számítjuk a török szokásokról írt leveleit is (172—192. l.), melyekben a törökök vallási életét, romlott társadalmi és állami viszonyait tárgyilagos, de száraz s csaknem unalmas hangon ismerteti; s ide kell sorolnunk azokat is, melyekben valamely erkölcsi tantételről, pl. az anyai szeretetről vagy a hálátlanságról elmélkedik. Oktató levelei az elbeszélőknél jóval nagyobb számban vannak.

Utolsó csoportba vesszük *leíró leveleit*, melyekben Rodostóról, Jenikőről s más alkalmas tárgyakról nyújt szemléletes és élénk képeket. Leírásai általában nagyon élvezetesek, akár komoly hangon, akár vidáman ír le, hogy szinte sajnáljuk, hogy e nemű levelei nincsenek nagyobb számmal; köztük is talán a legsikerültebb az, a melyben drinápolyi lakását rajzolja le. A derűs humor ragyogó csillámaival hinti be a tárgyakat, melyeket képzeletünk

elé varázsol: a négy kőfalból álló fatáblás kis házat, melyen a szél szabadon ki- és bejárhat; a papiros ablakot, melyet az egerek és patkányok vacsorára elköltenek; a kis faszéket, a földre terített ágyat és a kemenczét, mely egy cseréptáiban égő kevés szénből áll. „De azt ne gondolja ked, — teszi hozzá szeretetre méltó és böles megnyugvással, — hogy mind ezek után én legyek legméltóbb a szánásra; mert tíznek sínesen egy faszéke, se olyan ágya, mint nekem, se csak fatáblája is az ablakjokon. A hó lengedezve bemehet az ágyakra, de lehet-e ágyának híni egy leterített pokróczot? Ilyen palotákban lakunk ám mi! De a reménység igen szükséges lévén az embernek és olyan szükséges, mint az eledel, a rossz házban lakván mostanában, azt reméljük, hogy még jókban lakunk. Megérjük-e még aztat?”

Teljesség kedvéért megemlékezünk Mikesnek azon leveleiről is, melyekben csak naplószerű jegyzetek foglaltatnak a török vezérek rohamos emelkedéséről és bukásáról mintegy leltárszerű felsorolásban. Ezekben úgy tetszik, mintha kiapadt volna Mikes levélírói talentuma; semmi kellemes hangulat, semmi szellemesség bennök, hanem annál több kedvetlenség, tompa közöny. Mikesnek azonban nem a tehetsége, hanem a jó kedve fogyatkozott meg, látható az élete végén, rokonaihoz írt leveleiből, melyek szépségben fiatal korának legjobb leveleivel versenyeznek. Minthogy *naplószerű levele* ál-

XI. fejezet.

talában kevés van, ezek az egész gyűjteménynek mulattató és kellemesen oktató hatását és értékét csak kis mértékben csökkentik.

Pedig a levelek értéke nagy — irodalom történetíróink egyhangú véleménye szerint. És méltán. Történetírásunkat tekintve e levelek majdnem kimerítő forrásul szolgálnak a Rákóczi-féle emigratio török-földi életéről, a melyet más források kiegészíthetnek, egyes pontjaiban felvilágosíthatnak, de nélkülözhetővé nem tesznek, mert ha politikai életük belső titkaiba nem vezetnek is be bennünket, a bujdosók külső életét elég részletesen és — a mi fő — hitelesen írják le. Csak hogy e levelek nem csak történelmi forrás, hanem egy léleknek vallomásai, melyekben érdekes anyagot találhat a psychologus is, a ki bele merülhet egy rokonszenves lélek vizsgálatába s annak mozgalmait izről-izre szemlélheti. De élvezetet és tanulságot meríthet belőlök mindenki, mert miként Toldy Ferencz mondja, bennök az elme és az érzület összehangzatos szövetsége, erkölcsi súly, gyönyörködtető és erkölcsi erő található, mely értékét mind addig meg fogja tartani, míg a magyar elme a valódi szép és jó iránt a fogékonyságot el nem veszti. E szavaival Toldy a *Törökországi Levelek* paedagogiai értékét is kiemelte, melyet hogy jól megbecsült, mutatják középiskoláink, melyekben Mikes levelei a kedvelt olvasmányok közé tartoznak. Legfőbb értékük mégis irodalmi jelességükben van, a mennyiben irodal-

Mikes versei.

munkban első és művészi példányai a levélformának, a melyben Mikes mind máig legkiválóbb levélíróinkkal versenyez.

Mielőtt azonban a levelek ismertetését elhagynók, álljunk meg még egy pillanatra s vessünk egy rövid pillantást azon *versecskékre* is, melyeket Mikes a *Törökországi Levelekbe* itt-ott közbe szúrt. Mint költőt nem fogjuk őt magasztalni s nem követjük egyik életrajz-íróját, a ki Mikes homlokát a prózaíró koszorúja mellett a költői babérral is ékíteni kívánta. Csak azért emlékszünk meg róluk, mert versecskéit Abafi összegyűjtötte*), méltatással látta el s itt-ott jelszóvá lett, hogy Mikes költő is. Véleményünk szerint azonban versei sem életrajzi sem költői szempontból nem érdemelnek figyelmet, életrajziból nem, mert nincs bennök semmi, a mit Mikes a *Törökországi Levelekben* szebben és jobban meg nem írt volna; költőiből nem, mert nincs bennök — költészet. Csak az elfogult rokonszeny mondhatja, hogy Mikesben költői érzék volt, csak a tolmácsolási tehetség hiányzott belőle s merész föltevés állítani, hogy Mikes, ha „a természet költői fogékonyságával (?) arányos forma érzékkel (?) ajándékozza meg, bizonyára örökbecsű pontusi, illetőleg mármorai elegiákkal“ gazdagította volna költészetünket. Mellőzve, hogy a költői érzék, a költői fogékonyság és a formaérezék még

*) Abafi L., Mikes Kelemen. 140—152. l.

XI. fejezet.

nem elégségesek az örök becsű költői művek alkotásához, Mikesnek minden sorából kiérzik, hogy ő prózairó és nem versköltő. Képzelete szegény, költői conceptiója nincs és a tárgy által benne felkeltett érzelmeket és gondolatokat sem megtalálni sem költőileg kifejezni nem tudja. Versei közt egyetlen egy sincs, mely több volna a didaxisnál. Rodostója száraz, unalmas leírás, melynek tartalmát prózában sokkal kelleme-
sebben, szinte művésziesen adja elő. Se hangulat, se költői nyelv, se kép, se compositio nincs benne. A bujdosásukról, reménytelen életükről, a kegyelem-kenyérrel szóló kis darabok is pusztá reflexiok; szerelmi versei jó formán tréfás rigmusok s épen nem áll, hogy a szerelem epedéseit sikerülten írja le. Legjobb versei nem többek egy-egy tantételnél s külön-külön ép oly kevéssé tesznek hatást, mint együttesen. Mikes helyesen ítél magáról, mikor azt mondja: „Én soha sem voltam a Parnassus hegyén.“

XII.

A *Törökországi Levelek* keletkezésének kérdése. — Az első és utolsó stádium. — A naplózás nyomai. Egyes adatok. — Mikes hogyan szerkesztette meg leveleit? A levelek dátuma. — A többszörös átdolgozás nyomai a levelekben. Az 1—35 levél retrospectív jellege. — A levelek hosszú időn át készültek. Alapgondolat és alaphang. A hangulat változása a levelek csoportjai szerint. Műfaji meghatározás.

A *Törökországi Levelek* irodalmi értékére — mint már kiemeltük — annak a kérdésnek, hogy miként keletkeztek, nincs semmi befolyása, mert azok összeségükben önálló munkának tekintendők, melynek értékét, függetlenül a keletkezés kérdésétől, a belső tartalom és az irodalmi forma jelességei szabják meg. De mivel a mű keletkezésének vizsgálata az író lelkébe mélyebb bepillantást enged s mivel a *Törökországi Levelek* keletkezésének kérdése irodalomtörténeti fontosságra emelkedett, érdemesnek tartjuk vele részletesebben foglalkozni.

XII. fejezet.

Alaptételül azt kell elfogadnunk, hogy a forma, melyben a mű előttünk áll, a munkának nem az első, hanem végső formája, melyet csak többszörös átdolgozás után nyert; továbbá hogy ha a mű keletkezésével tisztába akarunk jönni, fel kell kutatnunk azt az első formát, melyből kiindulva a levelek létre jöttek. E czélból föltételezzük, hogy Mikes Kelemen épen úgy, mint Rákóczi Ferencz környezetének más tagjai, mint Beniczky Gáspár és Sz. Király Ádám, Rákóczi és a bujdosók életének nevezetesebb mozzanatairól és a saját élményeiről naplót vezetett. Első lépésünk tehát az lesz, hogy a levelekben a naplózás nyomait kutatjuk.

Valóban a levelekben a naplózás nyomai a levelek keltének és az elbeszélt események viszonyának vizsgálatából elég világosan kitűnnek; természetesen, hogy ezélt érhessünk, az eseményekről a levélformát le kell hántani s az adatokat a maguk szárazságában, a maguk meztelenségében kell tekinteni. Ezen az úton igazolva látjuk azt a régi igazságot, hogy a naplózó és a levélíró az adatok feljegyzésében nem egyformán járnak el. A napló minden egyes dátuma egy-egy napnak a történetéről számol, úgy hogy az esemény és a följegyzés ideje — egy; ellenben a levélíró legtöbbször egész természetesen — későbbi keltezés alatt több napról, talán hetekről, hónapokról tudósít és közül retrospectív képet. A levélíró ez eljárás-

A naplózás nyomai.

tól csak abban az esetben tér el, ha valamely történetnek minden egyes, még napi mozzanatairól is tudósítást kell küldenie, a mi azonban Mikesnél semmiképen nem forog fenn.

Ebből a szempontból vizsgálva Mikes leveleit, mondhatjuk, hogy majdnem minden levelében megtaláljuk a keltezett napnak eseményét, melyből kiindulva s a melyhez kapcsolva mondja el azt, a mit jónak lát; sőt tovább menve állíthatjuk, hogy a melyik levélben napi eseményt nem registrál, abban vagy valami időhöz nem kötött, subiectiv, talán valamely tanulságos dologról szól vagy általán semmi érdemleges mozzanatot nem ad elő. A naplózás nyomai az első 31 levelében pl. a következőkben láthatók.

1717. okt. 10. Mi ideérkeztünk *ma* szerencsésen.

Okt. 21. *Ma* a tatár kám látogatására mene a fejedelem.

Nov. 29. *Ma* a hatalmas fővezér ide érkezett a táborból.

Decz. 10. *Ma* küldött a szultán a fejedelemnek egy francia köntöst.

Decz. 17. *Ma* a vezér izené urunknak, hogy jó szívvel látná, ha hozzája menne.

1718. jan. 4. *Ma* a császár portáján voltunk.

Márcz. 15. *Ma* reggel szemben volt urunkkal a spanyol követ.

Május 9. *Ma* a kajmakán vezér lett.

Június 6. *Ma* a vezér megindult Sophia felé.

XII. fejezet.

Aug. 15. *Holnap* megindulunk a császári város felé.

Aug. 25. Ide (Jenikőbe) érkezünk *tegnap*.

Okt. 22. *Tegnap* a konstantinápolyi kapu elejébe mentünk lóháton.

Decz. 16. *Tegnap* ideérkezett Bercsényi úr.

Mindezek kétségtelenül a naplózás nyomai s nem mindenik tartalmaz oly fontos eseményt, melyet rögtön, még az nap levélbe kellene foglalni és elküldeni.

Mikes olykor több nap eseményét foglalja egy levélbe, de a napló nyomai az ily levelekben is észrevehetőek. Például szolgálhat a Rodostóba érkezés első napján kelt levél, 1720. ápril. 24-éről, mely nyolcz napnak a történetét öleli fel. Ily formán:

Jenikőből 16-ikán indulánk meg.

Másnap (17) estve indulánk jó széllel az Insula Principum mellől Rodostó felé.

Harmadik napon (18) a herakleai portusba érkezünk. A kapicsi basa pedig előre Rodostóba mene, hogy rendelést tenne a szállások iránt és mindaddig itt kellették nekünk maradni.

21-ikén a basa tudatja, hogy a szállások készen vannak.

Ma (24-ikén) öt óraker reggel megindulánk és 11 óraker délelőtt Rodostóba érkezünk.

Hasonló módon a legtöbb levélben kimutathatók a napló nyomai, a melyek alapján az egyes levelek készültek, valamint az is, hogy ez a naplózás olykor egészen részletes, sőt

A levelek szerkesztése.

fontos eseményeknél a napnak különböző szakaira is kiterjed, a mint az látható Rákóczi Ferencz betegségének és halálának részletes leírásában. Mikes néha egyes tárgyakról is részletes feljegyzéseket tesz.

A kérdés további vizsgálatában egy lépéssel előbbre visz bennünket annak kiderítése, hogy Mikes a napló tisztán látható adataiból az egyes leveleket miként szerkesztette meg? Minthogy hihető, hogy Mikes leveleit — részben vagy egészben — több ízben átdolgozta, a föltett kérdés kiderítése föltétlen bizonyossággal csak akkor volna lehetséges, ha a levelek első fogalmazványai előttünk feküdnének, így meg kell elégednünk azzal, hogy általában valószínűsége juthatunk és a teljes bizonyosságot csak egyes esetekben mutathatjuk ki.

A levelek szerkesztésében Mikes többféle módon jár el. A legtöbb esetben a keltezett nap eseményét, melynek megörökítésére a levél készült, részletesen elmondva, tetszetős köntösbe öltöztetve röviden elbeszéli; némely esetben több nap történetét foglalja össze és retrospectiv képet ad; máskor kilátást nyújt a jövőndöbe; néha ismét valamely eseménynyel kapcsolatban eszmetársulás útján fellépő gondolatait közli; végül a történethez gyakran hozzá fűzi a világtörténelmi eseményeket, eleinte csak a reájuk vonatkozókat, később válogatás nélkül mindazokat, melyek tudomására jutottak.

XII. fejezet.

Azonban a levelek kelte és a levélírás ideje, a mint az a legtöbb esetben valószínűséggel, de olykor teljes bizonyossággal is megállapítható, nem esik össze; azaz az elbeszélte események igaz voltában megbízhatni, de a levelek később íratlak, mint a hogy a keltezés mutatja. A sok közül kiemelve egyet, valószínű, hogy nem a kelet napján írta a Rodostóba való utazásról is megérkezésről szóló levelet. A levél dátuma és a megérkezés napja 1720. ápril 24. A levelet tehát Mikes állítólag a megérkezés napjának estéjén írta volna. De mi valószínűsége van annak, hogy Mikes a fárasztó utazás után, a mikor rájuk szakad az elhelyezkedés gondja és kellemetlensége — s épen ő reá, a belső kamarásra, — este 11 órakor (holott más levelei szerint már 10 órakor alszik!) hozzá ül a levélíráshoz, részletesen elmondja az utazás mozzanatait, elmélkedik a gályáról és a rabok sorsáról, leírja lakásuk fekvését, a város lakosait nemzetségek szerint s még mind ennek tetejébe jóízűen adomázik? — Hasonlóképen utólag írt és keltezett levélnek mondható a Rákóczi betegségéről szóló levél, mely 1735. márcz. 25-ikéről kelt. Azt írja benne, hogy Rákóczi olyan sárga, mintha „egész vére sárrá változott volna.“ Kétségtelen, hogy ezt a levelet Mikes akkor írta, mikor Rákóczi tetemének bonczolásából kiderült, hogy gyomra és vére tele volt bélsárral, a mit Mikes a főntebbi levél kelte után körülbelül csak egy hó (ápr. 16)

A levelek szerkesztése.

mulva tudott meg; tehát a későbbi tény ismerete befolyásolja az utólag megírt, de előbbi dologra vonatkozó ítéletét s ebből magyarázható, hogy Mikes egyes leveleiben a jövőndőt oly biztosan megjósolgatja.

Ezen leveleken kívül, melyekben az utólagos keltezés és szerkesztés csaknem teljes valószínűséggel megállapíthatók, vannak olyanok is, melyek az utólagos keltezést és későbbi megírást föltétlen bizonyossággal igazolják. Némely levele hónapokkal, sőt félévvel később keletkezett, de bizonyára van olyan is, mely végleges formájában csak évekkel később jött létre. Abafi Lajos, de főként Császár Elemér ugyanis kiderítették, hogy Mikes a világtörténelmi eseményeket csak találomra kapcsolja össze a napló adataival. Már az feltűnő, hogy rájuk nézve nagyon is fontos eseményeket csak hosszabb idő mulva jegyez fel; például Savoyai Jenő belgrádi diadalát, mely 1717. aug. 16-ikán történt, csak október 21-ikén említi; az 1718. július 21-ikén megkötött passzaroviezi békéről csak aug. 15-ikén tudósít; pedig mind ez esetekben a bújdosók az esemény színhelyétől nem voltak távol. Máskor viszont a távol történt eseményekről aránytalanul rövid idő alatt tudósít, mint Daun tábornoknak 1757. nov. 22-ikén nyert diadalát már (!) hét nap mulva ismeri s megírja, a mi az akkori posta viszonyok mellett teljességgel lehetetlen. Hogy a világtörténelmi események közlésével mennyire köny-

XII. fejezet.

nyelműen bánik el, mutatják még a következő tények: az acheni békéről már ápril 15-ikén tudósít, holott épen hat hónappal később (okt. 18.) köttetett meg és 1756. ápril 30-ikán már tudatja nényével az angol-francia hadüzenetet, holott csak augusztusban következett be.

Mindezen tények világosan mutatják, hogy Mikes — a leírt eseményeknél sokszor jóval később — miként szerkeszti meg leveleit. Nem lehetetlen, hogy némelyik tévedése onnét származik, hogy leveleit többször átdolgozza, javíthatja; a mi főként leveleinek első két harmadán érzik. Az átdolgozás abban áll, hogy Mikes a levelekbe egy-egy adomát, tényt betold vagy belölkö valamit kihagy, bővit és rövidít; azonban az utolsó levelek ily átdolgozáson aligha mentek át, vagy ha igen, az sokkal kisebb mértékűnek mondható, mint az első leveleké, melyek a későbbiekénél minden tekintetben sikerültebbek.

A többszörös átdolgozás nyomait, főként a rodostói tartózkodás előtt írt levelekben láthatjuk. Ennek megítélésében tekintetbe kell venni, hogy Mikesék nem azért mentek Törökországba, hogy ott maradjanak, hanem hogy hadakozás útján hazájukba visszatérjenek. Minek írt volna tehát Mikes már Gallipoliban vagy Drinápolyban törökországi leveleket? De minek írt volna Jenikőből is, holott ez időben még abban a szándékban vannak, hogy Franciaországba visszatérjenek? A levélírás gon-

Retrospectiv jelleg.

dolata csak akkor foganhatott meg lelkében, mikor Törökországban való maradásuk már bizonyos volt és akkor kezdte a naplójegyzeteket levélformába foglalni. Ez az idő a rodostói letelepedéssel esik össze, tehát az első 35 levél nem előbb, mint csak Rodostóban készült.

Ennek igazságát az is mutatja, hogy e levelekre a történetírás retrospectiv jellege háttározottan rá van ütve. Szinte teljes bizonyossággal megjósolja a csakugyan be is következő jövőt, oly biztos hangon, a minőt csak a már bevégzett tény ismerete és tudata gyakorolhat reánk. Már 1717 nov. 7-ikén, a mikor a békekötésnek még híre sem volt, megüti a reménytelenség hangját s biztosra veszi, hogy a török megbékéllik, ők pedig Törökországba maradnak; és ezt a hangot halljuk szüntelen, mindig fokozódó valószínűséggel meg-meg újulni mindaddig, míg a békét csakugyan meg nem kötik s ők Drinápolyból, hol a békekötésig tanyáztak, elindúlnak Bőjükderébe. Minthogy ezután Rákóczinak az volt a vágya és reménye, hogy Franciaországba visszatérhessen, kegyetlen bizonyossággal jósolja meg, hogy nem lesz belőle semmi; sőt 1719. július 16-ikán már azt jövendőli, hogy Jenikőben sem fognak megmaradhatni és jóslata csakugyan beteljesül, mert őket Rodostóba helyezik át.

A jövendőnek ez a biztos látása tehát, mely a későbbi levelekben is sokszor előtérbe lép, csak onnan van, hogy Mikes a már ismert

XII. fejezet.

tények hatása alatt teszi jóslatait. De ha ez a tény kétségtelenné is teszi a levelek szerkesztése módját és a levélírás kezdetének idejét, ahhoz, hogy a levelek hány részletben készültek, kulcsot nem igen nyújt. Egyes jelekből következtethető, hogy hosszú idő alatt készültek; de az, hogy nagyobb időközökben ugyanazon történeteket többször is elmondja és hogy ugyanazon idézeteket munkájába több ízben beleszővi; hogy olykor egymáshoz közel álló levelek*) tartalmát jó formán ismétli; hogy Jassyban, hol bőven volt ideje, emlegeti a levélírást, mint a mivel tölti idejét, hogy továbbá szembaja alatt nem írhatott leveleket s hogy ez időbeli levelei csak később kelhetek: mind ezek, mondjuk, az egyes csoportok keletkezése idejének megállapítására biztos támasztékot nem szolgáltathatnak. Sőt azt a föltevést kell elfogadnunk, hogy Mikes a leveleken állandóan hol huzamosabban, hol szünetet tartva, dolgozott s hogy munkája egy egész élet munká-

*) Például a 146. és 147. levélben kétszer el mondja a porta rendeletét, mely őt, Zayt és Csákyt a magyar határszélre küldte (v. ö. VIII. fej.), a mi valószínűleg onnét van, hogy a két levél írása közt nagyobb idő telt el és Mikes, midőn a 147-ikot írta, elfeledte, hogy annak tartalmát egy részben a 146-ban már megírta. Erre a két levélre vonatkozhatik Tompa Mihály egyik levelének a következő észrevétele: „ . . . nem jártam-e úgy, mint Mikes Kelemen Törökországi Leveleiben, ki egy levelét kétszer is leírta a nényének . . . ” (Szemere Miklóshoz 1849. márcz. 23. — Figyelő, XII. 180. l.)

A mű alapgondolata.

jának tekintendő, melynek nyoma a leveleken érezhető is. Helyesen mondja Erdélyi, hogy az első és utolsó levelek közt nagy különbség van a psycholog előtt, a ki e levelekben az élet és a viszontagságok drámáját látja. „A kezdő levelek még reményszínűek, mint a tavaszéi; az utolsókon az őszi sárga festék, a hullatag veszendőség.” És ez a dráma ott rejtőzik az alapgondolatban. Mit ér a bujdosásban eltöltött élet? Semmit, feleli Mikes, mert az haszontalan élet, de az Isten rendelésében meg kell nyugodnunk. És ott rejtőzik az alaphangban, a fájdalmas lemondás hangjában, melyet eleinte az ifjúság aranyos jó kedvének tréfáiba burkol, később a férfias megadáséba, mely végül a megöszült bujdosó fájó, reménytelen sóhajtasában hal el.

Az író hangulatának ezen változása a munkának egyik fő szépsége s egyuttal meg nem dönthető bizonyíték a mellett, hogy Mikes levelei egy munkás életnek folytonos, szeretettel dédelgetett alkotása.

Rohanjunk végig a leveleken s nagy vonásokban lássuk az író lelki változásait, a sokszor külsőleg vidám, nyugodt felszín alatt a fájdalmas háborgásokat.

Mi lesz a sorsuk a bújdosóknak? Bemennek-e az édes tündérházába, vagy Törökországban maradnak, vagy Franciaországba térnek vissza? S török földön hol lesz pihenő helyük? Ezekben a kérdéseken fordul meg min-

XII. fejezet.

den gondolata és érzelme első leveleiben, melyekben a vidámság, a tréfa és adoma színes lepkeszárnyai takarják a reménytelen vágyakozást a szíve mélyén szendergő édes otthon eszményképe felé! De az ifjúság verőfényes világában mi könnyűnek látszó szívvel fogadja még a bajt is! Pedig a terhek lassanként nőnek és sokasodnak. A kék tenger partján éledgelve, a mulandóság szárnyai csakhamar meglegyintik őket. A rodostói föld röge lesz örök otthona a hazátlanul elhunytak. De Mikes még fiatal s bár a szenvedéseknek évtizedei állanak előtte, tud örülni, tud szeretni és örömet megosztaná szerény tűzhelyét egy kedves leánykával, ha a mostoha sors engedné. Szomorúságát csak fokozza, hogy édes anyja hívó szózata is megcsendül fülében s vonja az édes tündérhaza felé. Másfelől ott áll mellette a nemes fejedelem neheztelő tekintettel s ő nem tud ellenállni: ott marad Rodostóban -- örökre. Pedig szomorú napok virradnak rá: kedvese elhagyja s ő első ízben érzi erősebben a hontalanság fájdalmait. Ezután unalmas esztendők következnek és a csendes napok egyhangú nyomása közben kifejlődik benne az elégedetlenség. Emberi hivatását nem töltheti be, zarándoklás egész élete és zúgolódásában néma szemrehányással illeti magát: miért szereti oly vakon urát, azt a nemes, magasztos lelkű fejedelmet?! Az unalmas napokat csak a konstantinápolyi lázadás, a bujdosók czivódása és a

A levelek hangulata.

lengyel királyválasztás török meg. A remény, habár fojtva is, megint fellobog szívében, de csak egy pillanatra, mert hamar elaltatja egy kétségbeejtő fájdalom, melyet urának halála folytán érez. És szívének sajgó sebe még be sem hegged, mikor már újabb bajok érik. Az irigység és a gyanúsítás mérgezik meg kedélyét, melyekkel szemben egyetlen óvószere a kötelességtudás, becsületérzés és vallásosság. Beteggé lesz kedélyében, a mi, fájdalom, csak növekszik az új fejedelem megérkezésével s annak szeszélyes, kelletlen egyéniségével, melynek nagyravágyása nem sokára felzavarja őket Rodostó temetői csendjéből. A bosszúság, a fájdalom és hazafias keserűség kísérik futó lépteit Csernovodán át Viddinig, meg vissza — a fejedelem koporsójáig. És ekkor, mikor hontalansága miatt újból vádat emel maga ellen s egy tiltakozó hang ébred benne a már föld alatt nyugvó, nagy száműzött szellem alakja iránt érzett szeretete ellen: rövid időre kiszabadul terhei közül s Moldova virágos téerein áthaladva, Jassyba menekül. Jó kedvvel és vidáman megy oda, mintha a közel jövődőt könnyebbnek látná a közel multnál, melyre sötét árnyékként nehezedett Rákóczi Józsefnek szánalomra méltó alakja. Jassyban és visszatérő útjában az üditő változatosság mellett, mely fásultságából egy kis időre kiragadta, az elfogatás félelme és kínos betegség gyötörték, de mégis megnyugvással tér vissza a Márvány-tenger partjára, a

XII. fejezet.

hol immár csak kevesen vannak azok közül, a kik Rákóczi Ferenczcel kibújdostak. Még ezzel sem ért véget csalódásainak hosszú sorozata. A hazatérhetés reménye még egyszer és utoljára fellobog szívében, midőn Károly király meghal; de reményei csakhamar keserű iróniába fulladnak, mert az új királyné, Mária Terézia az agguló Mikes előtt, kinek csak az az egy vágya volna, hogy rég elhagyott övéi közt élhesse le utolsó napjait, örökre bezárja a haza vezető út kapuját. Munkába temetkezik tehát s a vallásos érzés nyugasztaló erejében talál menedéket. De napjai kelleetlenül folynak, kesereg és bánkódik czéltalan élete felett. Majd a megvakulás veszedelme fenyegeti. De ha az az Isten akarata, abban is meg kell nyugodnia. Szeme világát ugyan visszanyeri, de kedélye örökre elborul. Úgy érzi magát, mint a rab, ki halálát várja, hiszen a régiek közül már csak maga van. Csak jöjjön is a halál s váltsa meg lelki szenvedéseitől! Nem soká kell már szenvednie, mert az örök ellenség, a halál ott leskelődik körülötte s kopogtatni készül ajtaján és vágya, érzése felolvad a megsemmisülés, az Istennel való örök egyesülés vágyába. Megtört hangon susogja: legyen meg hát Isten akaratja. Amen.

Végső elemzésben egy bánatos hangú, szép lyrai költemény hatását gyakorolja ránk a *Törökországi Levelek* hosszú sorozata. A Mikes érzelemlátást látjuk magunk előtt, mely-

ben Rákóczi alakja, a bújdosók története, Rákóczi József kalandja és a moldvai út egy-egy epizódyszerű állomásoknak, fordulónak tettszenek. Pedig ott minden csak Mikesről szól, ő a középpont, mely körül mások és az események sorakoznak, még akkor is, ha maga háttérbe vonulni látszik. Azért a legalanyibb emlékiratot szemlélhetjük benne, melyet Mikes naplói alapján levélformába foglalt, talán nem is épen a fentebbi célzattal kezdve, de mindenesetre — valószínűleg öntudatlanul — lassankint azzá változtatva. Ő tehát nem a Rákóczi historikusa, nem az emigratio történetírója, hanem a saját lelki életének félig öntudatos, félig öntudatlan, sokszor el-elkalandozó emlékirója, a ki végső elemzésben bármiről szóljon is, mindig magára tér vissza. És a leveleknek abban van fő vonzó erejük, hogy híven tükrözik elénk Mikes rokonszenves alakját, érdekes egyéniségét, megható lelki világát. Ez adja meg a munkának szerkezeti egységét is, melyet különben az gyengít, hogy hiányzik belőle a természetes bevezetés és hogy 1742—5-ig megszakad. Az utolsó levél azonban harmonikusan befejező rész. Az író mintha azt mondaná: tovább nincs mit írnom, leteszem a tollat, várom a halált! Pedig még sem teszi le, sőt leveleit is folytatja, de nem az ő szenvedéseinek néma tanújához, kedves nénjéhez intézve, hanem, mint látni fogjuk, az édes tündérházában lakó rokonaihoz. Ez az ő utolsó öröme!

XIII.

A *Törökországi Levelek* stilusa. A „székely nyelv.“ — A *Mulatságos napok* nyelve. — Provincialismusa. Hangtani sajátságok. — Alaktani sajátságok a névszók és az igék használatában. Szóvonzat és szófűzés. — Székely tájszavak. — Régiesség. — Nyelvének tisztasága. — Kévs barbarismusa. Magyaros szólásmódok. Közmondások. — Mikes nyelve ortholog szellemű nyelv. Szótára szűk-körü. Az újítás nyomai. Egyes szavak változatos használata. — Szabatossága és világossága. — Képek és alakzatok. Ellentétek. Élez és ötlet. — Hangzatosság. — Stilusának jellembeli alapjai.

Irodalomtörténetünk areopagja Mikes Kelemennek a dicsőség koszorúját nem csak a *Törökországi Levelek* tartalmi és műfaji szépségeiért ítélte oda, hanem nyelvének, stilusának sok tekintetben követésre méltó jelességeiért is. Túlzás vádja nélkül mondhatjuk, hogy a stilus maga megérdemli a Levelekkel való behatóbb foglalkozást. Tanúlhat belőle a nyelvtanító és stiliszta egyaránt, mondja Erdélyi, s bár nem mérhető Pázmányhoz, kiben a XVII. század stil-

fejlődése csúcsára hág, kiállja a versenyt Faludival, a ki öntudatosabb stilizta, mint Mikes, de különbnek nem mondható.

Nyelvét ő maga székely nyelvnek nevezte s ez által egyik fősajátságát emelte ki, a mi megadja kellemes mellékizét, különös édességét, a mely csak az oly írónál található, ki a nép nyelvének a szellemét teljesen magába szívta, a kinck eszejárása a népével egy csapáson halad. De hatott reá bizonyára Rákóczi udvarának finomabb társalgása, nemesak Rákóczi virágzása korában, hanem későbbi együttlétükben, leginkább Rodostóban, hol a száműzöttek folyton egymásra utalt életében nyelvi sajátságaik egymásra könnyen átszarmazhattak. Végül finomíthatta nyelvérzékét a francia irodalommal való foglalkozása, különösen a francia stil választékossága és könnyed világossága. Csak a régibb magyar irodalom nem hatott reá, mert azt, korán elveszítvén a hazai irodalmi műveltséggel való összeköttetést, nem igen ismerte. Azért azonban méltán sorakozik legjelesebb stiliztáink mellé, sőt benne a magyar stilus olykép fejlett ki, a mint egyetlen más magyar írónál sem találhatjuk. Benne a XVII. századbeli székely népnyelv irodalmi színvonalra emelkedett s nemesebb sajátságai-
ban bejutott a magyar stil alkotó elemei közé.

Azonban Mikes nyelvének kiválóságai teljes mértékben csak a *Törökországi Levelekben* találhatók fel.

XIII. fejezet.

Fordításaiban, nevezetesen a *Mulatságos napokban* a jó stilusnak több tulajdonsága meg van, Mikes abban is Mikes, de maga magát mulná fölül, ha fordításaiban is oly tökéletes mértékben tudná érvényre juttatni egyéni erőit, mint a *Levelekben*. Szellemének igazi termékeül a *Törökországi levelek* tekintendők, fordításai közül pedig stilus tekintetében legtöbb figyelemre érdemes a *Mulatságos Napok*, melynek nyelvét szavak és szólásmódok tekintetében elég részletesen ismertette Feleki Sándor.*) Számos eredeti szó, szólásmód és székelyesség található a *Mulatságos Napokban*, de magyarságban, világosságban, szabatosságban a *Levelek* stilusát nem közelíti meg, a melyben Mikes nyelvének szépségei, mint valami ősforrásból gazdagon buzognak elő. A francia novellák affektált, finomkodó, gyakran természetellenes stilusa sehogy sem vág össze Mikes egyéni és értelmi tulajdonságaival; tehát Mikes nyelvéről szólván, fejtegetjük a *Törökországi Levelek* nyelvét és stilusát.

Mikes a *Kereszt királyi útjáról* című fordításában azt jegyzi meg, hogy spanyolból francziára, francziából pedig székely nyelvre fordították. Ezzel Mikes a maga nyelvének határait a legpontosabban megjelölte; csakugyan a székely nyelvjárással él s annak számos sajátsága föltalálható nála. Így töméntelen sok

*) Lásd a források közt.

székelyességre bukkanunk a Mikes nyelvének hangtanában. Élesen fülünkbe cseng a rövid magánhangzók hosszítása a szók végén (hálá, hová, vissza); máshelyt mélyítésre találunk a szótőben (fazokas, oloszok, szovával), a ragban és képzőben (magánoson, szakálom); viszont olykor a nyiltabbá válás tüneményét láthatjuk pl. a kacsiba, héség, feredni, essze szavakban. Gyakori nála az *ő* helyett az *é*, az *e* helyett az *ő*, az *ű* helyett az *e* és *é*, az *i* helyett az *é* és *e* (héség, kitölt (-e), feredni, éveg (ü-), késérő) használata. Olykor egy-egy magánhangzót a könnyebb kiejtés kedvéért betold a szóba (korcsoma), máskor meg kihagy (fejdelmi). Székelyességre vall a ragok ilyes módosítása: törökökt, gyöngyösön; továbbá a pénzek (-ök), benne, dicsőségek. Székelyesen használja az *innep* szót s a következő ragokat: szeretetít, kezít; továbbá az ilyeneket: hamarébb, amég (-í-), elig. A nyújtás eseteit látjuk a következőkben: *ád*, *gyálázatos*, *fársáng*; a mélyítését ezekben: *suhajtás*, *finum*, *távu*. Olykor a mássalhangzók használatában is eltér az irodalmi szokástól, pl. *e* szavakban: *lábni* (-ny-), *mélyföldnire*, *tanyítás*, *szarándok* (z-). Mindezek oly hangtani jelenségek, melyek Mikes nyelvére rányomják a provincialismus bélyegét; de kellemetlenek nem mondhatni, mert az irodalmi használattól nem ütnek el annyira, hogy azt hangzásában elrútítanák, sőt, ha szabad az irodalmi ízlés ellenére szólni, e különös hangbeli sajátságok

XIII. fejezet.

némi kellemességet és változatosságot adnak nyelvének. Olyanok, mint a sujtás a magyar ruhán, a székely ház mellett a czifra kapu, vagy, hogy tetszetősebb hasonlattal éljünk, mint az akác- vagy rezedailles az édes mézen. E kellemes provincialismus nyomaival alább is fogunk találkozni.

Mikes nyelve grammatikai szempontból is figyelemre méltó. A nevek és igék használatában, a szóvonzatban és szófűzésben oly eredetiségek vannak, melyek más írónál nem, vagy nem oly mértékben fordulnak elő. Névmások mellett bizonyos ragokat rendszeren megkettőztet (*eztet, aztot, nálánál*), másokat pedig következetesen fölcserél pl. a *ba, be* ragot az *on en*-nel és a *be* ragot használja a *ben* helyett (annyira következetesen, hogy az utóbbival alig él); megemlítjük ezeket is: *hírré* adják, *köszöntse ura nevével* (-ben). Nem érdektelen, hogy a névszó képzésében is különös eltérésekkel találkozunk nála, így él a következő alakokkal: *mosódás, görögi hamisság, büntetetlen, rövideden, kicsid, öregülés, barátosok, béletlen, egy idősű.*

Az igék használatában is az irodalmi nyelvtől sok elütő sajátása van. A ma is használt népies alakokkal: *teszen, veszen, viszen, széltiben-hosszában* él. A főnévi ige-nevet rendszeren ragozza, a *kell* igét szenvedővel látja el (el kelletik hadni); a *míveltetőt* oly

esetekben is használja, mikor nem szükséges (íromtatni, tiszteletben tartat minket a bot, üggettette a lovát), egy esetben pedig összevont alakban él vele, így: jól megittuk, e helyett megittattuk herczegünket. A szenvedő alakkal ritkán él; az alanyi ragozást pedig rendszeren fölcseréli a tárgyassal. (Jobban szeretem itt lenni; a melyet kívánom stb.) Az ikes igék használatában is a székeleyesség érzik rajta, az ikes alakokat jól írja, de él az ingadozó alakokkal is. (Abban nem hazudok.) Eltérésekül mutatkoznak az úsz úszik helyett, a hazudnék és a lépik alak. A módok használatában feltűnő, hogy a jelentő és feltételes módok helyett olykor felszólítót használ. Az igeidők közül számtalan esetben találkozunk a hoztanak, telepítetennek analogikus alakokkal; továbbá szereti a régi igeidőket, melyeket a székey nyelvjárás híven megőrzött, ilyenek a megvendégele, kimúlék, találám, láttanak vala, megijedett volt, hirdettek volna. Szokatlan képzésű igékkel is találkozunk nála, minők a sárgódik, elosontván, megbüntetődött, munkálódik, meghimlődzött, megkorodzani.

Nyelvének provincialismusa legerősebben érzik a szóvonzatban és szófüzésben s csak a székey nyelvjárás alapos ismerője méltányolhatja e tekintetben kellően. Számos eredeti kapcsolatot visz be az irodalomba s gazdagítja oly módon, melyet a mai nyelvtudomány is jogosnak és helyesnek ismer. Az ily vonzatok

XIII. fejezet.

valamin törődni, nyerni valamiben, madárhoz lőni, igen nagy számmal találhatók nála s mint nem kirívó sajátságok polgárjogot nyerhetnek a művelt nyelvben. Mikes nyelve is nyert átlalok színben, erőben, gyakran rövidségben, különösen az árnyalatok rövidségében. Jellemző továbbá, hogy a számnév mellett többest használ, él a fordított birtokviszonnyal és az egyes állítmányhoz olykor többes alanyt kapcsol. Külön ki kell emelnünk az ily régies szerkezeteket: igen kívántam paripa, a ma lett Bercsényiné, ideje volna ked' látni elmennem, a melyek elég gyakran fordulnak elő nála és stilusának ékességei. Említésre méltó továbbá a *ne* tagadó szócskának használata ily kifejezésekben: félő, hogy a vendég ki *ne* vesse a gazdát a házból és . . . ki *ne* gondolta volna, hogy az a kis szél holtig való ártalmára *ne* legyen. A *ben-nünket* szót alig használja, legtöbbször a *minket*-tel él.

Nagy számmal akadunk oly szavakra is, melyek ez idő szerint csak a nép nyelvében s jó részt csak a székely tájszólásban fordulnak elő. Gyakori a *ki* névmás használata a *mely* helyett; továbbá előfordulnak *nám* (lám), *olyan igen* (erősítő értelemben), *valaha* (néha) s a következő tájszavak; egyaránsú, pis'len (szűnyog), egyepetye, étető (méreg), temonda (szóbeszéd), csorgó, fityelék, csábrág, czifra (díszes), kokány, újontában. Hozzájuk csatlakoznak a következő ethnographiai értékű sza-

vak : kis úr, vízbevető hétfő, koldúsláb (tésztaféle). Az igék közt : sippadni, fartatni, felszokotálni, elvakarodni (a háztól), megalkudni (megférni), beléizeledni, ezirókálni stb. Továbbá szereti használni a székely nyelvjárás által fentartott régies alakokat és szavakat, a minők : könyv (lacrima), bőv, káposzta lévő, legfővebb ; azután jovallani, leteréte, megsajdít, állat (élőlény), nemzetség (nép, nemzet), erkély, ebédlőház, levegő ég, ábrázat, terh, sohult, viszontag stb.

Mikes stilusának fősajátsága a provincialistikus színezetű nemzetiesség, azaz tiszta magyarság. Szelleme e tekintetben oly erős, hogy az általa jól értett latin és francia nyelv nem volt képes nyelvérzékét megvesztegetni, noha olykor idegen szavakat használ. Latin szavai körülbelül harminczra rúgnak, nagy részük azonban olyan, melyre megfelelő magyar szót nem talált. Olykor a latint és a magyart egyformán használja, mint az aert és levegő eget, a praecedentiát és elsőséget. Idegen szavai közt, a melyekkel előadását mintegy tudatosan díszíti, van néhány francia, német és görög (kerácza, pola tėti*); nagyobb mennyiségben él török szavakkal. Ebből áll minden idegenessége. Tulajdonképeni barbarismusa alig van, itt-ott egy-egy latinos szerkezet tűnik fel, mely

*) Kerácza=leány ; pola tėti (újgörög)=polla ta eté (ó-görög)=ad multos annos, mint köszöntés=jó napot.

XIII. fejezet.

csakhamar elmosódik a törzsökös magyar szólások és kifejezések árában. Ezek minden nehézség nélkül pattannak ki ajkairól, mert a gondolattal együtt születnek. Efféle kifejezések: félfogra nevetni, rákhátán járni, beszélni a fejével, ma is élő magyaros szólások; de nagy számmal használ olyanokat, melyeket a mai irodalmi nyelv nem ismer, mint az adomért szolgálni, valakihez közit tartani, az úr dolgára menni, az asszony dolgára menni stb.

Ha alkalom nyílik rá, közmondásokat, vagy mint Mikes nevezi, példabeszédeket szúr közbe. A közmondás a nép megérlelt bölcseségének epigrammai kifejezése; gyakori használatuk, ha természetes és a gondolkodás mélységeiből fakad, mint Mikesnél, azt mutatja, hogy az író szelleme a nép szellemével egygyé vált, vele összeforrott. Ilyen értelemben Mikesben a nép szelleme, bölcsesége él, melylyel egészen rokon Mikes szellemének azon saját-sága, hogy példákban szeret tanítani, mintegy böleselkedni. Közmondásai közt számos még ma is használatos, vannak azonban olyanok is, melyeket ma nem igen ismernek, pl. (a latin ízű) halál ellen nincs fű kertben; nyernek rajta, mint Birtók a csikban; bátyám itthon maradjon, mert ő nem udvaros. A *Törökországi Levelekben* néhány idegen közmondás is található; olaszból való: a ki csak reménységgel él, ispotályban hal meg; valószínűleg szász közmondás, melynek eredetét már Erdélyi tuda-

kolta, a következő: megharagudott Hermán, kövér ludat kíván; francia eredetű: kinek-kinek kell tudni, mi fő a fazakában.

Mikes nyelve, mint látható, conservatív természetű, mely a meglevő adatokból merít, a nyelv szelleme ellen nem vét, sőt leszáll a nép alsóbb és legszűkebb rétegeihez, a nyelvjáráshoz s abból is vesz magába elemeket. Az orthologia szelleme vonúl el felettük s ha itt-ott némi újításnak a nyomai láthatók is, azok annyira a megszokott csapáson járnak, hogy Mikesnél újításról szólni nem lehet; így a szőlőszüret és árviz mintájára használja a *borszüretet* és *árbort*, a vőlegény helyett tréfásan *vőembert* mond s egy helyt él a *néném-ség* szóval. De valamennyi tréfás és analogikus képzés, melyben újító szellem nincs; egyes újnak tetsző szavai továbbá a *kiesség*, *sósság*, *tóshely*.

Mikesnek eszmeköre általában szűkkörű, fogalmai a mindennapi élet keskeny határai között mozognak, tehát szótára sem valami gazdag. De a maga keskeny korlátai közt sokat észrevesz, sokat meglát, felfog s mindazt a maga szűkkörű nyelvével teljesen kifejezi. Seholy homályban nem hagy. Ebben a főeszköze az egyes szavaknak minél többféle árnyalatban való alkalmazása. Szolgáljon felvilágosításul az *elme* szó, melyet a legváltozatosabban használ. Ime kifejezései: az elme

változást szenved, függőben tartani az elmét, nyughatatlan elme, nagyravágyódó elme, szomorú gondolatok szállják meg az elmét; egy kis bátorság megélesíti az elmét, elméjét megnyerni, nagy elme, rongyos elme, az elmét felzavarni, az elme megváltozik, elméje helyben van, elmei inség (mint testi inség), az elmében való békesség, az elme koplal a vígasságtól, vidám elme, a melancholia elfogja elméjét, elméjében lenni (mint vagyok elméjében?), az elme elfoglalja magát, elmém köszvényben feküdt, csendes elme, szép elme, kimegy az elméjéből. Ez a gazdagság az árnyalatok kifejezésében szinte bámulatba ejt. Mikesnek nyelvtelhetsége leginkább az egyes szavak és szólásmódok újszerű használatában ragyog. Itt valószággal teremtő erőnek látszik, a ki a maga csekélynek látszó eszközeivel sohasem szorul meg. Ha vannak is nehezkesebb kifejezései, hosszabb körülírásai, az nem az ő, hanem nyelvünk korabeli fejlettségének rovására esik. Nehány hosszadalmas kifejezése mellett ily újszerű kifejezésekre, melyeket más magyar szólásmódok mintájára alkotott, bukkanunk: az úr akarátján futni vagy ügetni; leányul meghalni, bajszomra mondom, ruhásabbnak lenni, a verőfény beszolgál, erős esküvéssel fogadni, kigyomlálni a világból, valahonnét kitudni.

S mindezen nagy változatosság mellett stilusában ingadozás nincs. Kétértelműség,

homály a ritkaságok közé tartoznak. Mindenütt szabatos és világos oly fokban, hogy a korabeli írók közül senki sem múlja felül. A szót könnyen megtalálja, helyesen alkalmazza: röviden és tömören beszél, úgy, hogy e tekintetben néha majdnem merésznek mondható.

Írói képességének más oldalát tárják fel előttünk képei és alakzatai. Képzete közepes és nem termékeny. Ha ír, nem igen hevül neki, megmarad a játsziságnál, könyedségnél, a józan szabatos értelem körében. Költői kép kevés található nála, az is jobbára a mindennapi életkörből van véve. Csak ha erősebb megindulás vesz rajta erőt, pattan ki elméjéből egy-két nagyobb szabású, tartalmasabb kép; azonban előbbi józanságába csakhamar visszaesik; még leggyakrabban egy-egy tréfás metaforával és hasonlattal, vagy egy-egy rövidebb lélekzetű körülírással szolgál.

Másfelől meg a vidám játszóság, derűs szeszély és pezsgő elevenség teszik stílusának fő jellemvonását. Némely levélben a kérdések és felkiáltásoknak egész rajával találkozunk. Olykor a rokonértelmű szavakat halmozza össze s alkot belőlök fokozást. Legjobban kedveli az ellentéteket, melyekkel minden levelében találkozunk. Máskor ismét egy-egy tréfás szójátékkal lep meg vagy élezes ötleteivel szórakoztat bennünket. Szereti a váratlan, epigrammai fordulatokat s néha a legkomolyabb hangulatban is tréfára fordítja a szót.

XIII. fejezet.

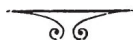
Finomabb írói képességének tanúsága még stilusának hangzatossága. Általában ritkán esik abba a hibába, hogy ily élvezhetetlen sort alkosson: ezeknek megfeddhetetleneknek kell lenni stb. Stilusa folyékony, kellemes csengésű, a mit nagyon elősegít legtöbbször tréfás színű alliterálása. Szereti a rövid, sententiosus mondatokat és mondásokat, minőket nagy számmal lehetne kiírni a Levelekből. Mondatalkotásában van valami a közmondások szerkezetéből, melyek rendesen két arányos félre oszolnak s épen ez által oly kellemes hangzásúak. Mikes a körmondatot nem szereti s csak ritkán esik meg rajta, hogy a szerkesztést elvétí.

Ha mind ezt immár Mikes egyéniségére, érzésére és gondolkozására vonatkoztatjuk; ha azt keressük, hogy kifejezései mögött minő jellem, egyéniség lappang: elmondhatjuk, hogy Buffon sohasem írt igazabbat, mint mikor papírra vetette e híres mondását: le style e' est l' homme. Csakhogy némely stilus mögött valóban kutatni kell az embert, mert a kifejezések bonyolultsága, titokzatossága mögött bonyolult s nehezen ismerhető jellem rejtőzik; de a *Törökországi Levelek* stilusában Mikes egyénisége magától tárul fel előttünk s meglepve szemléljük szellemi szervezetének átlátszó tisztaságát. Feltárulnak előttünk realis, természetes, őszinte jelleme; kedélyessége, conservatív hajlamai, szűkebb körű nemzetiessége, nemes gondolkodása, egyszerűsége és könnyedsége. Stilus

Mikes stilusa és egyénisége.

és az egyéniség közt az összhang teljes és ez prózájának legfőbb ékessége.

Azonban mind ennek lélektani helyes fel-fogását és igazolását csak jellemének részletes vizsgálata nyújthatja. Elemezzük tehát Mikes jellemét.

XIV.

Mikes jellemének megismeréséhez főforrás a *Törökországi Levelek*. — Mikes alakja. Egészsége. Mértékletessége. Törekvése lelki nyugalomra. Önuralom. — Észrevevő képessége. Képzelete. Értelme. Mikes a társas életben. Mikes és a nők. Komikai ereje. — Erkölcsi felfogása. Erkölcsstanári hajlamai. Rend- és munkaszeretete. Kötelességérzete. Becsület és vagyon. — Részvét. Családi élet iránti hajlama. Hazaszeretete. Conservatismusa. — Világnézete. Vallásossága. Legfőbb erkölcsi elve. Vallási tételekben nem kételkedik. Keresztény bölcseségre törekszik. — Egyéniségének realistikus vonásai. Szükkörű idealismusa.

Minthogy Mikes élettörténetének némely időszakát alig vagy épen nem ismerjük, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy jellemének kialakulásáról képet nyujthassunk. Ifjúságát, Rákóczi udvarában való tartózkodását, lengyel- és franciaországi időzését, tehát életének épen azon korait ismerjük hézagosan, melyekben a jellem a külső körülmények befolyása alatt erősebben indul fejlődésnek. Mi az említett

Mikes jelleme.

időkből csak a Mikesre ható körülményeket ismerjük nagyjából s még törökországi élete sem minden részletében világos, mert Mikes a *Törökországi Levelekben* észrevehetőleg sok oly körülményt elhallgat, a minek tudása életének és jellemének ismerete dolgában fontos volna. Különben a levelek sem fejlődésében, hanem, úgy szólván, teljes kifejllettségében mutatják be Mikest s könnyen észrevehetni, hogy a *Törökországi Levelekben* fellépő s Gallipoliban partra szálló Mikes ugyanaz a megállapodott vérmérsékletű, tisztult erkölcsi nézeteket valló egyén, mint az utolsó levelekben búsongó agg, a ki a földi élettel leszámolt s megszábadulásra vár. Érzelmek a hosszú idő folytán változhattak, a minthogy változtak is: de egyénisége, erkölcsi mivolta lényegében ugyanaz maradt, legföllebb egyik-másik jellemvonása domborodott ki erősebben. Ha tehát Mikes jellemét látni akarjuk, a *Törökországi Levelekhez* kell fordulnunk; az itt található adatokat életadataival egybevetve, egyéniségéről elég hű képet nyerhetünk.

Physikai szervezetéről kevés adatunk van. Tudjuk, hogy kővér testű volt s a múltó változásokat s egy nagyobb szembetegségét leszámítva, Rodostón állandó jó egészségnek örvendett. Szeretett rendszeren és jól táplálkozni, de a mértékletesség határait túl nem lépte. Kedves eledele volt a leveleiben tréfás hangon

XIV. fejezet.

annyiszor emlegetett tejszes káposzta s kedves élvezete a dohányzás, de a jóra való szerzetesként, a kit e tekintetben példaképpel tekint, bűnnek tartja a torkosságot és a mértékletlenséget. Szerette a nyugalmat és félénkségét gúnyolódva emlegeti. Physikai élete felett általában nagy erkölcsi uralmat gyakorolt s lelki életében is főként arra törekedett, hogy kedélyrázkódtatásoktól menten minél nyugodtabb életet folytathasson; mert azt tartja, hogy a nyughatatlanóság és gyötrődés az elmét és az egészséget megrontják, ellenben a lelki nyugalom, önuralom, vidámság erősítenek bennünket. A testi inség nagy baj, de a lelki még nagyobb, és „az egy óráig való bú és törődés sokkal nehezebb egy napi kapálásnál.“ Mikesnek egész élete tanúság rá, hogy ebbeli törekvése nem volt hiába való, erős akarat és a phlegmatikus felé hajló vérmérséklete egyaránt segítették benne. Az erős indulatot és a szenvedélyt nem ismerte s ha néha felforrott is benne a bosszúság, harag; ha egy-egy pillanatra elkeseredett is: csak hamar erőt vett magán, lelki békéje visszatért és a derűs nyugalom, a józanság s az okos belátás úrrá lettek lelki életében.

Szellemi alkatában mindenk felett kiváló észrevehő képessége és finom megfigyelő ereje tűnik ki. A nagy dolgokat kevésbé látja, nem is mindig törődik velök, de a részletek éles körvonalakban nyomulnak lelkébe; innét van, hogy leveleiben számos példáját látjuk a finom,

elemző leírásnak. S míg korlátolt képzelete csapongást nem ismer: értelme világos, gondolkodása szabatos, pozitív természetű — minden merészség nélkül. „Az én eszem nem hasogatja az aërt,“ mondja magáról helyes ismerettel. A tapasztalás körébe eső dolgok felfogásában erős, de ahhoz, a mi a tapasztalás fölött áll, értelmével nem nyúl, pl. a vallási tantételekhez, melyeket egyszerűen elfogad.

Leveleit olvasgatva, gyakran meglepetéssel látjuk, mily könnyedén ugrik át egyik tárgyról a másikra. Ez a könnyedség, fordulatosság, függeség a képzetek társításában a kellemes társalgó egyik ismert tulajdonsága. Mikes kellemes társalgó lehetett, a ki ebbeli képességeit leveleiben is ragyogtatja. Szerette a társas életet, követelményeit megtartotta, de a mennyire lehetett, magára nézve feszteleenné igyekezett tenni, mert a társas élet kellemeit csak így tudta igazán élvezni. És a mint leveleiben jó ízű adomákat és sokszor pongyola tréfákat megengedett magának: másoktól is örömmel hallgatta és a sikerült tréfának szívből tudott kacagni. Hogy a mulatságnak kedvelője volt; maga mondja s látható abból, mennyire dicséri Eszterházyt kellemes társadalmi műveltségeért. Az unodalmas Rodostón vidám egyénekre volt szükségük, a kik mulatni, tréfálni, táncolni szerettek s velök együtt mulatott, tréfált, táncolt Mikes is.

XIV. fejezet.

Igen jellemző rá nézve a nőkkel szemben való magatartása. Tudjuk, hogy szerelme — pedig szívének mélyében fészkelt — híjával volt minden regényességnek. Érezte édes-keserveit, nyugtalanzkodott miatta, de józanul ítélte meg s mikor belátta, hogy a körülmények ellene vannak, az elérhetetlenben megnyugodott. Pedig azok közé tartozott, a kik a családi életre mintegy teremtvé vannak. Az lett volna neki a boldogsága. Leveleiben a nőt mindig ki is tünteti s bizalmas gondolatait is egy meghitt női lélekhez, kedves barátnéhoz intézi. Szeret velök tréfálni, kötödni és néha-néha — pajkosan. Ha az asszonyok lehetnének az ítélő széken, minő ítéleteket hoznának? kérdi tréfásan, máskor meg ártatlan dévajkodásában az üt szeget a fejébe, hátha papságra emelnék őket, mi lenne akkor? Bezzeg jó idő! feleli, új rendtartás, nagy bőjt helyett kis bőjt, hosszabb farsang, a gyónást azonban meghagynák, mert nagyon szeretik a titkokat és rövid poenitentiát szabnának. Más helyt ismét azt veti fel: nem jó volna-e valamely mesterséget keresni arra, hogy meg lehetne ismerni a . . . szerelmes asszonyokat?

E tréfás kérdésekben és feleletekben egy más kitűnő tulajdonsága is felcsillámlik, a mely leveleit oly vonzókká teszi. Értjük komikai felfogását. Határozottan számot tevő erő s kitűnő írói tulajdonság, mely kiválóbb mérték-

Komikai felfogása.

ben főként Rákóczi Ferencz halála előtt írt leveleiben mutatkozik. Különösen a helyzetkomikumot szereti kiaknázni, miként azt többek közt első leveleinek számos részlete tanúsítja. Legtöbbször azonban a tárgyakat és személyeket a maga komikai felfogásával árasztja el és ilyenkor gazdagon buzognak fel szelleméből a jóízű, tréfás, mulattató ötletek, melyek többnyire realis természetűek, sőt néha naturalistikusok, de erkölcsileg még nem kifogásolhatók. Ötleteinek személyes vonatkozása nem igen van, épen azért ártatlanok, nem sértők. Pedig környezetéről egy-egy csípős észrevétel alakjában szívesen megemlékszik, mint az öreg Beresényinéről, a kit örömet választ célpontul. Komikai ere általában az élces ötlet körében marad, a mélyebb tartalmú iróniába ritkán csap át. Élzeivel olykor önmaga ellen is fordul. Mivel komikuma szelidséggel párosul, hatása mindig tiszta, kellemes, olyan mint az üde, gyöngyöző forrásvízé. Fájdalmat nem okoz, hanem gyönyörködtet. Hosszabb lélekzetű iróniára és sarcasmusra se igen van hajlama s míg a keserű, pessimista humor hangja, mely a megnyugvó keresztényiességgel nem fér össze, sohasem talál teret szívében, a derűs humor határai közé át-átcsap s egyszerre vidám és bánatos ötleteivel sírva-vigadó hangulatba ejt bennünket. Ilyenkor Mikes legjobban szívünkhöz szól, érezzük, hogy az a hang csendült meg benne, mely az emberi léleknek

legnemesebb húrjából ered; a legtöbbször azonban megmarad a közép-komikum vidám derűs világában, a melynek az előadásban a tréfa, adoma, szikrázó, élezes ötlet felel meg, mely neveltet, gyönyörködtet.

Az egyéniséget és a jellemet más oldalról mutatja az erkölcsi felfogás, a moralis elvek összesége, melyek az egyén cselekvéseit kormányozzák. Alapja első sorban a természetadta képességekben, a physikai és a psychikai erőkből, azután a környezetben, a külső befolyásokban és a nevelésben van. Mikest természeti képességei a szelidebb és tisztább erkölcsökre vezérlik; ezen természetes jó irányát nevelése és környezete megerősítették, tanulmányai pedig nagyobb fokú erkölestani hajlamokat fejtettek ki benne, miként mutatja az, hogy a keresztény morál kérdéseivel mindig örömet foglalkozik s belőlük szívesen ad oktatást.

Mikes első sorban mint a rend és a munka embere tűnik föl előttünk. Fejedelmének példájára ő is megszabja napi kötelességeit és feladatait. Rendesen hat órakor kel, tízkor nyugszik, de alvásra csak hat-hét órát fordít, mert a hosszabb alvás szerinte már — restség. Rendszeretete, mely szellemében mélyen gyökerezett, másokkal való érintkezésében is nagy mértékben megnyilatkozott; ha Mikes hazájában rendes körülmények közt polgári életet folytathat,

Kötelesség, hűség, becsület.

az állami és társadalmi rend és törvényesség kitünő képviselője lett volna. Ép oly nagy volt munkaszeretete. Hivatalos teendői mellett, ha egyéb dolga nem akadt, urának példájára a legnemesebb foglalkozásba, az irodalmi dolgozásba merült, mert „a dolog nélkül való létel igen nagy dolog.“

Lelkiismeretessége és kötelesség érzése vetekedett munkaszeretetével. A kötelességtudásban tántoríthatatlan; de nem csak a hivatali kötelességet ismeri, hanem a tisztánbelső erkölcsi okokból származó kötelességeket is s ezeknek talán legfényesebb példáját abban adta, hogy nem hallgatva a hívó anyai szózatra, nem a hazaszeretetre s azon sok jóra, mely az amnestiából folyt volna, kegyelemért nem folyamodva, uránál maradt s mellette kitartott — a sírig. Uráért feláldozta mindenét. Ez a hűségnek a heroismusa, mely a kötelesség teljesítéséből folyt. Jellemző, hogy benne a kötelességérzet, mint a legtöbb erkölcsi tulajdonság, vallási alapon nyugszik, mert az ő hite szerint az ember „a maga hivatalját ne az emberekért való nézve kívánja jól végbe vinni, hanem az Istenért és igen szeresse az igazságot.“ Becsületérzése erős, szilárd. Szenyet nem tűr magán, becsstelenségre rá nem vehető. Pénz, vagyon dolgában kevéssel beérte s ha elismerte is szükségét a társadalomban, túlzásba nem esett s a lelki birtokot az anyaginál többre becsülte.

XIV. fejezet.

Nemes erkölcsi érzelmeit, lelki gazdagságának ékességeit, gyakorlati életébe is átvitte. Szívében első helyen a részvét érzése áll. E tekintetben a *Törökországi Levelekben* számos esetre lehet hivatkozni. Mennyire meghatja a rabok sorsa a Rákóczit szállító gályán, Bercsényinek kínzó betegsége, halála s Rákóczi József nyomorult élete; legjellemzőbb esete még is az, hogy mikor Moldvából visszajövet Bukarestben betegen és üres zsebbel kellett eltöltenie a zord telet, ő maga a hideg szobában lakott, a meleget cselédeknek engedte át. Szegénynek a szerencséje is szegény, mondja egy helyt, ő tehát kötelességének ismeri az adakozást, a jótétemény gyakorlását. S mily valódi benső öröm fogja el szívét, ha szenvedő embertársán segíthet! Kíírja magának a következő életrabályt: „A mit ma elköltöttem, azt elvesztettem; a mit birtam, azt másnak hagytam; és a mit másoknak hagytam, azt maradandó helyre tettem.“

Az ily nemes, gyöngéd érzelmekre hallgató szív bizonnal sokra becsüli a barátságot és a családi érzést! Fájdalom, barátságban — az uráét kivéve — kevés része volt, a családi életben semmi. Pedig hányszor nem emlegeti nőtlenségét, házassági vágyát a törökországi élet első éveiben; később azonban füstbe ment szerelmi viszonya és házassági tervei után teljesen elhallgat vele.

Hazaszeretete.

Szíve mélyéből fakad egy másik nemes erkölcsi érzése is, a melynél csak vallásossága mélyebb: szeretete az édes tündérhaza, Erdély irányában. A sovárgó hazaszeretet bánatos alakja ő, a ki hasztalanul terjeszti kezét szülő földje felé, oda többé el nem juthat. De távolról is vele van, vele érez, óhajtja „javát és csendességét.“

Azonban hazaszeretete erős separatizmussal egyesül, és első sorban csak Erdélyre terjed ki, Magyarországra csak mellékesen, sőt Erdélyben is csak a kis székely szigetre. Mikes a székelyben, melynek tipikus jellemvonásai közül a szigorú erkölcsi érzés és vallásosság, a józan ész és vidám kedély, a kötelességtudás és a hűség érzése benne is tipikus vonások, látja az igazi magyart, büszke rá, hogy ő is székely s az ő nyelve a székely nyelv s kebelében székely szív dobog. Erdélylyel szemben Magyarországról mindig lenézőleg szól s jellemző dicsekvéssel és elfogultsággal mondja, hogy egy erdélyi asszony tíz magyarországival fölér és az erdélyi nők nem csak szépségben haladják meg a magyarországiakat, hanem a feleség nevet is érdemesebben viselik. E separatismusába erdélyi aristokratizmus vegyül, mely őt a magyarországi nemessel szintén szembeállítja. E kifejezések: erdélyi vér és nemes, Mikesnél az erkölcsi tökéletességek bizonyos foglatját jelenti: becsületet, önérzetet, büszke-

XIV. fejezet.

séget, szótartást, nőtiszteletet, műveltséget, melyet vagy melyeket a magyarországi vérben, azaz a magyarországi nemesben hasonló mértékben feltalálni nem lehet. Mikes hazaszeretete conservatív természetű, a mi különben előbbi tulajdonságaival egy töből fakad. Ez az, a mi őt oly erősen köti szűkkörű fajbéli sajátságaihoz, hogy azokat túlozza s ő képtelenné válik a tárgyilagos ítéletre; ebben gyökeredzik szigorú ragaszkodása a törvényességhez, a fennálló viszonyokkal való megelégedése, melynél fogva úgy látszik, mintha arra volna teremtve, hogy a nagy mozgalmaktól távol nyugodt családi életben, vidám örömek közt, hasznos tevékenységben Zágóban vagy valahol Erdélyben töltsse el életét. És a sorsnak ironiája forradalmárok közé sodorja! Az ellenmondást jelleme és életsorsa közt Mikes maga is érzi, azért látja életének tragikumát a haszontalan bújdosásban, melyet magára kellett vennie a füstért, semmiért

Conservatismusa leghatározottabban világnézetében mutatkozik, a melyet életének sok válsága, szomorú sorsa s magába vonult szemlélődései közben fejtyén ki, vallásos alapra fektetett. Világnézete a vallásos optimismus, mely azt tartja, hogy a világon minden jó: a férfi, a nő, a bor, az arany és ezüst, csak követni kell a teremtés rendjét, mert Isten semmi rosszat nem teremtett. S ha a dolgokat

mégis rosszaknak találjuk, azért van, mert rosszul élünk velök. Mi okunk volna tehát zúgolódnunk a világ ellen? A világ ellen semmi, az nem oka bajainknak. Pedig néha Mikes is zúgolódott. „Micsoda ez a világ? És miért kapunk annyira rajta? kérdi egy helyt. A benne való életnek kezdete nyomorúság, a közepe nyughatatlanság, a vége fájdalom és szomorúság.“ De az ilyen siralmas hang az ő lelkében csak mulékony tünemény; bár a földi életet sem tartja zavartalan boldogságnak, mert a boldogság törékeny valami, sorsunk pedig Isten kezében van, az ő akaratjára kell magunkat hagyni. Bizonyos fatalismus vegyül az emberi sorsról való felfogásába: magáévá teszi a török példázatot a rakás kenyérről, melyet az embernek el kell fogyasztania ott, a hol számára el van hintve; azért nem kutatja a jövőt, bármi sors várjon reá, megnyugszik benne, még a hontalanság keserveiben is. Épen azért nem ismeri a kétségbeesést, mely, ha egy-egy pillanatra erőt vesz rajta, Mikes a fatalista felfogás révébe menekül s a lélek nagy betegségétől, a kétségbeeséstől ment marad. Sorsunk megítélésében figyelembe veszi, hogy a földi jó nincs egyenlően elosztva az emberek közt s nálunknál számtalan boldogtalanabb ember van; de vigasztalódnunk kell azzal, hogy Isten a világot nem hagyta magára, gondot visel mindenkire, szegényre gazdagra egyaránt.

Megnyugvása, mint látható, a vallásos

XIV. fejezet.

érzésben gyökeredzik, mely Mikesben uralkodó érzésnek mondható. A vallásból indul ki minden gondolata s az Istenben egyesül újra. Szépen jelképezi ezt a *Törökországi Levelek*, melyet Isten nevével és hálaadással kezd és Isten nevével végez, mert az ő akaratának alárendeli magát. A mit Isten tesz, az mind javunkra van és biznunk kellene benne még akkor is, ha tudnók, hogy kívánságunkat nem teljesíti.

Vallásos meggyőződésén alapul Mikes életének fő erkölcsi elve: csak azt szabad kívánni, a mi Istennek tetszik és az ő rendelkezését örömmel, jó kedvvel kell teljesíteni, a mi más szóval annyit tesz, hogy a mi akaratunk nem lehet más, mint Isten akarata, mely a legfőbb jószág és benne meg kell nyugodnunk. Bármit teszünk is, Istenért teszszük s azon lelki haszonért, mely belőle reánk háramlik. Ez a felfogás, mely Mikesnél szinte a mysticismusba csap át. Mikesben főként öreg napjaiban fejlett ki, a mikor úgy szólván egyetlen gondolata, a mely egész lelki világát betölti, mint olyan, a melybe életét, bujdosását, megnyugvással illesztheti be.

Ily felfogás mellett természetesen a vallási igazságokban, dogmatikus tantételekben való kételkedés ki van zárva; Mikes a maga positiv gondolkodását csak az érzéki valóságra alkalmazza, a természetfölöttire nem, a hitágazatokat

elfogadja, de nem vizsgálja.*) Hányt-vetett sorsában szívének mindenek felett megnyugvásra volt szüksége, minek kételkedett volna a vallási tételekben? „A hitigazságok kérdéseiben correct katolikus nézeteket vall,” mondja Bodnár Zsigmond. Mintha eszményképe volna keresztény bölcsésé lenni, tisztázza a keresztényi felfogást és kötelességeket. És a mit mond, azt teszi ifjú és öreg korában egyaránt, csak hogy öreg korában jelentkező asketismusa szelíd keresztényiességből sokat levon. Az asketikus szellemű vallási és erkölcsi tisztaság biztosítására czéloz az általa fogalmazott életrend is, míg imája abban a könyörgésben tetőz: adjon neki az isten oly elmét, szívet és akaratot, hogy csak egyedül Istennek élhessen s adjon neki csendes halált, hogy Istennel örökre együtt élhessen.

Végtére, ha egy pillantást vetünk Mikes jellemvonásainak összeségére, jellemének lényegére, könnyen észrevehetjük, hogy egyéniségén bizonyos mérsékelt realismus ömlik el. „Az én eszem a földön jár,” mondja valahol s valóban magas eszmék, ábrándok után nem csapong s a dolgokat első sorban gyakorlati oldalról tekinti; ha pedig cselekednie kell, a czélt és eszközt egyaránt szigorúan mérlegeli. Realismusa mutatkozik abban, hogy a jó egészséget, ételt

*) A francia felvilágosodás, mely még Mikes életében nagy hullámokat vetett, őt nem érintette.

XIV. fejezet.

és italt sokra becsüli s valamint beszédében semmi föllengés, semmi pathos, stilusában is szívesen használja a köznapi szavakat s a porriastól sem fordul el. Társalgásában a való élet körében marad, mert „nem lehet mindenkor nagy dolgokról beszélni s néha a cancellariákon sem forognak szükségesebb dolgok, mint a konyhákön;“ de nem riad vissza a kétértelmű, sőt sikamlós tréfáktól s adomáktól sem. Ép úgy realisan fogja fel a szerelmet. Szerinte mi a szerelem? Nem valami eszményi állapot, tökéletes boldogság, minőnek az idealista költők rajzolják, pl. Vörösmarty; hanem az életnek egy tüneménye, melyet a valóság reánk kényszerít s melynek alá kell vetnünk magunkat, vagy akarjuk, vagy sem, épúgy mint a táplálkozás vagy mozgás követelményeinek.

Mint realis gondolkodásu ember magas, elérhetetlennek látszó eszményi czélok felé soha sem törekszik. Az emberiség boldogságának előmozdítása, forradalmi czélok, szabadságvágy nem forognak elméjében. Többre becsüli: élni tudni a jelen valóval, mint sem a jövendő változások után futni s teli torokkal kiáltozni a szabadságot. De azért neki is vannak eszményei, csakhogy szűkkörű, kicsiny, korlátolt eszmények, melyek az egyéni szívvilágon és érdekkörön túl nem emelkednek. A kötelesség pontos, önfeláldozó teljesítése, boldog családi élet, hasznos tevékenység a kis tündérházában, ezek az ő szívvilágának eszményi virágai. És eny-

nyiben idealistának mondható; de a vallásban nem az ész eszményeit keresi, Istenben nem a tökéletesség összfoglatját, nem is a világ-mindenség tüneményeit egyesítő legfőbb hatalmat, az erők ősforrását látja; hanem keresi a megnyugvást egy felsőbb akaratban, melynek bölcsesége által megértheti és igazolhatja a világfolyását és a melyből erőt meríthet az élet gondjainak könnyebb elviselésére.

Így Mikes lelki világa összeköti a földet és az eget. Positív értelmével és akaratával a valósághoz tapad s buboréknak tekinti az eszményi állapotokat, melyek egy jobb jövő felé intenek; megnyugvást és erkölcsi tisztaságot kereső szíve pedig az ég felé szárnyal és az istenség mysticismusába vész el.

XV.

Török állapotok és a bújdosók. — Mikes szembaja. Apró örömek. — Engedélyt nyer a rokonaival való levelezésre. — Levele gróf Mikes Istvánhoz. — Levelei báró Huszár Józsefhez és családjához. — Básbugsága. Halála 1761. okt. 2-ikán. — Hortus Hungarorum. Mikes sirja.

Mikesnek élete 1750 után, a meddig vallás-erkölcsi iratainak fordítgatását és tisztázását nagyobb részben bevégezhetette, unalmas egyhangúságban folyt. A bújdosók sorsában semmiféle változás nem esett, Mikes előtt új feladatok nem állottak. Ez időben írt törökországi levelei semmi jelentékenyebb mozzanatról nem adnak hírt s följegyzéseinek egyedüli tárgyai az időjárás, egészségi állapota, a török viszonyok változásai s néha-néha egy-egy európai hír. Még leginkább érdeklődni látszik a bújdosók állapotával összefüggő török viszonyok iránt. Ezek pedig szomorú fényt vetettek az egykor oly hatalmas birodalom bomladozó szervezetére. Törökország már akkor beteg

ember volt. Ibrahim basának bukása után, a ki hosszú ideig volt vezér, a török szultánok „változó tánczot járattak“ a hirtelen fölemelkedő és ép oly gyorsan bukó államférfiakkal, úgy hogy 1717-től, a mikor a bújdosók Törökországban megtelepedtek, 1758-ig, a mely évben kelt Mikes utolsó törökországi levele, összesen huszonhárom vezér ült a hatalomban; volt olyan esztendő is (1755), melyben négy új vezér próbálkozott meg azzal a nagy feladattal, hogy kielégítse a szultáni szeszélyt, kikerülje az udvari eselszövényeket s magának minél több vagyont harácsoljon össze. E változások azonban a bújdosók sorsát nem érintették. „Se bajt se szükséget nem tudunk,“ írja Mikes 1746-ban és később sem panaszolkodik az anyagiak miatt, sőt nem egy vezérről dicsérőleg emlékezik meg, mint 1752-ben Imrehor Musztafáról, az „emberséges emberről,“ a ki jó akaratát rövid idő alatt is megmutatta irántuk. Egyébként a sors a szultánokkal sem sokkal különben bánt. 1754-ben I. Mahmud, a ki III. Achmedet követte, meghalt, utódja öcsese, *III. Ozmán* császár lett, de ez sem sokáig ült a trónon, mert 1757 október havában már *III. Musztafa* lépett Mohammed utódainak ingadozó trónjára. Mikes tehát három császárnak a vendége volt, egyúttal békességes alattvaló, hálával gondolva a török császárokra, a kiknek „kezeivel táplálta őket az Isten.“

Egészségi állapota egészben véve jó volt.

XV. fejezet.

Nem igen betegeskedett, kivéve, hogy 1753 őszen veszedelmes szembaj támadta meg — úgy látszik — mindkét szemét, mely vaksággal fenyegette s még inkább borússá tette a szelíd öregnek a nélkül is unalmas és terhes napjait.

Szemén vékony hártya képződött és csak homályosan látott; írni még tudott, de a nyomtatott betűt már nem ismerte föl. A következő év derekán még mindig szenvedett, de a mikor már-már azt hitte, hogy szeme világát sohasem nyeri vissza, betegsége jóra fordult, a hártyák leváltak szemeiről és látási képességét minden orvosi segítség nélkül visszanyerte.

Napjait állandóan a magyar telep társágában töltötte, a melynek tagjai most már csaknem mind később kibújdosottak voltak. Társai szerették és tisztelték s ha alkalom kínálkozott, megtiszteltetésekben részesítették, ő pedig, a ki a családias örömek után mindig vágyakozott, hol egyiknél, hol másiknál a keresztapaságot vagy násznagyságot szívesen elvállalta. Egyik kedvencz foglalkozása, mely nagy lelki megelégedésére szolgált, volt a térítgetés. Vallásos felfogása erősen felekezeties lévén, vallásának tanát egyházának egyedül üdvözítő voltáról szószerinti értelemben vette s örvendett, ha egy-egy eltévedt lelket egyháza kebelébe vezérelhetett, a miben urának, Rákóczi Ferencznek példáját is követte. Térítési sikereit *Keresztény gondolatok* (1747) cz. munkájának

Levelei rokonaihoz.

boríték lapjára jegyezte fel s innét tudjuk, hogy 1747-től 1758-ig öt egyént hódított meg egyháza számára.

Élete végső éveire (1759—1761) nagy boldogságot tartogatott számára a sors; ugyanis engedélyt kapott, hogy erdélyi rokonaival levelezésbe léphessen. Az engedélyt valószínűleg a konstantinápolyi osztrák követség útján szerezte meg. Hogy mekkora öröme lehetett ez a bús napokat élő aggnak, láthatjuk leveleinek hangjából, terjedelméből s azon figyelmetességéből, melynek folytán minden apróságra kiterjeszkedett, a miről hitte, hogy rokonainak tetszésére lehet. 1759 január 5-ről keltezte írta haza első leveleit távoli unokatestvérének, gr. Mikes Istvánnak és féltestvérének, Józsefnek, a kiről még nem tudta, hogy a Huszár nevet fölvette. Valahányszor azonban levelet írt, mindannyiszor engedélyt kellett kérnie az osztrák követtől, legalább erre vall az, hogy Mikes minden levélben megemlíti, hogy levelét „felséges fejedelmünk itt levő követségének engedelmével“ írja

Abafi azt hiszi, hogy Mikes már 1741-ben engedélyt kapott a rokonaival való levelezésre s ily értelemben magyarázza Mikesnek 1759. január 5-én Huszár Józsefhez intézett levelében a következő szavakat: „Tizennyolcz esztendőttől fogva kegyelmed felől semmi hírt nem hallottam.“ Mikes szavai azonban félre nem érthető módon hallomásra, szóbeli hírvételre és nem

levélíráshoz vonatkoznak s ha engedélyt kapott volna már 1741-ben, mért szakadt volna meg a levelezés, mikor arra Mikes semmiféle okot nem szolgáltatott? Abafi föltevése tehát nem valószínű, csak az az egy bizonyos, hogy testvéréről 1741-ben valami úton-módon híreket vett s talán ekkor hallotta először édes anyja halála hírét is.

Az említett levelekről meg kell még jegyeznünk, hogy mindkettő Konstantinápolyban kelt, talán azért, mert Mikes a kapott engedéllyel annak vétele után rögtön élni kívánt ott, a hol megkapta, tudniillik Konstantinápolyban. A két levél tartalma majdnem pontról-pontra megegyezik; Mikes valószínűleg sietve írta őket és csak a legszükségesebb értesítésket foglalta beléjük, hogy minél előbb készen lehessen velök és rábízassa a helybeli trinitáriusokra, a kiknek útján Erdélybe jutottak.

Gróf Mikes Istvánnak szól az egyik, azon Mikes Mihály fiának, a kinek udvarában Kelemen gyermekkorában gyakran megfordult, a Mikes Ferencz testvérenek, a kivel a kolozsvári jezsuiták konviktusában együtt volt.

Kelemen Mikes Istvánt, a ki abban az évben született, melyben ő „hazájából kijött,“ nem ismerte, de a család iránti hálás emlékezetből levelével fölkereste. Már régtől fogvást nem hallott felőle hírt s tudakozódik családi körülményeiről. Mikor halt meg atyja? Istvánnak

Mikes Istvánhoz.

van-e családja? Megemlékezik Ferenczről is, a kivel gyakran czivódtak; azután magáról írja, hogy szükségét nem szenved, sőt másokkal is jót tehet. Fájjalja, hogy Erdélytől távol kell lennie, de „az ő bujdosásának vége akkor leszen, a midőn az életének.“ Kelemen levele céljához jutott, mert Mikes István még ugyanazon év május 6-ról keltezve választ küldött Rodostóba. Ha Mikes Kelemen unokatestvérétől a meleg rokoni szeretet és öröm nyilatkozatait várta, egy kissé megesalódott, mert a válaszban ugyan barátságos, de kimért, hideg hang, ovatos udvariasság uralkodik. Fölvilágosítást ad atyjáról, anyjáról, magáról és családjáról; de feledi örömét kifejezni a fölött, hogy bujdosó rokonától levelet kapott, ellenben tudatja, hogy választ neki csak előljárói engedély mellett írhat s oly dologban, a mi alattvalói hűségével nem ellenkezik, „atyafiságos indulatit megbizonyítani kívánja.“ Erre azonban aligha volt szükség, mert Mikesnek semmi kívánni valója nem volt s érintkezésük ezen egyszeri levélváltás után hihetőleg megszakadt, legalább semmi nyoma nincs.

Annál nagyobb lelki örömeire szolgált a Huszár Józseffel való levelezés. Első levele (1759. jan. 5.) épen oly rövid, mint a Mikes Istvánhoz küldött. Megemlítvén, hogy immár tizennyolcz esztendeje nem hallott róla semmi hírt, először is szeretett édes anyja halálának esztendejét és napját tudakolja s aztán Huszár

József családjáról kérdezősködik. Megemlékezik anyagi jóllétéről, jó egészségéről, hozzáteszi, hogy hatvannyolcz éves és az öregségnek már terhét érzi. Felhozza, hogy francziából sok könyvet magyarra fordított s ígéri, hogy fordított munkáiban, ha „alkalmatossága adatik, öcsese urát is részelteti.“ Végül hálával emlékezik meg mostoha atyjáról, a ki egyik oka volt annak, hogy ő a r. kath. vallásra tért. Miként fogadta Huszár József az oly rég óta távol levő Mikes Kelemen levelét, nem tudjuk, mert levele nem maradt fenn; de a levelezés folytatásából s Mikes leveleinek hangjából azt következtethetjük, hogy a rokonával való ezen szellemi egyesülésben igazi örömet és boldogságot talált. Mikes második és harmadik levelét körülbelül egy-egy évi időközben írta 1760. márcz. 25-ikén és 1761. márcz. 19-ikén. Még egy rövidke levele ismeretes, melyet unokaöcséséhez, Huszár József fiához, Sándorhoz valószínűleg az atyjához mellékelve küldött el. E néhány levélben közvetlenül pillanthatunk be Mikes szívének mélységeibe s láthatjuk, hogy a családi érzés, mely oly sokáig elzárva lakozott benne, most áradva ömlik ki belőle a levél hangjában, tartalmában, minden betűjében.

Ki sem mondhatja, mekkora nagy vigasztalására van a testvérivel való levelezés; a szívét betöltő örömet csak a „testvér atyafiak“ érezhetik, azok közül is csak azok, „a kik

ötvenhárom esztendőtlől fogvást egymást nem láthatták.“ Türelmetlenül is várja öcsésének leveleit, ha pedig megjöttek, oly rövidnek találja, mert szeretne többet, sokkal többet tudni az otthoni dolgokról! S mily különös változás esett meg vele. Eddigi csendes napjai mintha eltűntek volna. Mióta öcsésének első levelét megkapta, kétszeres erővel buzog fel benne az atyafiságos szeretet; azóta sulyosabbnak érzi a bújdosást és repdesve vágyó szíve, kedve, gondolata, mind csak kedves Abafáján vagyon. Képzeletben szerettei között időz, elhagyva Rodostót Abafára megy és teszi hozzá szeretetreméltó naivsággal, ezt az „útazást napjában gyakorta véghez viszi igen kevés költséggel és fáradsággal.“

Többször szóba hozza boldogult édesanyját, a kiről öcsésétől többfélét tudakoz. Megható gyöngédség jele, hogy édes anyjának 1723-ban kapott levelét, melyet mindez ideig „szíves tisztelettel megtartott,“ most visszaküldi öcsésének, mert fél, hogy halála után eselédei nem tudnák megbecsülni és hadd lássa belőle Huszár József, hogy Mikes anyjának micsoda okos és hasznos tanácsát mulatta el annak idején.

E levelezés folytán az ősz aggastyánban seregestül támadnak fel a gyermekkori emlékek. Még emlékszik öcsésére s maga elé képzelettel az ötvennyolcz-ötvenkilenc esztendőös testvért

s eszébe jutnak a gyermekkori játékok és csínyek. Óh szelíd emlékezés, minő boldogságot tartogattál a bújdosó aggnak, a kinek lelkében talán soha oly elevenen nem állott a boldog gyermekkor, mint agg korának utolsó két évében! De a jelen pillanat is sok örömmel kínálja. Vannak unokaöcsesei és húgai, a kik szüleiknek sok örömet szereznek s a kik közül az egyik — reá, Mikesre hasonlít, a kivel aztán azóta „napjában tízszer is beszél.“ Nevük napján imádkozni fog értük s poharat ürit egészségükért. De minő kedves hangon mondja el azt nekik. Mintha nevetne és sírna egyszerre s rokonait szívébe akarná zárni, lelkébe befoglalni. Óh mennyire szeretne köztük lenni, hogy láthatná az egész rokonságot, a kik együtt lehetnek és a kik közül, teszi hozzá elkomorodva, „csak egy vettettet ki, valamint a férges alma.“

Azután, tudva, hogy öcsese érdeklődik iránta, gazdasági ügyekről ír; küld neki gyapot-, seprőfű- és ugorka magot. Ismerteti a török gazdasági viszonyokat, a gabona- és szőlőtermelést.

Ájándékot is küld haza; fordított művei közül a *Kereszt királyi útját*, melyet Abafán szívesen olvastak*); aztán gyűrűbe és pecsétbe

*) Abafi Lajos a kéziratot „Mikes Kelemennek egy ismeretlen műve“ cz. dolgozatában (Figyelő X. 321—333.) ismertetvén, azt írja róla, hogy gróf Kemény László erdélyi gubernator, a kinek kezeibe került, a könyvet

való köveket, három kígyónyelvet, a mely „igen nagy raritas.“ „Az egyiket ángyom asszonyoknak, mondja, a kettőit a két húgomnak. Legyetek okosak, mint a kígyók és együgyűek, mint a galambok.“ Végül tréfálgodva írja, hogy az asszonyoknak küld tyúkot, kakast, foglyot, gerliczét s ezt mind — levélben, a melyért a köszönetet csak akkor várja, mikor az ajándékot veszik.

Ily bájos kedvességgel ír Mikes rokonainak s mintegy felújulni látszik ifjúkori üdesége; de elkomorodik, a mikor Huszár József levelében olvassa az intelmet, hogy kegyelmet kellene kérnie. Megköszöni az atyafiságos szeretetet, de keserű szívvel kell kimondania, hogy *ex Turcia nulla redemptio!* Ő már megpróbálta a kegyelemkérést, de „az irgalmasságnak kapuja érdeme szerint bezáratott előtte.“ Tanuljanak sorsából mások, ő megnyugszik Isten akaratában.

Huszár Józsefnek „nem kézbesítette, hanem, mint az első lapra ragasztott czímere tanúsítja, saját könyvtárába kebelelte.“ (U. o. 323. l.) Ez azonban annyiban tévedés, a mennyiben a kézirat a Huszár-család körében megfordult; kitűnik ez Mikesnek Huszár Józsefhez 1761. márcz. 19-ikén írott leveléből, melyben két helyen is megemlékezik róla. „Hogy húgomnak megtetszett a könyvem, — írja — a nékem elég vígasztalás.“ Ismét: „ . . . annak igen örülök, hogy a könyvemet vette ked . . .“ (Abafi, Mikes Kelemen 197. és 206. lap.) A munka tehát Kemény László erdélyi gubernator birtokába csak később, igen valószínű, hogy mint Huszár József ajándéka került.

A hetvenegy esztendő s agg azonban érzi a halál lehelletét és sejtelmét ki is fejezi leveleiben. „Úgy tetszik, hogy mindenik levelem nekem az utolsó levelem“ mondja és sejtelmében nem csalatkozott. Csak kevés napja volt hátra. Rajta volt már a sor, mert a kik az öreg Rákóczival bujdosnak ki, valamennyien elhaltak; 1757. december 11-ikén temették el a nyolczvanegy esztendő s Csákyt, a ki után Zay lett a básbug, a bujdosók főnöke. Egy év múlva (1758. okt. 22.) Zay is az ösökhöz tért, bevégezte bujdosását. Halálát Mikes jelentette be Konstantinápolyban s ekkor őt tették básbuggá, a ki a fegyelmi hatalmat gyakorolta a bujdosók fölött. Az alája tartozó emigránsok azonban nem az öreg fejedelemmel jöttek Franciaországból, hanem később bujdosnak ki és a rodostói magyar telepen találtak otthonra s már-már összeolvadóban voltak a keleti társadalommal. A régiek közül egyedül Mikes élt még s az újak közt a nagy Rákóczi egykor fényes rodostói udvarát csak ő képviselte. Benne még a régi szellem élt, vele kibujdosott társai a föld alatt pihentek, de szellemüket, főként a dicső fejedelmét, Mikes ott érezte, maga körül az egykor díszes sétakert susogó lombjai közt, a Márvány-tenger morajló partján, hol bánatos szomorúságban élte utolsó pillanatait. Ott zsongottak szívében a gyönyörű szavak, melyeket a költő mintha szíve legmélyéről vett volna ki.

Végső napjai. Halála.

Egyedül hallgatom tenger mormolását,
Tenger habja felett futó szél zúgását,
Egyedül, egyedül
A bújdosók közül
Nagy Törökországban! . . .
Ha csak itt nem lebeg sírjában nyugovó
Rákóczi nagy lelke, az eget csapkodó
Tenger haragjában.

Csak napjai voltak már hátra s ő is megért az elköltözöttekhez. 1761-ben, Rodostóban ismét pestis dühöngött s szeptember 29-én a 71 éves aggot is megtámadta. Betegsége rövid, de gyötrő volt. A szörnyű baj egyenként fosztá meg érzékszerveitől s miután elvesztette látását és hallását, betegsége kitörése után negyed napra megvált gyötrő szenvedéseitől és az élettől. *Meghalt 1761. okt. 2-án* s eltemettetett a *Hortus Hungarorum*-ban, Rákóczi Ferenc egykori sétakertjei helyén, a hová fejedelmük halála után a bújdosó magyarok temetkezni szoktak.*) de a ki annyit hányódott-vetődött

*) Mikes elhalálzásának idejét a Rákóczi által alapított rodostói katolikus egyház akkori papja „D. Antonio Luvari missionarius apostolicus“ a halottak könyvébe a következőképen jegyezte be: „Anno Domini 1761. (és nem 1762) Die 29. 7-bris confessus, sanctissimaeque Eucharistiae Sancto (sacramento) reflectus, eodem Die tactus peste, sensibusque pariter destitus Dnus Generalis Miques mortuus est 2. 8-bris et a me sepultus est in cimiterio Armenorum.“— Mikes halálának évéről és a Hortus Hungarorum-ról részletes fölvilágosítás található

életében, még halála után sem nyugodhatott békén, mert a temető halottait 1830-ban kiásták és a csontmaradványokat egy új sírkertben közös verembe tették. S most ott pihen Mikes idegenek maradványai közt porladva, jeltelen hant alatt. Szelleme azonban nem maradt idegen földön, visszatért a hazába, hogy művei által örök dicsőséget szerezzen magának s a mi szellemünkkel elvegyüljön. Itt él közöttünk ma is!

Thaly Kálmán *Rákóczi emlékek Törökországban* című munkájában az 58. 59. és 95. lapokon. A mi Mikesnek, a ki katona sohasem volt, generalis címét illeti, orre nézve is felvilágosítást nyújt az idézett mű 96. és 109. lapjain. Generalisnak a rodostói magyarok a básbugot nevezték, ily értelemben használta Mikes s vésette pecsétnyomójára a „Général Miques“ címet. Lásd u. o. 109.

XVI.

Mikes műveit sajtó alá készítette és haza akarta küldeni. — Hogy kerültek haza iratai? Mészáros és Tóth Ferencz. — A *Törökországi Levelek* kiadása 1794-ben. — A munka fogadtatása. Hatása a magyar költészetre. — Mikes munkája a 30-as években feledésbe merül. Az 50-es években érdeklődést kelt. *Ferenczy* és *Danielik* nyilatkozata. *Erdélyi* János és *Szilágyi* Sándor. — A levelek második és kritikai kiadása *Toldy* által. A classicus írók közé sorolja. Hypothesis a levelek keletkezéséről. *Szilágyi* ellenvéleménye. *Abafi* vizsgálatai. *Gyulai* véleménye. *Császár* Elemér dolgozata. A kutatások eredményei. — Mikes vallás-erkölcsi iratainak fölfedezése. A *Mulatságos Napok*. — Jövendőbeli kutatások. Mikes a magyar irodalom történetében. Népszerűsége.

Mikes Kelemen irodalmi munkáit nem csak szórákózásul és a maga gyönyörűségére írta, hanem azzal a célzattal, hogy azokat közrebocsássa. A *Törökországi Levelek* több pontja bizonyítja ezt a föltevést. Mikes magát több helyen auctornak nevezi s kijelenti, hogy nem törődik vele, ha versecskéit néjén kívül

mások is megismerik; továbbá magasztalván nénjének hozzá írt állítólagos leveleit, azon óhajtását fejezi ki, hogy szeretné kinyomatni. „Én leginkább azon búsulok itt, mondja, hogy hol nyomtassam ki a ked leveleit. Ha oly könnyen meglehetne, a mint aztat megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák.“ Természetesen a nénje leveleire vonatkoztatott óhajtást a *Törökországi Levelekre* kell értenünk s osztozunk Pulszky Ferencz felfogásában, a ki művei kinyomatását Mikes titkos kívánságának nevezi.

Föltehető tehát, hogy Mikes sajtó alá készített iratait halála előtt barátainak, a kik irodalmi munkásságát valószínűleg ismerték, figyelmébe ajánlotta, talán valamelyiket meg is bizta, hogy iratait kedvező alkalommal juttassa Magyarországba. Sőt élete utolsó éveiben maga kereste az alkalmat, hogy műveit haza küldje, a mint haza küldte a *Keresztnek királyi útja* címűt Huszár Józsefnek, azzal megjegyzéssel, hogy érdemes volna kinyomatni, a mi félig-meddig felhívás Huszár Józsefhez az ő titkos kívánságának teljesítésére. Többi munkájára nézve pedig az a terve volt, hogy a Rodostóban megforduló erdélyi kereskedők által azokat is haza küldözi Huszár Józsefnek s elajándékozza otthoni rokonainak és barátainak. Mikes tehát végső napjaiban arra törekedett,

hogy iratait, melyekben élete és munkássága egyedüli gyümölcseit látta, megmentse a pusztulástól, melynek Rodostóban ki voltak téve, s hazájába juttatván, esetleges megjelenésüket előkészítse.

Azonban ezéljának kivitelére már nem volt alkalmá, mert nem sokára meghalt; leveleit és az *Ifjak kalauzának* első kidolgozását kivéve pedig összes iratai a Farkas Lajos-féle gyűjteményben találtattak fel, a miből következtethető, hogy iratai nem általa, hanem valami más úton jutottak Magyarországra.

Mikes írói alkotásairól, helyesebben csak egyik alkotásáról az első tudósítást a *Hadi és más nevezetes történetek* 1789-iki évfolyamának november 27-iki számában (551—54. l.) találjuk, hol megemlékezés történik Szelim travnikai pasa haláláról, a ki a magyaroknak jó barátja volt. Szelimnek a szolgálatában, mondja a tudósítás, egy Mészáros nevű szolnoki fiú állott, a ki urával sokfelé, többek közt a 80-as évek elején Konstantinápolyban, megfordulván, Rodostóba is kirándult. Itt megismerkedett Horváth Istvánnal, Rákóczi Ferencnek egy ősz, akkor már száz éven felül levő szolgájával, a ki őt Mikes Kelemennek egy kötet kéziratával megajándékozta. Szelim 1786 végén Mészároost Bécsbe küldte bevásárlások végett; Mészáros Bécsben megismerkedvén a *Hadi és más nevezetes történetek* szerkesztőjével Görög Demeterrel, Mikes Kelemennek Rodostóban

kapott kéziratát neki ajándékozta. A kérdéses kötet tehát két-három évvel előbb került Göröghez, sem mint lapjában róla a tudósítás megjelent. Mindenesetre kiemelendő, hogy Mészáros Görögnek csak egy kötet kéziratot adott s a lap Mikes többi kéziratáról egy szóval sem emlékezik meg. Mi oka ennek? Nem tudta-e Mészáros, vagy nem említette és a spiritualis könyvek más úton jutottak haza, nem tudjuk. Most egyelőre kövessük a kérdéses kézirat sorsát.

A Görögnek ajándékozott kézirat valószínűleg a *Törökországi Levelek* kötete volt; tőle a kézirat Kultsár István birtokába került, a ki aztán 1794-ben, tehát haza-kerülése után nyolcz évre, kiadta. Hogy Görög és Kultsár miért nem adták ki előbb, miért vártak nyolcz évig, talán az fejtí meg, hogy Mikesről és társairól keveset tudtak, a munkát apokryphnek tartották s egy kétséges eredetű munka kiadására áldozni nem akartak. És itt kell megemlékeznünk egy más érdekes egyéniségről, báró *Tóth Ferenczről*, a kinek, hitünk szerint része volt abban, hogy Mikes munkája napvilágra került.

Ez a kalandos életű francia tábornok egy magyar emigransnak, Tóth Andrásnak, a ki francia szolgálatban tábornokká lett, volt a fia. 1733-ban született s mint francia kapitány 1755 és 1762 közt a francia követségnél Konstantinápolyban működött; 1769-től 1776-ig ismét

Konstantinápolyban tartózkodott s ez idők alatt ismerkedett meg a magyar emigránsok rodostói telepével. Innét Franciaországba visszatérvén, a katonai pályán gyorsan emelkedett s 1786-ban a douai vár parancsnoka lett. A francia forradalom kitörésekor Párisba, onnét Svájcba szökött, s a magyar királytól engedélyt nyervén a hazatérésre, Magyarországba jött s Batthyányi Tivadar tarcsai jószágán telepedett meg Szombathely mellett, hol 1793-ban Szent-Mihály havának 22-ikén meghalt. Ismeretségbe jutván Kultsár Istvánnal, a rodostói magyar telep élétéről és személyeiről bővebb felvilágosítással szolgált neki, talán Mikes Kelemenről is, a kinek utolsó éveiben Tóth épen Konstantinápolyban volt. Valószínűnek tartjuk tehát, hogy Kultsár a levelek kiadására épen Tóth felvilágosításai után szánta el magát.

De nem valószínű-e, hogy a *Törökországi Levelek* kéziratát maga Tóth Ferencz hozta magával Francia-, illetve Törökországból, mint Toldy Ferencz véli? Nem, mert ha ő hozta volna haza, Kultsár hihetőleg megemlítette volna a *T. Levelek* kiadásának előszavában, a hol Tóth Ferencz felvilágosításait részben közli is; de más részt azért sem valószínű, mert Tóth, mint királpárti, Franciaországból szökötti, holmiját lefoglalták, elkobozták s ily körülmények között kérdés, hogy a reá nézve kevésbé fontos kéziratot magával vihette-e? (Thaly.) Csaknem bizonyosra vehető tehát,

XVI. fejezet.

hogy Kultsár a kéziratot nem Tóth Ferencztől, hanem Görögtől kapta, a kinck ismét Mészáros ajándékozta.

Azonban miként került haza a többi kézirat ?

Jobb adatok híján el kell fogadnunk Thaly Kálmán föltevését, hogy Mikes többi kéziratát is Mészáros hozta vissza a hazába Szelim basa halála után s megőrzés végett ismerőseinél letette. Ezt főként az a körülmény támogatja, hogy a kéziratok, az *Ifjak kalauza* első kiadásának kivételével, melyet Abafi Lajos talált meg az egyetemi könyvtárban (1877), egy esomóban jutottak a Farkas-féle gyűjteménybe, tehát valószínűleg valamennyi annak a birtokában volt, a ki haza hozta. Meglehet, hogy az *Ifjakkalauza* is Mészáros birtokában volt, de elajándékozta, vagy talán Mikes haza küldte volna? Mindezek föltevések, melyekre biztos felelet ez idő szerint még nem adható; de a kérdés felderítésének legjobb módja volna: kutatni a Farkas-féle gyűjtemény történetét, ez vezethetne oly nyomra, mely a kéziratok nem épen fontos, de elég érdekes sorsára is világot vethetne.

Egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy a kéziratok teljes épségben haza jutottak s Mikes szelleme megkezdte diadalmas pályafutását. Kisérjük nyomról-nyomra, miként foglalja el helyét a magyar irodalomban, hová Mikes

sajátságos, elszigetelt helyzeténél fogva a kellő időben nem juthatott be.

Először, miként már tudjuk, Mikesnek legértékesebb munkája, a *Törökországi Levelek* jutott a magyar olvasó közönség elé. A kiadás már 1792-ben, még Tóth Ferencz életében folyamatban volt, mert a censor engedélye ebben az évben kelt, az előszó pedig 1794. böjtelőhavának 18-ikán s így a munka 1794 elején látott napvilágot ily czím alatt:

„Törökországi Levelek, melyekben a II-ik Rákótzai Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal egygyütt barátságossan előadatnak. Írta Mikes Kelemen Az említett Fejedelemlnek néhai Kamarássa, most pedig az eredetképpen való Magyar Kézirásokból kiadta Kultsár István az ékesszólásnak Tanítója. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal Jó-zsef. 1794.“

Belső lapján áll a censor engedélye: Imprimatur. Budae Juli 1792. Mathias Riethaler m. p. Cens. Libr. ad Ex. Con. R. Loc. Hung.“

Következik „Az Olvasóhoz“ intézett előszó, mely a magyar irodalomban ismeretlen Mikes Kelemen és életkörülményeit néhány nagy vonással a magyar közönség elé állítja. Érdekesnek tartjuk kiemelni belőle a következő részleteket.

„Midőn ezen Levelek kiadását, írja Kultsár, magamban eltekellém, a magyar *történetek*

XVI. fejezet.

gyarapítására igyekeztem. *Nem is kétkedem*, hogy czélomnak meg ne feleljen iparkodásom.“ „Több magyar uraknak emlékezetes dolgai *bőven s hitelesen* fel vannak itt jegyezve,“ folytatja s felsorolja a levelek főbb alakjainak neveit, elmondja rövid történetüket, hogy az olvasó a leveleket könnyebben megérthesse. Mikesről ekképen emlékszik meg: „A főurakon kívül sok házi tiszték, és eselédék is költöztek ki, -- Mikes Kelemen is, a ki Erdélyt s hazáját Zágonyt többször emlegeti, Rákótzai Ferentznek udvari tisztje, kamarássa vala. Rákótzai József Csáky és Zay halála után a magyarok előljárójává lett. De kevés ideig viselheté tisztségét,“ mert Tóth Ferencz generalis szerint 1762-ikben (?) Mikes halála után az egész bujdosó társaság feloszlott. (?)

Kultsár az előszó végén a munka értékéről is nyilatkozik. „Vedd azért szívesen K. O. (Kedves olvasó) Mikesnek, ily *bizonyos tanúnak* a levelekbe elhintett s a nényéhez Konstantinápolyba intézett tudósításait, melyek bizonyára egy magyarhoz képest méltók az ismeretre. De ha a magyar történetekben nem gyönyörködnél is, gyönyörködhetsz az egyházi és polgári török szokásoknak leírásában; gyönyörködhetsz a régi és újabb történetekből szedett mulatságos példákban; gyönyörködhetsz a vidám szívnek és friss elmének barátságos nyájaskodásában és abban a szép s értelmes *magyarságban*, melylyel a különbféle dolgokat oly kellemetesen

A levelek fogadtatása.

kifejezte a szerző, hogy az ő leveleit kiki érde-
meseknek tarthatja a kiadásra.“

Maguk a levelek Kultsár kiadásában 490
kis nyolezrét lapot töltenek be s az utolsó lapon
a *hibák jobbitása* után ez a *Jegyzés* áll: „A
kézirásban nagy különbözést találván, a magam
módja szerint írtam le a leveleket. Ezt az újabb
izléshez alkalmasabbnak itéltem. Az idegen
szókat többnyire csak egyszer ejtettem fekvő
betűkkel, hogy a nyomtatás igen tarka ne lenne.
A kétségesebb értelmű szók megmagyarázását
szükségtelennek találtam; mivel a figyelmete-
sebb olvasás által is elégségesen (?) megvilá-
gosodnak.“

Kultsár kiadása kora viszonyaihoz és igé-
nyeihez mértén általában elég jó kiadásnak
mondható. Mikes iránt való szeretete izléssel
és némi kritikai erővel párosult s Mikes leve-
leinek tartalmi értékét és többféle szépségét
elég jól emeli ki. Azonban a munka fogadta-
tása sem értékének, sem Kultsár áldozatkészisé-
gének nem felelt meg s voltaképen csak Er-
délyben keltett feltűnést, a hol a báró Huszár-
család s Mikes Kelemen más rokonai révén
még emlékeztek rá, hogy Rákóczi Ferenczcel
egy Mikes is kibujdosott és sok hányatáson
menvén keresztül, élete nagy részét a török
állam pártfogása alatt, Rodostóban töltötte
el. A tulajdonképeni magyar hazában keve-
sebb figyelmet ébresztett, és azt állítani, hogy
Kultsár kiadása irodalmi életünkben mozgalmat

keltett, tévedés. Épen az a jellemző, hogy alig vették észre -- legalább megjelenésének évtizedében s hatásának nyomaira csak a jelen század második tizedében találunk; a mult századból csak egyetlen ismertetéséről van tudomása az irodalomtörténetnek s az is Bécsben (Szombathely szomszédságában) jelent meg a *Bibliotheka az 1795-iki magyar Merkurhoz* cz. kiadványban (Szinyei, Történelmi Repertorium I. 73.), melyet Pántzél Dániel boesátott közre s a mely Mikes munkájáról némi kifogások mellett egészben véve kedvező*) bírálatot nyujt.

*) A Törökországi Levelek ezen első s mindenesetre érdekes ismertetése, melyet Abafi Lajos a Figyelő X. kötetében közöl, álljon itt teljes egészében: „Az egész magyar közönség hálaadással tartozik ezen érdemes kiadó urnak (Kultsár), hogy ezen többképpen közönségesítést érdemlett leveleket összeszedte(?) s világra boesátotta. Mikes Kelemen, ezen leveleknek írója, a mint a kiadó úr előbeszédében is említi, kamarása volt Rákóczi Ferencnek bujdosásában s azután a Törökországban nyomorgó magyaroknak előljárójok. Levelei rész szerént a történetére nézve, melyek majd az egész hazát, majd némely familiákat különösen illetik, részt szerint kedves és barátságos írások módjára és elmés nyájasságokra nézve kellemetesekek és emlékezetesekek: a levélírásban mindazon által követni való például nem igen szolgálhatnak változtatás nélkül. Természeti folyások a gondolatoknak ezen leveleknek főbb érdemök: de pallérozott és jó izlésű szólást senki bennök ne keressen(?). Vélekedésünket példákkal kellene megerősítenünk; ha minden lapon ki-ki számosan nem találná azokat.

Ez egyetlen ismertetést nem számítva, Mikes munkája semmi figyelemben nem részesült s hosszú évtizedeknek kellett lefolyni, míg történeti felfogásunkban arra a polezra jutott, melyre érdemes. E részvétlenségnek okait több körülményben kereshetjük, melyek politikai, irodalmi s általában művelődési viszonyainkban gyökereznek. Az első ok minden esetre az, hogy a munka igen félre eső helyen jelent meg s közforgalomba kezdetben alig juthatott, hanem csak később, a mikor Kultsár Pestre került (1806), mely ugyan még akkor nem irodalmi

„Például szolgálhat csakugyan a sokszori s utóbb meguntatni kellett tréfája a káposztával, az oldalesontal, az öreg emberek kalendáriumával, a pola tetivel s több afféle gyengeségekkel, melyeket a tanító az ifjakkal kijegyezhet s ezen leveleket igen használhatókká teheti az oktatásban. Sajnálni kell a tudós magyarságnak, hogy az érd. prof. úr (Kultsár) egyszersmind azon utat és módot, mely által ezen levelekhez jutott, kijelenteni nem méltóztatott: talán hasonló, vagy még fontosabb írásokhoz juthatnánk még azon vagy hasonló módon s szűkölködő literatúránkat több derék munkákkal gazdagíthatnánk. A mi a könyvnek külsejét illeti, az valójában kellemetes, és a nyomtatónak nem kevés dícséretére szolgál. Különös a kiadó úrnak módjában, hogy az *a*-t csak oly esetekben írja (')-szal, mikor azt jelenti: derselbe, egyébbkor magán, vagy a következő szóhoz ragasztja (ami, aki stb). Több aprólékosságok nem nagyon érdeklik az olvasó szeméit.“ Az 1795-iki Magyar Merkurhoz tartozó bibliotheka, kiadta Pántzél Dániel (hely és év nélkül), 8r. 39. lapján. — (Szinyei történelmi repertoriuma szerint Bécsben jelent meg. T. G.)

középpont, de elég alkalmas hely arra, hogy valamely irodalmi művet közforgalomba hozzon. Így érthető, hogy az irodalmi körök Bécsben tudomást vettek róla, benn a hazában nem. Egy másik ok az lehetett, hogy Kultsár kiadását apokryphnek tartották s Mikes létezésében nem hittek. Különösen feltűnő ez *Pápay Sámuelnél*, az irodalomtörténet-írónál, kinek a *Magyar literatura esmérete* (1808) cz. munkájában Mikesnek még a neve sem fordul elő.*) A mellőzésbe bele játszhattak a politikai viszonyok és azon nagy csapás is, mely 1794-ben a Martinovics-féle forradalmi mozgalom fölfedezésében és számos magyar író elfogatásában a magyar irodalmat oly erősen sujtotta. A nevesebb írók elfogatása az irodalmat egyszerre elnémította s a forradalmárnak tetsző Mikesre ügyet sem vetnek, vagy legalább is véleményt nem nyilvánítanak róla. Később pedig, a jelen század elején a nyelvújítási mozgalom köti le az írók figyelmét s alig érdeklődnek oly író iránt, a kiből egyetlen ízecke sem szólal meg a nyelvújítás mellett. Mégis feltűnőnek találjuk, hogy *Kazinczy Ferencz* sem emlékezik meg róla, pedig alig van írónk, a kiről a nyelvújítás harczi közt kedvező vagy kedvezőtlen nyilatkozatot nem tett volna. Nem ismerte volna? Az irodalmi dolgokban oly szemes Kazinczyról alig

*) Ezt az adatot dr. Badics Ferencz főgymn. igazgató s akad. lev. tag úrnak köszönöm. T. G.

hihető. Másban kell rejleni az oknak. Egy részt valószínűleg Mikes conservatív, ortholog és népies szellemű nyelvében, más részt — egy időre legalább — Kazinczy elfogatásában, mely 1794. decz. 14-ikén Regmeczen következett be. Kazinczy a fogságból csak 1801-ben szabadult ki s ha ismerte a leveleket, csak kiszabadulása után ismerte meg, de elveivel nem találván összeférőnek, hallgatott róluk.

Századunk második tizedében azonban már mégis látjuk a hatását. Voltaképen csak a költők figyelmét vonta magára, a kik közül többen inspiratiót, mások ismét tárgyat is merítettek belőle. Első helyen áll a derék *Vitkovics Mihály*, a ki 1808 után drámákat írogatott egyik ma ismeretlen darabjához a tárgyat Mikesből merítette; munkájának czíme: *II. Rákóczi Ferencz Rodostóban. Szomorújáték 4 felvonásban Mikes Kelemen levelei után.* A darab nem lévén ismeretes. véleményt nem mondhatni róla, de bár Döbrentei és Toldy dicsérik, sikerült aligha volt, mert sem tárgya nem drámai, sem Vitkovics nem drámaírói talentum. Irodalmunknak nagyobb és valódi nyereségével járt Mikes egyik adomájának drámai feldolgozása, értjük Irenének, a szép görög leánynak történetét, mely valami útonmódon az olasz Bandello munkájából került Mikes leveleibe. (63. lev.) Ketten is feldolgozták: *Bólyai Farkas* és *Kisfaludy Károly*. Csakhogy Mikesből csupán Bólyai dolgozott, a

ki *Őt érzékeny játék* cím alatt adta ki tragoediáit, köztük a Mikes után készült *Mohammed szerelmét* (1817). Drámája nem sikerült, de érdeme, hogy az ő munkája terelte *Kisfaludy Károly* figyelmét is e tárgyra s abból dolgozta legjobb tragoediáját: *Irenét*, melyet némely bírálója túlozva *Bánk bán* és a *Trónkereső* mellé helyez. Kisebb verses költői művekhez is szolgáltatott indítékot. Tudomásunk van a következőkről. *Vörösmarty Mihály Mikes búja* (1826) magát Mikest állítja elének, a ki a nagy fejedelem szelleméhez szól s korhalja a magyart, hogy megfélelkezett róla és száműzte, mert hazájában „nem vala szabadság.“ Mikes alakját politikai érzéssel dolgozta fel *Lévay József* is *Mikes-ében* (1851), míg *Endrődy Sándor* a kurucz nóták *Mikes-ében* (1896) csendes, lemondó és vallásos természetét állítja elének. A levelek egyik szép elbeszélését dolgozta fel *Vörösmarty* a *Szent emberben**) (1846) s belőle merítettek inspiratiót *Arany János* és *Petőfi Sándor*, amaz *A rodostói temetőben* (1848), emez *Rákóczi* cz. darabjához (1848).**)

*) Hogy a *Szent embernek* forrása Mikes, már Tompa Mihály észrevette. 1849. márcz. 23-ikán Szemere Miklós-hoz írt levelében (Figyelő, XII. 180. l.) azt írja, hogy *Vörösmarty Szent emberének* textusát csak nem szóról-szóra megtalálta Mikes Kelemennél.

***) A *Törökországi Levelekből* az ifjúsági irodalomnak több jóra való terméke merített anyagot, pl. Tábori Róbert *Rodostóban* cz. elbeszélése, mely 1896-ban jelent meg.

A 30-as és 40-es években Mikes alakját és a *Törökországi Leveleket* az irodalomtörténet-írás szeméi elől még mindig sötét köd takarja el. A tudomány még nem foglalkozik vele s közforgalomban levő könyvek tudomást sem vesznek róla, vagy ha igen, nem sok köszönet van benne, mint pl. a hírdelt *Közhasznú esméretek tára* (1833. VIII.) arra sem érdemesíti, hogy önálló cikkben ismertesse, hanem a „Rákóczi“-cikk alá szorítja s néhány téves adatot ír róla. E szerint Mikes 1758-ig (?) élt s Rodostóból tudósíthatá időnként honi barátait (?) a honvesztettek állapotáról és viszontagságairól, mely alaptalan állítások azt mutatják, hogy a cikk szerzője Kultsár előszavát, noha az 1794-iki kiadást megemlíti, sem tartotta érdemesnek elolvasni, hogy belőle hitelesebb adatokat merítsen.

Csak két évtizeddel később, 1854-ben találunk kedvezőbb felfogásra *Ferenczy Zsigmond* irodalomtörténetében. Ferenczy a *Törökországi Levelek* tartalmát ismertetvén, magasztalja szép nyelvét, melyet „kiki gyönyörrel és élvezettel olvashat.“ A levélírás művészetében Mikeszt Kazinezy fölé helyezi s megemlítvén, hogy az eredeti levelek gróf Mikó S. birtokában vannak Erdélyben, azt hiszi, hogy ott őriztetnek nénjének levelei is; tehát a leveleket missiliseknek tartja s nem kételkedik benne, hogy az állítólagos néne valóban élt s Mikessel levelézett. Hasonlóképen nyilatkozik *Danielik*

József A magyar írók cz. munkájában (1858). Kiemeli szép és értelmes magyarságát, melylyel „a különféle nevezetes dolgokat oly kellemesen írja le, hogy írójuk e nemben Kazinczyval egy vonalon áll.” Azonban mindezen nyilatkozatokban a behatóbb kritikának jeleivel nem találkozunk, de Mikes felfogásában és méltánylásában a kedvező fordulat hirdetői. Mikes szelleme lassanként kivivja a maga jogát s nem kisebb férfiúnak kelti fel figyelmét, mint *Erdélyi János*, a ki a *Pesti Napló* 1854. évi folyamában *Mikes Kelemen cz. alatt* tanulmányt közölt róla, melyben Mikes nyelvének és levélírásbeli művészetének kiválóságait magasztalja. A néne valódiságában Erdélyi sem kételkedik s tudtunkkal ő az első, a ki megkoczkáztatja azt a véleményt, hogy Mikes már Franciaországból írt leveleket nénjének s tündövedve kérdi: vajjon ezek a levelek elvesztek-e, vagy a kiadó csak a törökországiakat tartotta érdemesnek a közlésre? Végül néhány behatóbb észrevételt tesz Mikes stílusára és vallásosságára. Erdélyi tanulmányát, mely néhány kétséges hypothesis mellett is Mikes Kelemenhez az első méltó munka, 1859-ben egy másik méltó megemlékezés követte a *Budapesti Szemlében* (V. k.), hol *Szilágyi Sándor* Erdély irodalomtörténetében röviden és velősen jellemzi a levelek művésziességét, azokat példányképeknek tekinti s irodalmunk kincsének nevezi. „Az elsőt, írja Szilágyi, egy erőteljes,

esüggedni nem tudó férfi s harmincz (helyesen negyvenegy) év mulva az utolsót egy számki-
vetésben megöszült aggnak tollából veszszük,
kinek már kedélye is átváltozott s ki a lemondás nyugodtságával forgatja tollát. Ez átalakulás történetét nyomon kísérhetjük . . .“ s Szilágyi ez után rajzolja az átalakulást, de a levelek fejtegetésébe ő sem bocsátkozik mélyebben s azon kérdés vizsgálatát, hogy a levelek missilisek-e, vagy nem, nem veti fel.

Az első, a ki Mikes tanulmányozásához beható kritikával fogott s a vele összefüggő kérdések egész körére kiterjeszkedett, irodalomtörténetünk halhatatlan atyja, *Toldy Ferencz* volt, a kinek gondos kezeiből került ki a *Törökországi Levelek* második kiadása 1861-ben, az eredeti kéziratok alapján, életrajzzal ellátva, két kötetben. A Toldy kiadása tehát egészen hiteles s a Kultsárénál annyival teljesebb, hogy az 1757. június 30-ikán kelt levelet, melyet 1792-ben a censor a kéziratból részben törölt, egészen közli. A második kötethez Toldy tanulmányainak az eredménye van csatolva Mikes életéről és leveleiről. Toldy, minthogy Mikes létezését az 50-es években magán körökben még mindig kétségbe vonták, első feledatának azt tartotta, hogy Mikes személyének valódiságát és létezését minden kétségen felül helyezze. Meg kellett tehát állapítania magának a kéziratnak a hitelességét, a mi olykép sikerült, hogy megszerezte a levelek kéziratát s azt

összehasonlította Mikes Kelemennek Mikes Istvánhoz írott (s a Toldy kiadásában közölt) levelével, melyet gróf Mikó Imre boesátott rendelkezésére. A kézírás azonossága alapján kétségtelenül kitűnt, hogy Mikes, a levél írója és az emlékiró egy, történetileg hiteles, valóban létezett egyén s így Toldy biztos alapon állította össze Mikes életrajzi adatait oly szeretettel s annyi melegséggel, a menyit a különben mindig lelkes Toldynál is ritkán találunk. Toldy kiadása által Mikes végre kivívta méltó helyét a magyar irodalomban, mert Toldy Mikeset a magyar nemzet classicus írói közé sorolta s joggal remélte, hogy ebben „mind a kritika, mind az olvasó közönség helyeslésével“ találkozik, mert Mikes munkája „nem csak korának csúcsán áll, . . . hanem szól az minden koroknak.“

Toldy kiadása még más szempontból is nevezetes. Beható kritika alá vette a *Törökországi Leveleket* s bennök a történelmi előadás mögött megtalálta a szépirodalmi jelleget, a mi által a levelek keletkezésének a kérdését vetette föl. Igaz, hogy ezen kérdés kifejtése által a levelek értéke mit sem változik; de kétségtelen, hogy róla való felfogásunkat mélyebbé teszi s ha tudjuk, hogy a levelek nem missilisek, hanem Mikes művészi alkotásai, magasabban fog állani előttünk Mikes írói talentuma. Nem követve Toldy okoskodását, egyszerűen ide iktatjuk azon sarktételeket, melyeket Toldy

tanulmányában a levelek keletkezéséről felállított. Ezek a következők:

1) a gróf P. E. alakja költött, a néne soha sem élt;

2) a levelek tervszerű egész, egyöntetű alkotás, mely rég gyűlt anyagokból, de azon egy hangulat sugallata alatt, valódi műszándékból készült;

3) a levelek Mikes második rodostói idejében készültek;

4) Mikes, hogy nyomot hagyjon szenvedéseiről és dicsőítse Rákóczi Ferenczet, memoireokat szerkesztett elveszendő papirosaiból (— részletes naplóból —), még pedig a francia irodalom példájára — levélalakban.

Mindezen tételeket e helyen külön bírálat tárgyaivá nem tesszük, mert a levelekről adott fejtegetéseink után teljesen fölösleges volna. Csak egyetlen észrevételre szorítkozunk, mely annak magyarázatát tartalmazza, miképen fűződött Toldy ezen állításaihoz vita. Toldy ugyanis állítja és megdönthetetlen érvekkel igazolja, hogy a néne valóságában nem hihetünk; csak-hogy ebből se hogy sem következik az, a mit Toldy következtet, hogy a levelek Mikes élete végén tervszerűen egyszerre keletkeztek. Ez az ő okoskodásának gyengéje, a melyet *Szilágyi Sándor* észre is vett s vitába vont azon czikében, melyben Mikes Kelemennek 1760. márcz. 25-ikén Rodostóból Huszár Józsefhez írt levelét

fejtegeti. (Arany, Koszorú.) Azt, hogy a néne alakja csak eszménykép, még megengedné, de nem hiszi, hogy a munkát úgy, a mint van, Mikes élete végén szerkesztette volna. Betű szerinti értelemben veszi Mikes ezen szavait: „az első leveletem, a midőn a nénémnek írtam, 27 esztendő voltam, eztet pedig (az utolsót) 69-ikben írom.“ Szilágyi ezután ismétli a Budapesti Szemlében, Erdély irodalomtörténetében mondottakat, hivatkozik a levelekben nyilatkozó hangulatváltozásra s azt hiszi, hogy a „hang tisztán észlelhető különbségét Mikes minden finom érzékével sem tudta volna eltalálni.“ Mellőzve másodrangú érveit, rá kell mutatnunk arra, hogy a mily igaza van Toldynak a néne alakjának helyes felfogásában, épen úgy igaza van Szilágyinak, midőn azon hypothesis ellen harczol, hogy a levelek Mikes élete végén keletkezett tervszerű, művészi egész; bár Mikesnek Szilágyi által fentebb idézett sorait sem szabad betű szerinti értelemben venni; de ebből megint nem következik az, hogy a levelek missilisek, melyeket Mikes állítólagos nénjéhez küldözgetett.

A kérdés így felállítatván, lassanként irodalmi fontosságra emelkedett. Mellőzve azokat, a kik a vitát új szemponttal és új anyaggal nem gazdagították, *Abafi Lajost*, a Mikes életadatainak érdemes gyűjtőjét kell megemlítenünk, a ki a *Figyelőben* közölt, Mikesről szóló élet-

rajzi (később külön is kiadott) czikkeken*) ki akarván egyeztetni Toldy és Szilágyi véleményét, a kettőnek érintkező pontját abban találta, hogy a levelek voltaképen napló, melyet Mikes Rákóczi Ferencz egyenes megbízása folytán készített. Ebből folyólag helyesli Toldy felfogását a néne alakjáról, de elveti másik föltevését a mű tervszerű készítéséről s keletkezésének idejéről; végül föltételezi, hogy a *Törökországi Levelekben* Mikes naplójának csak fele (?) jutott birtokunkba, a másik, melyet Franciaországban készített, valahol lappang. Míg azonban Abafi Toldyval és Szilágyival szemben egészen helyes álláspontot foglal el, a saját föltevéseivel annál szerencsétlenebb, mert azokat bebizonyítani nem képes s alig hiszszük, hogy Mikes leveleit az Abafi érvelése alapján bár ki is naplónak mondaná. Hisz a napló készülésének ideje nem lehet vitás, mert a naplóíró az egyes napok történetét napról-napra vezet az azon közvetlenség alapján, melylyel a följegyzés adataival szemben áll; ha pedig az író feljegyzéseit, a napló-alakot megtartva, később, hónapokkal, talán évekkel később önti formába, akkor már tulajdonképen memoirret ad — napló alakjában. De ha Mikes munkája napló, mit keres benne a levél alak? Aztán ki fog a maga használatára levél alakban vezetni naplót? Abafi figyelmen kívül hagyja, hogy a napló-

*) Lásd a források közt.

hypothésist ez az egy tény teljesen megsemmisíti. Abafi helytelen felfogásának és állításának nyitja különben az, hogy ő érzi, hogy a *Törökországi Levelek* Mikes eredeti naplójával, melyből később a levelek készültek, valamiképp összefüggnek, de az összefüggést tisztán nem látja.

Abafi kutatásait még más irányban is kiterjesztette. Hozzá jutván a *Törökországi Levelek* eredeti kéziratához, az írás, tinta, a papír minősége és vízjegyei alapján igyekszik meghatározni a kézirat „készülésének idejét.” A mennyire kissé nehézkes tárgyalásából kivethető, vizsgálódásának eredménye a következőkben foglalható össze.

a) A Rákóczi Ferenc haláláig terjedő rész készülése az 1737-ik évre esik.

b) Az 1737. jan. 2—1738. decz. 15-ig terjedő rész aligha nem 1741-ben készült; azonban az 1739. jan. 4.—1749. jun. 21-ig terjedő rész ideje biztosan meg nem állapítható.

c) Az 1749. június 21. és 1756. január 15. közt írt levelek csak is 1752 (!) után készülhettek. A hátra levő csoport készülésének idejét Abafi nem állapítja meg.

Kutatásainak eredményét maga Abafi ekképp foglalja össze: „A kézirat nem egyszerre, egy huzamban (azaz talán egy év lefolyása alatt), hanem különböző időkben és nagyobb időkben készült.” S mikor a részletes vizsgálaton

ekkép átesett, kijelenti, hogy a kézirat Mikes eredeti „naplójának másolata!“ De ha csak másolat, a minthogy annak kell lennie, a kéziratból egyáltalán megtudható-e más, mint az, hogy Mikes leveleinek fogalmazványait mikor tisztázta le?

Az Abafi vizsgálódásainak az eredménye tehát igen kevés s épen azért csodálkozunk rajta, hogy ez alapon formálta meg véleményét a *Törökországi Levelek* keletkezésének idejéről irodalomtörténet-írásunk kiváló alakja, *Gyulai Pál*, a ki elfogadva, hogy a kézirat három nagyobb időközben másoltatott le, azt a föltevést állítja fel, hogy annak megfelelőleg a mű három részben is készült és pedig Mikes életének három korszakában: ifjú-, férfi- és öreg korában, vagy a mint Gyulai fejezi ki magát, a munka „tisztán levélalakban írt irodalmi mű, melyet írója három időszakban, egy-egy szakaszt egy folytában szerzett.“*) Nem tekintve azt, hogy Mikes részéről a munka ilyen részekre való felosztásának kellő oka nem volna, e hypothesis semmiféle adattal nem támogatható. Különbben a három részben való lemásolás nem mond ellene annak a bizonyítható állításnak, hogy Mikes, miután elhatározta magát, hogy naplójegyzeteit levélalakban dolgozza fel, — a mi a rodostói megtelepedés első éveire eshetik, — ezután leveleit

*) Könyvmatos ívek, A XVIII. század prózáirói 1891.

XVI. fejezet.

állandóan, ha nem is a levél dátumaival egy idejűleg, de folytonosan írja? S a hangulatnak Szilágyi által kiemelt átalakulása nem természetesebben magyarázható-e ez utóbbi módon, mint Gyulai Pál föltevésével?

Egy újabb idevágó dolgozatot kell még megemlítenünk, mely a levelek keletkezésének kérdését alapos módszerrel, behatóan vizsgálván, az előbbi kutatások alapján kimutatja, „hogyan a levelek nem misziliztek; hogy azokat Mikes nem élete végén írta egyszerre; hogy a levelek közvetlenül nem Mikes naplói és végül, hogy nem háromszorra, életének három különböző idejében készültek“; hanem a levelek „oly irodalmi munka, melyen Mikes hosszú időn, éveken, évtizedeken dolgozott.“ Ez *Császár Elemér* véleménye, mely az *Irodalomtörténeti Közöny* V. évfolyamában található. A munka kezdése és bevégezése idejének, valamint annak eldöntését, hány részben készült, másodrangúnak tartja, melyekben teljes bizonyosságra különben sem lehet jutni.

Ha Császár Elemér dolgozatának minden állítása nem írható alá s ha a vita egyes kérdései megvilágításának és eldöntésének dicsősége nem is az ő nevéhez, hanem első sorban a Toldyéhez és a Szilágyiéhoz fűződik: az ő dolgozatának érdeme a vita anyagának teljes összefoglalása, az Abafi — Gyulai-féle hypothesisok megdöntése és a levelek szer-

Eredmények.

kesztése módjának mélyebb megvilágítása. Egyébként azt hisszük, hogy a kérdés vizsgálata azon pontig jutott, melyben az eredmények pozitív tantételekbe foglalhatók és a levelek keletkezésének fejtegetésében álláspont változtatható.

Az általunk adott fejtegetésben ez a változás már érvényesül s az a magunk vizsgálatainak eredményével egybefoglalva, a következő tételekben fejezhető ki:

a) a levelek napló alapján készültek; a napló nyomai bennök felismerhetők; Mikes a napló adatait csoportosítva dolgozza fel;

b) Mikes az egyes leveleket legtöbbször később írja meg, mint az eseményt naplójába bejegyzi;

c) végleges irodalmi formájukat egész csoportok évekkel később nyerték, pl. a Rodostóban való megtelepedés előtti időből kelt levelek;

d) Mikes a leveleken egész törökországi élete alatt dolgozott s bizonyára számos részletet többször is átdolgozott;

e) a néne alakja nem történeti személy, hanem művészi alkotás, tehát ebből a szempontból vizsgálendő.

A vita, melynek eredményét e pontokban összefoglaltuk, egészen napjainkig folyt. Közben azonban Mikes megismerésében más irányban is nagyot haladt a magyar irodalomtörténet.

Értjük Mikes vallás-erkölcsi iratainak fölfedezését, mely a hetvenes évek derekára esik. A vallás- és közoktatási miniszterium ugyanis a Losonczy-Farkas Lajos-féle kézirat gyűjteményt a Nemzeti Múzeum számára megvásárolván, benne *Pulszky Ferencz* Mikes Kelemennek tizenöt kötet kéziratát ismerte fel s őt ebben a fölfedezésében Toldy Ferencz is megerősítette. Örömnapja volt tehát a Kisfaludy-társaságnak az 1874-ik év június havának 24-ike, mikor Pulszky a társaság ülésén a felfedezett kéziratokat bemutatta s bár a magyar irodalmi világ Mikesnek rokonaihoz írott leveleiből már előbb is tudta, hogy Mikes szomorú magányának csendjében vallási iratok fordításában keresett enyhülést; arról, hogy munkássága mekkora volt s hogy egy kötet fordított novella-gyűjtemény is maradt utána, hitelesen első ízben csak a Pulszky felolvasásából értesült. Pulszky ugyanez alkalommal a *Mulatságos napokat* és az *Idő jól eltöltésének módját* a Kisfaludy-társaságnak, a *Zsidók* és az *Új testamentom historiáját* pedig a Szent István-társulatnak kiadásra ajánlotta. Közülök azonban eddig csak a *Mulatságos napok* jelentek meg Aigner Lajosnak Nemzeti Könyvtár cz. vállalatában (1879). E szerencsés fölfedezés után Mikesnek még két kötet kézírata került elő; az egyiket *Abafi Lajos*, a Mikes kézíratainak lelkes bűvára, az egyetemi könyvtár kézíratai közt fedezte fel, ez az *Ifjak kalauzának* első kidolgozása 1724-ből,

a másikat Torma Károly szívessége juttatta ugyancsak Abafihoz, a ki azt az általa szerkesztett Figyelő X. kötetében ismertette s előszavát közölte. Ez a *Kereszt királyi útja* című, 1747-ben készült fordítás.

Bár Pulszky bemutató ismertetésében kimondta, hogy a felfedezett tekintélyes számú kötet Mikesnek szellemi képét teljesebbé teszi ugyan, de nagyságát nem emeli: az irodalomtörténet feladatát teljesíteni nem mulasztotta el és kutatásait a fentebbi művekre is kiterjesztette. Legtöbbször a *Mulatságos napok*-kal foglalkoztak. Mellőzve *Szathmáry Károly* költői hypothesisét, mely szerint a beszélygyűjtemény a Rákóczi Ferencz rodostói udvarában szokásos (?) mulattató elbeszélésekből keletkezett volna, *Szilágyi Istvánt* kell kiemelnünk, mint a kinek érdeme, hogy a *Mulatságos napok* forrása és az eredetihez való viszonya tisztázva van. Vallás-erkölesi iratairól is csak nem valamennyiről tudjuk, hogy fordítás, sőt *Szilassi Mór* fölfedezései folytán, melyeket *Schwarzenberg József* és *Kohn Ármin* is megerősítettek, nehánynak az eredetijét is ismerjük.

Ime most tanulmányunk végére jutva, mondhatjuk, hogy habár a kép, melyet Mikesről alkottunk, a jövődöbeli kutatások által a maga egészében és lényegében keveset fog változni: a részletekben még sok a tenni való, a mennyiben Mikes élettörténetének több pontját homály borítja, melyeket ez idő szerint nem

vagyunk képesek szétozlatni s vallás-erkölcsi iratainak szakértő ismertetése is várja az avatott tollat. De valamint élettörténeti adatainak kiegészítésére, akként több fordított munkájának eredetijére is csak a véletlen vezethet. Még örvendhetünk, hogy kalandos élete pályájáról ő maga annyit fentartott s munkáiból annyi fenmaradt, hogy elég teljes életrajzot adhatunk róla. Így is tisztán láthatjuk, hogy a *Törökországi Levelek* által irodalmunknak egyik kiváló alakjává lett, a ki hosszas lappangás, majd mellőztetés után kivívta az elismerést s most immár dicsőségesen folytatja egykor szomorúságban oly gazdag pályafutását. Munkáin kívül a róla szóló irodalmi cikkek tekintélyes száma emeli hírnevét s a jelen életrajz is bizonyossága kíván lenni annak a szeretetnek, melylyel e kedves írónk iránt viseltetünk. De míg valódi örömmel szedtünk össze minden apróságot, mely élettörténetének kiépítéséhez egy-egy kövecskét szolgáltat: irodalmi alakjának belé helyezését XVIII. századbeli irodalmi életünkbe szándékosan mellőztük. Az ily beillesztés amily hasznos és elmulaszthatatlan más, rendes élet- és irodalmi viszonyok közt élő és fejlődő íróra, mert annak megértését elősegíti, Mikesre nézve ép oly keveset ér, mert élete jobbára idegen országok és népek életével függ össze s irodalmi munkássága sem a XVIII. század magyar szellemi életéből nőtt ki. Összemérhetnök Faludival, mint próza íróval és az

Mikes kedveltsége.

erdélyi történetírókkal, a kik némileg elődei gyanánt tekinthetők, — de nem sok haszonnal, mert Mikes élete körülményei sajátosságánál fogva mindig külön fog állani, hazai kortársaival nem tud összeolvadni. Hatására nézve sem a mult, hanem a jelen század, sőt némileg évtizedeinek alakjai közé tartozik. Mi tudjuk igazán élvezni és benne gyönyörködni, egy realis kornak gyermekei a mult század első felének egyik realis gondolkozású s meleg szívű gyermekében. Ő immár összenőtt a mi szívünkkel, vér lett a mi vérünkben, a mint hogy ismeretlenül is az volt kezdettől fogva s az marad mindaddig, míg a magyar irodalmának classicusaiból tápláló erőt meríteni és nemzeti öntudatát erősíteni meg nem szűnik.

Források.

I. Mikes Kelemen munkáinak kiadásai.

Kulcsár István, Mikes Kelemen Törökországi Levelei Szombathely, 1794.

Toldy Ferencz, M. K. Törökországi Levelei. 2 kötet. Budapest, 1861.

Abafi Lajos, M. K. Törökországi Levelei. Budapest, 1880.

Abafi Lajos, Mulatságos Napok. Budapest, 1879.

Erődi Béla, Z. Mikes Kelemen válogatott Törökországi Levelei. 1882. (Jeles írók tára.)

Abafi Lajos, Mikes Kelemen levelei (rokonaihoz). Figyelő, V.

II. Életrajzok.

Toldy Ferencz, Mikes Kelemen. Magy. írók és áll. férflak. II.

Abafi Lajos, Mikes Kelemenről szóló cikkei az általa szerkesztett Figyelő II. V. és X. k. — Ugyanezen, cikkek könyvalakban Mikes Kelemen cz. alatt. Budapest, 1878. (Egyik bírálata az Egyet. Phil. Közl. 1880. évf. Szilasi Móricztól.) — Thaly Kálmán, Utóhang Abafi Mikes Kelemenjéhez. Figyelő, IV.

Források.

- Erödi Béla**, Mikes Kelemen. Magyar Helikon.
Gyulai Pál, Mikes Kelemen. Egyetemi előadások a XVIII. század prózáiról. Könyvmatos ívek, 1891.
Bodnár Zsigmond, Mikes Kelemen. Szombathelyi főgymn értesítője 1872. — Irodalomtörténete II.
Beöthy Zsolt, Képes Magy. irod. tört. I. (Négyesy László cikke.)
Beöthy Zsolt, Szépprózai elbeszélés. I.

II. Kisebb életrajzi közlemények és tanulmányok.

- Thaly Kálmán**. Mikes Kelemen ifjúkorához. — Figyelő, V.
Thaly Kálmán, Mikes K. — Századok, 1874.
" " Kihozta vissza a hazába Mikes kéziratait? Századok, 1875.
Thaly Kálmán, Jaroslávi kutatások. Századok, 1888.
Thaly Kálmán, Rákóczi- emlékek Törökországban. (A rodostói és konstantinápolyi kutatások összefoglalása és kiegészítése, melyek a Századok-ban jelentek meg.) Budapest, 1893. A rodostói telepre vonatkozó adatokban igen gazdag mű. Képekkel illusztrálva.
Thaly Kálmán, Irod. és műv. tört. tanulmányok a Rákóczi-korból. 1885.
Thaly Kálmán, Rákóczi önéletrajzának ismertetése. Századok.
Thaly Kálmán, A hazai képzőművészet, műipar történetéhez II. Rákóczi F. udvarában, Magy. tört. tár. 1882.
Szilágyi Sándor, Vértanúk 1867. (Ide vágó cikkei: Rákóczi Ferencz Párisban. — Az utolsó Rákóczi. — Mikes Kelemen.) Ez utóbbi a Koszorú 1863 évf. II. kötetében is.
Szilágyi Sándor, Erdély irodalomtörténete. Budapesti Szemle, V. 1859.

Források.

Szilágyi István, Mikes Kelemen arczképe. Vasárnapi Ujság, 1879.

Szilágyi István, Mikes K. novelláiról. Abafi, Figyelő, 1878.

Erdélyi János, Mikes Kelemen. Pályák és Pálmák 1886.

Pulszky Ferencz, Mikes K. ismeretlen kéziratairól. Kisfaludy-társ. Évl. 1874.

Abafi Lajos, Az ifjak kalauzának előszava. Figyelő, 1874.

Abafi Lajos, M. K. paedagogiai nézetei. Magyar Tanügy, 1874.

Abafi Lajos, M. K. egy kötet eredeti kézirata. Figyelő, III.

Abafi Lajos, M. K. leveleiről. Figyelő, X.

Abafi Lajos, M. K. egy ismeretlen műve. (A keresztéről.) Figyelő, X.

Heinrich Gusztáv, Kisfaludy Károly Iréné-jének tárgyáról. Budapesti Szemle, 1881.

Szilasi Móricz, Mikes, Bólyai és Kisfaludy Károly. Egyet. Phil. Közl, 1880.

Szilasi Móricz, Mikes Kelemen két fordítása. U. o.

Schwarzenberg József és dr. Kohn Ármin, két közleménye Mikes Kelemen két munkájáról. Magyar-Zsidó Szemle, 1891.

E. (Tóth Béla)—Mikes Kelemen Budapesti Hírlap. 1890. — 226. szám.

Spinoza dr. — „Mikes mint költő.“ Budapesti Hírlap. 1890. — 226. szám.

Császár Elemér, Mikes K. Törökországi Levelleinek keltezése. Irod. tört. közl. 1895.

Baráth Ferencz, Mikes Kelemen. Irodalmi dolgozatok. 1895.

Feleki Sándor, Közlemények a Magyar Nyelvőrben (XIII. XV.) a Mulatságos Napok nyelvééről.

Források.

Salgó Ernő, Mikes Kelemen. Egyetértés, 1897. —
36. szám.

Mikes-féle ereklyék. Figyelő, XX.

III. Egyéb források.

Apor Péter munkái.

Szatmáry Király Ádám naplója. Rákóczi-tár I.

Beniczky G. naplója. U. o.

Cserei M. Historiája.

Nagy Iván, Magyarország családai. VII.

Közhasznú Esméreték tára. X.

Ferenczi Jákó irod. története. 1854.

Ferenczi és Danielik, Magyar írók. 1856—58.

Toldy F. irod. története, kiadta Gyulai Pál.

Horváth Mihály, Magyarország története VI—VII.

Lázár Gyula, Törökország története.

Molnár Aladár, Magyar közokt. története.

Toldy Ferencz, Kulcsár István. Irod. arcképek és
szakaszok.

Váczy János, Kulcsár István. Figyelő, XXIII.

Br. Lakos János, Emlékezet báró Tott Ferenczre,
Tudománytár 1836. X.

Nisard, Francia irodalomtörténete. II.

Thaly Kálmán, Az utolsó erdélyi trónjelölt történe-
téhez. (Benne Rákóczi József végrendelete, melyben
Mikesről is megemlékezik, továbbá R. J és a porta
szövetség-levelének latin nyelvű szövege.) Magyar tört.
tár, 1890.

Betűrendes név- és tárgymutató.

(A forrásokról szóló részre nem terjed ki.)

Abafi Lajos 60, 111, 147, 155, 197, 198, 202, 207, 212, kutatásai a Törökországi Levelek keletkezéséről 226--229, 232, 233.

Achmed (III.) szultán 34, 46, 78, 139.

Ágost (II.) lengyel király 24, 80.

Ágost (III.) lengyel király 80.

Aigner Lajos 232.

Apafi Mihály 8.

Apor Péter 10, 14.

Arany János 60, 127, 220, 226.

Badeni Lajos 9.

Badies Ferencz dr. 218.

Balsac 131.

Bandello 53, 143, 219.

Bánk bán, Katona Józseftől, 220.

Básta György 7.

Báthori Gábor 8.

Batthányi Tivadar 211.

Bayle 29.

- Béldi Pál (uzoni) 8.
Beniczky Gáspár 150.
Beőthy Zsolt 117.
Bercsényi László gr. 50.
Bercsényi Miklós gr. 18, 24, 33, 41, 47,
49, 65—67, 138.
Bercsényi Miklósné (gr. Csáky Krisztina)
47, 52, 57, 65, 138. Harmadik nejére vonatko-
zólag lásd Kőszeghy Zsuzsika név alatt.
Bethlen Gábor 8.
Bibliotheka az 1795-iki Magyar Merkúr-
hoz 216.
Boccaccio 125, 143.
Bodnár Zsigmond 191.
Boer Ferencz (kövesdi) 11, 59.
Boileau 29.
Bolingbrok angol miniszter 26.
Bolyai Farkas 219, 220.
Bonnac marquis 34, 38, 53.
Bonneval gr. 92.
Bossuet 29.
Buffon 176.
Condé herczeg 27.
Conti herczegnő 33.
Corneille 29.
Czinka Sándor 50.
Csáky Mihály gr. 47, 85, 100, 158, 204, 214.
Császár Elemér 155, 207, 230—231.
Cserei Mihály 9, 10, 11.
Dangeau marquis 27.

- Danielik József 207, 221, 222
Daun tábornok 155.
Detrich Boldizsár 47.
Döbrentei Gábor 219.
Életnek (Az) rende 115.
Endrődi Sándor 220.
Epistolák és evangéliumok magyarázata 112.
Erdélyi János 159, 164, 172, 207, 222.
Erődi Béla 132.
Eszterházy Antal gr. 47, 51.
Eugen, savoyai, 71, 155.
Faludi Ferencz 165, 234.
Feleki Sándor 166.
Ferenczy Zsigmond 207, 221.
Fleury Kolos 30, 114, 115,
Forgács Simon gr. 47, 51.
Ghika hozspodár 102.
Goethe 127.
Gomezné, Poisson Magdala Angelica 52,
116, 117, 125, 143.
Görög Demeter 209, 210, 212.
Gyulai Pál 207, 229—230.
Hadi és más nevezetes történetek 209.
Heinrich Gusztáv 53.
Huszár-család, mezőkövesdi, br., 215.
Huszár Borbála 7.
Huszár József, mezőkövesdi, br. 10, 11, 12,
13, 103, 113, 197, 199, 200, 201, 203, 208, 225.
Huszár Sándor, mezőkövesdi, br. 200.
Ibrahim basa 195.

- Ibrahim effendi 85.
Idő (Az) jól eltöltésének módja 114, 232.
Il'jak kalauza 54, 110, 112, 212, 232.
Imrehor Musztafa 195.
Iréne, Kisfaludy Károlytól, 220.
Izraeliták (Az) szokásiról 114.
Kajdacsy Péterné 69.
Károly német császár (VI.) és magyar király (III.) 80, 93, 106, 108.
Károlyi Sándor gr. 15, 20, 57, 59.
Károlyi Sándorné 59.
Katechismus formájára való közönséges oktatások 112.
Kazinezy Ferencz 218.
Kemény László gr. 202, 203.
Keresztények szokásiról 114.
Keresztényi gondolatok 112, 196.
Kereszténység tiszta szokásai 115.
Kereszt (A) királyi útja 113, 166, 202, 233.
Kisfaludy Boldizsár 26.
Kisfaludy Károly 220.
Kohn Ármin 233.
Konstantin vajda 95.
Kőszeghy János 64.
Kőszeghy Pál 64.
Kőszeghy Zsuzsika 41, 49, 57, 64—69, 138.
Közhasznú esméretek tára 221.
Krisztus Jézus élete 114.
Kultsár István 210, 211, 212, 213—215, 218, 221, 223.
Ládonyi Horváth Ferencz 43, 47, 52.

- Lafontaine 29.
Lajos (XIV.) 19, 25, 27, 29, 31.
Lajos (XV.) 80.
Lang Ambrús 47.
La Rochefoucauld 29.
Lengyel királyválasztás 80.
Les centes nouvelles 117.
Lesczinszky Szaniszló 80.
Les journées amusantes 117.
Levélforma 130—132.
Lévay József 220.
Lobkovitz tábornok 102.
Losonezy — Farkas Lajos kéziratgyűjteménye 212, 232.
Luvari Antonio 205.
Luxembourg herceg 26, 27.
Mahmud (I.) szultán 78, 195.
Magyar literatura esmérete 218.
Martinovics-féle mozgalom 218.
Mária Terézia 103.
Metamorphosis Transsylvaniae 14.
Mészáros szolnoki fiú 207, 209, 210, 212.
Mikes, Endrődi Sándortól 220.
Mikes, Lévay Józseftől 220.
Mikes Benedek 7.
Mikes bújja, Vörösmartytól 220.
Mikes-család 7—8.
Mikes Ferencz 12, 198, 199.
Mikes György 7.
Mikes István gr. 12, 197, 198, 199, 224.
Mikes Kelemen, az államférfi 8.

Mikes Kelemen, az író.

Élete. Amnestiát kér 103—104.
Anglia felé 26. Anyagi helyzete 39. Anyja 10—11. Atyja 9—10. Apród 15—16 Bajai 87. Básbugsága 204. Beikhózban 40. Bőjükderében 38. Bukarestben 95, 101, 104—105. Convictusban 13—14. Csernavodán 95. Drinápolyban 35. Gallipoliban 34. Egészségi állapota 195—196. Gyermekkora 11—12. Halála 205. Imája 115. Jassyban 102. Jenikőben 38—43. Kath. vallásra tér 14. Lengyelországban 20—22. Leveli rokonaihoz 197—203. Moldva felé 101. Nóta 58. Olvasmányai 52. Orsova alatt 96. Párisban 28—30. Paedagogiai nézetei 54—55. Rágalmak 88. Szerelme 64—69. Születésének ideje és helye 8. Térítgetései 196. Törökország felé 33. Véleménye Franciaországról 31, a törökökről 76—78. Viddin alatt 96—97. Viszonya urához 19, 33. Zúgolódásai 99.

Egyénisége és jelleme 178—193.

Munkái. Mulatságos Napok 116—126. Törökországi Levelék 127—163. Vallás-erkölcsi iratok 53, 111—115. Versei 147.

Munkáinak sorsa 207 s köv.

Nyelve és stílusa 164—177.

Mikes Mihály, kanczellár 8.

Mikes Mihály gr. 8, 12, 15, 16, 22.

Mikes Mihályné 14.

Mikes Pál 7, 8, 9.

Mikes Zsigmond (I.) 7.

Mikes Zsigmond (II.) 8.

- Mikó Imre gr. 224.
Mikó S. gr. 221.
Mohammed szerelme, Bolyaitól 220.
Molière 29.
Mulatságos napok. Elbeszélései 121—124.
Eredetije 120. Erkölcsei iránya 118—119. Jellemzése 125—126. Nyelve 166. Fölfedezése és kiadása 232, 233.
Musztafa (III.) szultán 195.
Orleans Fülöp 27, 32, 71.
Ozmán (III.) szultán 195.
Öt érzékeny játék Bolyaitól 220.
Pántzél Dániel 216, 217.
Pápay János 81, 101, 104.
Pápay Sámuel 218.
Pázmány Péter 164.
Passzarovitzai béke 37.
Péter cár 24, 32.
Petky Dávid gr. 14.
Petőfi Sándor 220.
Pulszky Ferenc 111, 208, 232, 233.
Rabutin tábornok 11.
Racine 29.
Rákóczi, Petőfitől 220.
Rákóczi Ferenc 11, 15, 16, 19, 42, 89, 90, 92—93, 150, 154. Anglia felé 26. Betegsége és halála 82—83. Birtokai 47. Danzigban 25. Drinápolyban 35—37. Emlékiratai 48. Építkezései 72. Gallipoliban 34. Grosboisban 31—32. Időtöltése 72. Lengyelországban 24—25. Osztrák áskálódás 41. Párisban

Név- és tárgymutató.

26—27. Politikai czéljai 70—71, 79—81. Rodostó felé 44. Temetése 83. Tisztviselői 72. Udvara 15
Viszonya a török államférfiakkal 41, 78.

Rákóczi Ferenczné 24, 52.

Rákóczi György 70, 72, 73.

Rákóczi József 70, 73, 86, 88, 91—98,
100, 107, 109.

Riethaler Mathias 213.

Rodostó 45—46. Hortus Hungarorum 205.

Magyar telep 47. Magyarok útezája 45. Társas élet; időtöltés Rodostón 49, 50, 76. Udvari élet 48. Unalom 74.

Rodostói temetőben, Aranytól 220.

Sárosi gr. 27.

Saint Simon 27.

Schwarzenberg József 233.

Sibrik Miklós 22, 47, 87.

Sévigné asszony 30, 131, 132, 141.

Sieniawski Ádám gr. 24.

Sieniawski—Lubomirska hercegnő 18.

Szathmár Károly 233.

Szatmári Király Ádám 22, 26, 28, 29,
30, 58, 150.

Szatmári béke 20.

Székely Mózes 7.

Szelim travniki basa 209, 212.

Szemere Miklós 158.

Szent ember, Vörösmartytól 220.

Szilágyi István 53, 233.

Szilágyi Sándor 10, 12, 207, 222, 223,
225, 226, 227, 228, 230.

- Szilassi Móricz 233.
Színnyei József 216, 217.
Szobieszki János 24.
Szóhordásról 115.
Tatai András 59.
Tábori Róbert 220.
Tessé marechal 27.
Thaly Kálmán 18, 46, 47, 68, 100, 206,
211, 212.
Thököly Imre 9, 49.
Toldy Ferencz 207, 211, 219, 223—225,
227, 230, 232.
Tompa Mihály 158, 220.
Torma Éva 7, 10—11, 57, 59, 60.
Torma György 10.
Torma Károly 233.
Tóth András 210.
Tóth Ferencz br. 207, 210, 211, 212, 213
Toulouse gr. 27.
Török állapotok 77, 194—195, palotafor-
radalom 1731-ben 77—78, Törökország háborúi
32, 93 s köv. lapokon.
Törökországi Levelek 5, 30, 52, 53, 56, 62,
164, 165, 179, 190, 207, 208, 210, 234. *Ismer-
tetésük* 127—163. „Édes néném“ 133—144.
Értékük 146. Mikes a levélformáról 132. Tárgy
128—129. Számuk 129—130. *Stilus* 164—176.
Csoportok: elbeszélő levelek 142—143, leírók
144, lyraiak 141, naplószerűek 145, oktatók
144. — *Keletkezésük* kérdése. Alapgondolat
159, alaphang 159—161, átdolgozás nyomai 156,

naplónyomok 150—152, műfaj 163, retrospectiv jelleg 157, szerkesztés 153—156. — A *Törökországi Levelek története* az irodalomban 213—220, 224—231.

Trónkereső, Szigligetitől 220.

Vallás-erkölcsi iratai 110—115, fölfedezésük 232—233.

Valóságos keresztények tüköre 114.

Vitkovics Mihály 219.

Virmont követ 41.

Voiture 131.

Vörösmarty Mihály 192.

Wratislaw miniszter 26.

Zay Zsigmond br. 47, 100, 101, 102, 104. 158, 204, 214.

Zrínyi Ilona 83, 84, 85.

Zsidók (A) és az új testamentomnak historiája 115, 232.

Javítások.

A 9. lapon felül a 8-ik sorban „1790“ helyett *1690*, a 60. lapon felül a 14-ik sorban „Szilágyi Erzsébet“ helyett *Mátyás anyja*, a 75. lapon felül a 8. sorban „enyűgözte“ helyett *lenyűgözte*, és a 154. lapon felül a 9. sorban „is“ helyett *és* olvasandó.

TARTALOM.

	Lapszám
Előszó — — — —	5
I. Mikes K. gyermek- és ifjúkora — — — —	7
II. Lengyel- és Franciaországban — — — —	23
III. Gallipolitól — Rodostóig — — — —	34
IV. Rodostói élet 1725-ig — — — —	44
V. Mikes és az amnestia. Viszonya urához. Szerelme	57
VI. Rodostói élet 1726—35 közt — — — —	70
VII. Rákóczi Ferencz halála. Mikes helyzete — — — —	79
VIII. Rákóczi József hadjárata. Mikes moldvai útja	91
IX. Ismét Rodostóban. Vallás-erkölcsi iratok — — — —	106
X. Mulatságos Napok — — — —	116
XI. A Törökországi Levelek ismertetése — — — —	127
XII. A Törökországi Levelek keletkezése — — — —	149
XIII. Nyelv, stílus — — — —	164
XIV. Mikes egyénisége és jelleme — — — —	178
XV. Mikes utolsó évei és halála — — — —	194
XVI. Munkáinak sorsa. Mikes a magyar irodalomtörténetben — — — —	207
Források — — — —	236
Betűrendes név- és tárgymutató — — — —	240
Javítások — — — —	249